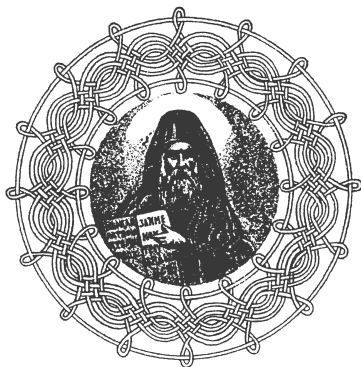

ОРУШТВО „СВЕТИ САВА”

ОРУШТВО „СВЕТИ САВА”

БРАТСТВО XX

Београд, 2016.

БРАТСТВО

Часопис Друштва „Свети Сава”

Уређивачки одбор
Бојовић др Злата
Вишкјевич др Регина (Гдањск)
Влаховић др Петар
Ђуба др Јоланта (Гдањск)
Живојиновић др Драгољуб
Зупан Душан
Мркаљ др Зона
Мршевић-Радовић др Драгана
Неделку др Октавија (Букурешт)
Петровић Душко М.
Ристић др Љубодраг

Главни и одговорни уредник
Злата Бојовић

Технички уредник
Љиљана Дукић

Коректор
Љиљана Дукић

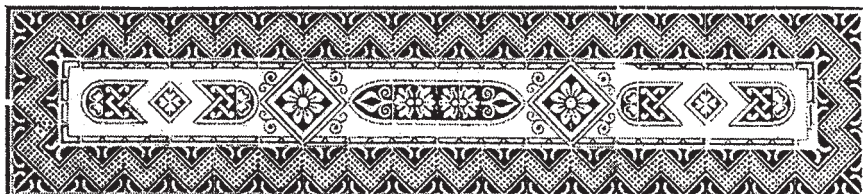
Издавач
Друштво „Свети Сава”
Web site: www.sveti-sava.org.rs
E-mail: info@sveti-sava.org.rs

Овај број „Братства” штампан је уз помоћ
Управе за сарадњу са црквама и верским заједницама
Министарства правде Републике Србије

Copyright 2016. by Društvo „Sveti Sava”

Штампа
Свети Сава
Ш Т А М П А

Тираж
300

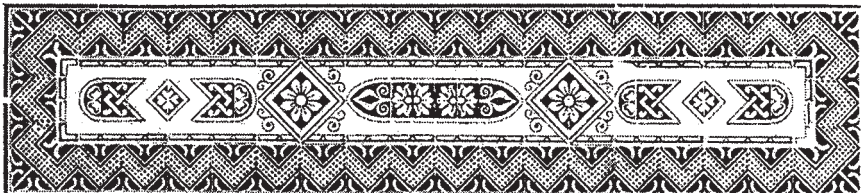
САДРЖАЈ

Томислав Јовановић: САВИНА ЛАСТАВИЦА.....	11
Злата Бојовић: ДВАДЕСТ ГОДИНА ОБНОВЉЕНОГ „БРАТСТВА”	13
Вања Станишић: ТРИБИНА ДРУШТВА „СВЕТИ САВА” „ЋИРИЛИЦА, РУКОПИС, ПИСАЋА МАШИНА, ИНТЕРНЕТ” – ЋИРИЛИЦА ИЗМЕЂУ ИСТОКА И ЗАПАДА.....	21
Градимиr Аничич: СРПСКИ ЈЕЗИК У МЕДИЈИМА ДАНАС	27
Жозеф Иван Лончар: ЋИРИЛИЧНО ПИСМО У ТРЖИШНИМ КОМУНИКАЦИЈАМА	33
Радивој Радић: БАЛКАНСКО ПОЛУОСТРВО У ВИЗАНТИЈСКОМ ЦАРСТВУ – КРАТАК ОСВРТ	37
Бошко Сувајчић: УСМЕНИ БАЛКАН – ПУТ КОЈИ ПУТУЈЕ	47
Јелена Јоковић: СРПСКЕ ПРИНЦЕЗЕ – ОСМАНСКЕ СУЛТАНИЈЕ.....	67
Наташа Анђелковић: КАРНЕВАЛ ИДЕНТИТЕТА У ДНЕВНИКУ О ЧАРНОЈЕВИЋУ И МОЈОЈ ПЕСМИ МИЛОША ЦРЊАНСКОГ.....	89

Наташа Кљајић: СИМОВИЋЕВ ИМОТСКИ КАДИЈА – ЗАГОНЕТКА УМРЛОГ ЖЕНИКА	99
Тања Ракић: ВИЗИЈА ДУБРОВАЧКЕ ПРОШЛОСТИ У СЛИКАРСТВУ МАРКА МУРАТА	119
Ђорђе Перић: ДОБРОТВОРНИ КОНЦЕРТ ЕНГЛЕСКИЊЕ АНАБЕЛЕ МЕКДОНАЛДС 1907. У БЕОГРАДУ ЗА ПОМОЋ СРБИМА НА КОСОВУ	133
Саша Недељковић: ДРУШТВО „КНЕГИЊА ЉУБИЦА” НА КОСОВУ	141
Димитрије Калезић: СТОПЕ СВЕТОГ САВЕ – ЕТНОГРАФСКА БЕЛЕШКА	153
Миро Вуксановић: ДЕСЕТ ВЕКОВА СРПСКЕ КЊЕЖЕВНОСТИ – ПОВОДОМ СЕДМОГ КОЛА АНТОЛОГИЈЕ	155
 СРБИ У СВЕТУ	
Душан Зупан: СРБИ У ДАЛМАЦИЈИ	159
Софија Божић: СРБИ У ДАЛМАЦИЈИ	161
Милојко Будимир: ПРЕГЛЕД И СТАЊЕ ЦРКВЕНИХ ОБЈЕКТА НА ПОДРУЧЈУ ДАЛМАТИНСКЕ ЕПАРХИЈЕ	177
Светозар Ливада: СУДБИНА КНИНА	201
 СРПСКЕ СУДБИНЕ „ТАМО ДАЛЕКО”	
Данко Перић: АКАДЕМИК ЈОВАН РАШКОВИЋ, НЕСМЕЊИВИ ВОЂА ДАЛМАТИНСКИХ И СВИХ ДРУГИХ КРАЈИШКИХ СРБА	205
 ИЗ СТАРОГ „БРАСТВА”	
Митар Влаховић: НЕКИ ПОГРЕБНИ ОБИЧАЈИ У ИБАРСКОМ КОЛАШИНУ	223

ПОМЕНИК

Душан Зупан: ПРОФЕСОР ДР АЛЕКСАНДАР МИЛОШЕВИЋ, ПРЕДСЕДНИК ДРУШТВА „СВЕТИ САВА” ОД 2002. ДО 2010. ГОДИНЕ (1932–2015)	227
Никола Поповић: ДРАГОЉУБ ЖИВОЛИНОВИЋ 1934–2016	229
Тања Ракић: ПЕТАР ВЛАХОВИЋ 28. VI 1927–3. VII 2016.....	235
Душан Зупан: ИЗВЕШТАЈ О РАДУ ДРУШТВА СВЕТИ САВА ЗА 2015. ГОДИНУ.....	239
СВЕТОСАВСКА БЕСЕДА ДОМАЋИНА СЛАВЕ БОЖИДАРА ЗЕЈАКА 24. ЈАНУАР 2015, НАРОДНА БИБЛИОТЕКА СРБИЈЕ	249
СВЕТОСАВСКА БЕСЕДА ДОМАЋИНА СЛАВЕ 2016, НАРОДНА БИБЛИОТЕКА СРБИЈЕ ПРОФЕСОР ДР МАЛИША СТАНОЈЕВИЋ: СВЕТИ САВА, САВА СРПСКИ (1175–1235)	250
САДРЖАЈ РАНИЈИХ БРОЈЕВА „БРАТСТВА”	255

У 2016. години са овим, XX бројем „Братства” обележава се двадест година од поновног излажења годишњака, основног гласила Друштва „Свети Сава”.

Током двадесетогодишњег излажења, не изневеравајући традицију и основне идеје којима су се и Друштво и Уређивачки одбор водили, обновљено „Братство” се истовремено прилагођавало времену, актуелним темама, историјским и друштвеним околностима, развоју свих дисциплина које су тематски заступљене у часопису. У складу са таквим настојањима током овога периода „ново” „Братство” је, увођењем нових садржаја, изградило свој лик, унутар кога су јасно одређене области којима се бави, уз настојање да свако годиште буде допринос афирмацији свих оних вредности за које се Друштво „Свети Сава” залаже и нашој култури у целини.

На уводном месту објављују се из рукописа песма Савина ластавица Томислава Јовановића и прегледни чланак о двадесетогодишњем излажењу обновљеног „Братства” З. Бојовић.

Прилози са две традиционалне Трибине Друштва „Свети Сава” посвећени су великим темама: Ћирилици и Балкану. О првој то су радови Вање Станишића Ћирилица између Истока и Запада и прилози дискусији Ж. И. Лончара и Г. Аничића; о другој прилози Балканско полуострво у Византијском Царству Р. Радића и Усмени Балкан – пут који путује Б. Сувајића.

Прилози из историје и књижевности доносе нова гледишта о српским принцезама као османским султанија-

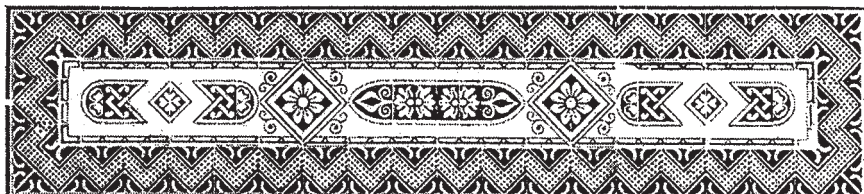
ма (Ј. Јоковић), о делима М. Црњанског (Н. Анђелковић) и Љ. Симовића (Н. Кљајић), о новом колу едиције Десет векова српске књижевности (М. Вуксановић). Културној историји припадају радови Т. Ракић, Ђ. Перића, С. Недељковића и др.

У овом броју рубрика Срби у свету посвећена је Србима у Далмацији. О томе пишу Д. Зупан, С. Божић, М. Будимир, Д. Перић.

Помеником одајемо почаст тројици преминулих угледних чланова Друштва „Свети Сава” и његове Управе, од којих су двојица, Драгољуб Живојиновић и Петар Влаховић били дугогодишњи чланови Уређивачког одбора.

Извештај за 2015. годину доноси прегледни садржај рада и деловања Друштва, као и Светосавску беседу М. Становјевића.

Уређивачки одбор

УДК 821.163.41-14

САВИНА ЛАСТАВИЦА

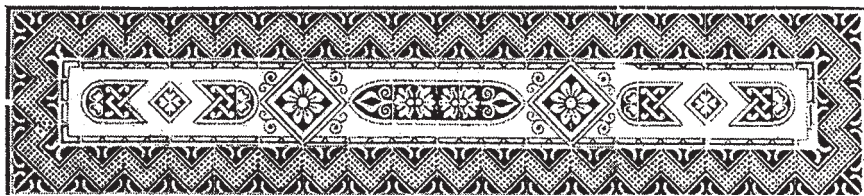
Дружећи се са безданима
и мирећи се са таласима
узбурканог шестодневља,

исконом путује свети Сава
кроз начето старо царство
носећи хододарном душом
омивену цркву даровницу.

Са молитвене корабље шаље
ластавицу у Студеницу
да водом са реке Јордана
напоји ожеднело богокњижје,

а игуману Спиридону
да преда заветни камичак
што га нађе ономислено
у распореној стопи
распетог небеског цара.

Томислав Јовановић

УДК 050"1887/2016" Братство

ПВАДЕСЕТ ГОДИНА ОБНОВАЉЕНОГ „БРАТСТВА”

Пред крај XIX века основано је у Београду Друштво „Свети Сава” са великим плановима и жељама да ради на очувању духовног и културног идентитета и неговању свих вредности српског народа, посебно оног његовог дела који је живео на угроженим просторима, ван граница српске државе. Друштво је било подржано од стране државе и његово деловање било је у сагласју са њеном политиком. Поред низа разних подухвата који су имали да послуже томе циљу, Друштво је од почетка предузело кораке да покрене публикације које ће широком кругу читалаца преносити његове идеје и богатити сазнања о духовној и материјалној културној и историјској прошлости, о савременом животу и деловању Срба на разним странама и у разним срединама у којима су понекад били само енклаве. Настојало је да на тај начин повеже и уједини српство у свести о свом идентитету, о својој историји, о животу и култури, о својим највреднијим представницима, не само о онима које слави историја или су досегли светски глас, већ подједнако и о онима који вредно и пожртвовано раде у малим срединама, на добробит народа, који га образују и подржавају у њему моралне, духовне и животне вредности. У том циљу на самом почетку рада тек основаног Друштва, 24. септембра 1886. образован је Књижевни одбор са задатком да покрене часопис. Одмах се огласио у јавности и позвао је културне посленике на сарадњу, а прва књига часописа, који је понео име „Братство”, изашла је већ 1887. године у Београду.

Јасна и добро смишљена концепција часописа изнета је, како је то било уобичајено приликом покретања нових гласила, у прогласу објављеном у првом броју. Она је, својим начелима, у основи, пружала слику широког простора на коме српски народ живи и колико му је подршке потребно да се одржи, указивала је на све оно што би допринело отклањању заблуда и подржало „умни развитак српског народа”, напредак савремене науке, али и бољем и садржајнијем животу. Прогласом су обухваћени:

„Чланци у којима се описују српске покрајине или поједина места, чим било знаменита за српски народ;

Чланци о повесничким догађајима српскога народа, старим, новим и најновијим; биографије знаменитих Срба, ратника, књижевника, наставника, духовника и других заслужних родољуба;

Популарне расправе о језику, обичајима и свима особинама српскога народа;

Патриотске, моралне и поучне уметничке песме, приче и расправе;

Чланци и из других наука, писани за народ, с намером или да уклоне какав недостатак и заблуду, или да помогну радиност и умни развитак српског народа”.

Прво уредништво часописа и оснивачи Друштва, несумњиво је да су веровали у снагу речи коју ће њихово гласило преносити и са пуним осећањем националне одговорности и патриотизма, и уз подршку државне политике, посветили су се обједињавању и очувању српства. Сигурно су о томе видели преки задатак који ће се у неко догледно време извршити, искрено верујући да је то њихов дуг времену у коме живе. Међутим, и поред јасне свести о својој мисији, нису могли знати у којој ће мери бити истински важно све оно што су у том тренутку желели да остваре. Показало се да је све што се нашло у прогласу о расутој српској култури и духу 1887. године, застарело само у понеком тону архаичног језика, а да је у својој суштини актуелно и после 130 година.

У оквру те концепције развијало се „Браство”, као годишњак, током 54 године, од 1887. до 1941. (у том периоду, чији је континуитет прекидало неколико ратова, изишле су 32 књиге). Током тог периода дошло је до разних промена које су биле део стварности и живота и које су поделиле тај ток на два дела: у првом периоду (1887–1911, од 1. до 14. броја) највећа пажња је посвећена осветљавању историје, културе и живота Срба на свим странама, посебно оних који су се налазили ван граница Србије; у другом периоду (1921–1941), насталом после десетогодишњег прекида за време Балканских и Првог светског

рата, у коме је изишло 18 годишта (од 15. до 32) одсликале су се актуелне историјске прилике, разочарење Срба у новонасталој држави и осећање духа времена: током прве деценије непосредно после Првог светског рата часопис је имао ширу, југословенску концепцију, док је у другој поново више био усредсређен на српску културу и историју и животну стварност.

После више од пола века од престанка рада Друштва „Свети Сава” 1941, Друштво је обновљено 1994. године. У језгро свога програма Друштво је ставило обнављање и издавање свога основног гласила. За чланове Уређивачког одбора обновљеног „Братства” изабрани су: Злата Бојовић, главни и одговорни уредник, Младен Гавриловић, Драгана Мршевић-Радовић, Душан Зупан, Горан Опачић и Јован Печеновић*.

Године 1994. у односу на 1886. време је у сваком погледу било другачије, преко српских простора прошла је бура година, дужа од једног века, у коме су се границе српског народа много пута мењале, а њихова огњишта и они сами преко ноћи постали простори „у расејању”. У таквим условима, опет је стара, основна идеја Друштва, а са њим и „Братства”, избила у први ред: да колико може обједињује духовно српски народ на свим просторима на којима се нашао.

Прихватајући 1994. године велику одговорност – да настави са издавањем часописа који је имао значану традицију током 54 године излажења и важно место у историји српске периодике, на чијем су се челу налазила прва имена наше науке и културе, Станоје Станојевић, Тихомир Ђорђевић, Тихомир Остојић, Глиша Елезовић, Владимир Ђоровић, Јован Хаџи-Васиљевић и др. – Уређивачки одбор обновљеног „Братства” је настојао да одржи у свим битним цртама примарно опредељење старог годишњака, чија се исправност потврдила десети-

* Уређивачки одбор „Братства” је у првобитном саставу уредио четири прва годишта часописа. У броју V проширен је са три нова члана: Петром Влаховићем, Симеуном Бабићем и Јасмином Нинков. Од броја VI у Уређивачком одбору више није Јасмина Нинков, а од броја VII нису више чланови Симеон Бабић и Горан Опачић. Од броја VIII за члана Одбора изабран је Драгољуб Живојиновић а повлачи се Јован Печеновић; смрћу Младена Гавриловића од броја XII број чланова Одбора је смањен. Нови члан Одбора од броја XIII је Душко Петровића; од броја XVII изабрани су инострани чланови Регина Вишкјевић (Пољска), Јоланда Ђуба (Пољска) и Октавија Неделку (Румунија). Од броја XIX члан је Зона Мркаљ, а од броја XX Љубодраг Ристић. Године 2016. преминула су два дугогодишња члана Уређивачког одбора Драгољуб Живојиновић и Петар Влаховић.

нама прилога највише вредности објављених у њему који ни до данас нису изгубили свој значај.

У старом „Браству” објављен је велики број прилога са богатом грађом (новозабележене народне песме, предања, пословице, записи о народним обичајима широм Србије); представљене су многе тада мање познате и запажене и истражене области, и оне у којима су Срби живели изван своје матице (Прилеп, Призрен, Топлица, Сићевачка клисура, манастир Дреновац у Славонији, испосница Светог Саве у Студеници, Манастир Враншница, Манастир Дивша, Архангел Михаило из Леснова, Барања, Банат, Охрид, Марчанска епископија, Струмица, Дубровник, Колашин и многе друге). Историјским и географско-етнографским прилозима попуњавале су се празнине у постојећим знањима из важних националних области и тема, објављен је велики број оригиналних вредних радова о свим темама које су се односиле на Светога Саву (*Свети Сава као државник и политичар* Станоја Станојевића, *Смрт Светог Саве и пренос његова тела у манастир Милешеву* Павла Стевановића, *Свети Сава у старој уметности српској* Владислава Петковића, *Спаљивање моштију Светог Саве* проте Стевана Димитријевића). Међу ауторима многобројних прилога били су: Стојан Новаковић, Милан Решетар, Милан Ћ. Милићевић, Јован Радоњић, Павле Поповић, Бранислав Нушић, Владимир Ћоровић, Владислав Петковић, Соловјев, Марко Цар и др. На страницама „Браства” објављене су и неке од готово културних студија – попут расправе Ватрослава Јагића *Константин (Тирил) и Методије*, затим *Константин Велики* Николе Вулића, Куљбакинов прилог *О језику Кирила и Методија*, *Цар Душан у Дубровнику* итд. Нема ни једне области из српске духовне историје која није нашла своје место на страницама „Браства”, нема ни једне од најважнијих националних дисциплина о којој није било запажених прилога, нема ни једног значајнијег научника, писца или посленика на пољу културе, просвете, цркве, историје, етнологије и етнографије, књижевности, уметности чије се име није нашло у „Браству”.

Припремајући се за обнављање „Братства”, обновљено Друштво „Свети Сава” је издало 1996. године антологијски избор радова из 32 књиге старог „Браства”, и на тај начин спојило је два времена и премостило паузу дугу од преко пола века, између 1941. и 1994. године. Спаја их и даље објављивањем у сваком броју једног прилога из „старог” „Браства” који и данас има актуелно значење.

Обновљено „Братство” је, не као нова серија, већ као продужетак добре традиције, на природан начин, наставило да негује све области

које су биле у њему заступљене од краја XIX века, уводећи и нове које прате културни и реални живот српског народа у нашем времену.

Прва новина је била у одлуци Уређивчког одбора да у сваком броју најмање један прилог буде посвећен непосредно Светом Сави, његовом култу или некој од тема које се на било који начин додирују са светосављем. Захваљујући томе, током претходних година објављен је већи број радова из области историје књижевности, историје, етнологије, историје уметности, културе са низом нових података и тумачења. Њихови аутори су били најбољи познаваоци тема из разних области везаних за Светог Саву и на страницама часописа нашли су се прилози *Живот и дело Светог Саве* Радмиле Маринковић, *Свети Сава у народним и уметничким песмама* Наде Милошевић-Ђорђевић, *Свети Сава божји угодник, државник, митски родоначелник* Ненада Љубинковића, *Свети Сава међу јунацима „средњих времена”* Вукове збирке и *Свети Сава у песмама* Снежане Самарџије, *Сава Немањић, разноврсно и вишеслојно просветитељство* Ратка Нешковића, *Свети Сава у култу и предању у североисточној Босни* Мил. С. Филиповића, *Свети Сава у биофизичкој антропологији и Крсна слава и њен значај у српском народу* Петра Влаховића, *Свети Сава у српској поезији за децу, у српској драмској књижевности за младе* Миливоја Спасића и др. У низу прилога расветљавана су питања везана за химну посвећену Светом Сави и њене варијанте, о којима су исцрпно писали, уз објављивање нота, Миливоје Павловић, Ђорђе Парић, Раде Радивојевић.

На првим страницама се усталило, као део нове концепције, објављивање једне песме о Светом Сави, или са духовно блиском темом, којом започиње сваки нови број годишњака. У протеклих двадесет годишта поред најзначајнијих и најпознатијих антологијских песама о Светом Сави Војислава Илића, Милана Кујунџића Абердара, Стевана Владислава Каћанског објављени су „светосавски стихови”, неки из рукописа, песника новијих времена и савремених – Божицара Ковачевића, Васка Попе, Танасија Младеновића, Десанке Максимовић, Матије Бећковића, Миодрaга Павловића, Моме Капора, Слободана Ракитића, Даринке Јеврић, Милосава Тешића, Рајка Петровог Нога, Милована Витезовића, Душка Петровића, Томислава Јовановића.

Друга новина уследила је после установљавања редовне Трибине Друштва „Свети Сава” посвећене великим јубилејима српске културе, науке и иметности. У сваком годишту „Братства” објављују се предавања одржана на тим трибинама и она ће се једнога дана претворити у драгоцену хронику – српску културну историју у малом. Тако су

на нашим трибинама обележени: сви јубилеји везани за Светог Саву, шест векова од почетка подизања Манасије, 120. и 125. година постојања Друштва „Свети Сава”, годишњице Светих Ћирила и Методија, Војислава Илића, Стевана Мокрањца, Уроша Предића, Радоја Домановића, Исидоре Секулић, оснивача и председника Друштва „Свети Сава” Светомира Николајевића, Јована Стерије Поповића, Петра Петровића Његоша, Бранка Ћопића, Николе Цвејића, Топличког устанка, пет векова од рођења Марина Држића, оснивања Београдског универзитета, 700 година од смрти српске краљице Јелене Анжујске, низ историјских датума из Првог светског рата, историје Патријаршије, Православне цркве у Дубровнику и др.

У складу са временом у коме живимо и судбином која је задесила наш народ, у „Братству” се током већ више година усталила рубрика *Срби у свету*, јер се та тема наметнула као реалност нашега времена и живота Срба на разним странама света. Ову рубрику уређује Душан Зупан. Уз појединачне прилоге који су били посвећени овој теми (*Прогон православних свештеника у окупираној Далмацији 1918–1920. године* Драгољуба Живојиновића, *Положај етничких мањина у државама насталим на простору претходне Југославије* Горана Башића, *Далеко је Крајина – егзодус српског народа из Хрватске* Златомира Грујића) до сада су у „Братству” представљени Срби и „српске судбине” – њихов живот и култура, историја, страдања и успеси, њихова повезаност са домовином – у Шведској, у Јужној Африци, где се, поред многих других активности Срба у жељи да очувају свој идентитет – слави и Свети Сава заједно са локалним црначким становништвом, у Мађарској, Швајцарској, Италији, Енглеској, Украјини, Румунији, Далмацији.

Нит са старим „Браством” и једним од основних начела његовог програма да се објављују „чланци у којима се описују српске покрајине или поједина места, чим било знаменита за српски народ” одржава се свих двадесет година и на тај начин што „Братство” редовно доноси прилоге посвећене свим крајевима у којима Срби данас живе (*Срби католици на приморју од Уједињења до Априлског рата* Саше Недељковића, *Кратак преглед историје српског народа у Босанској Крајини* Горана Латиновића, *Прилог проучавању књижевне и културне историје Боке Которске* Владимира Рогановића, *Из историје српске православне цркве у Дубровнику* Милорада Вукановића, *Дабробосанска (Сарајевска) митрополија* Недељка В. Радосављевића, *Прва Светосавска светковина у Босни и Херцеговини* Душка Петровића, *Позивнице за светосавске прославе у Босни и Херцеговини у XIX веку*

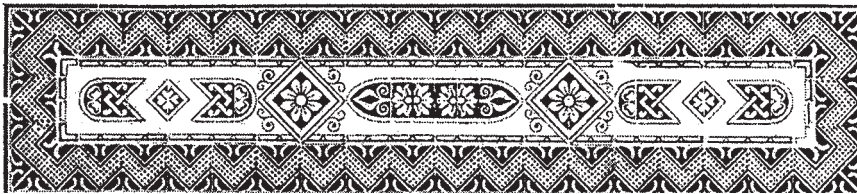
Зорана Живковића Христића, *Српска колонија у Ердељу* Илариона Зеремског и др).

Страницама „Братства” припадају многобројни записи „из путне бележнице”, коју је пасионирано исписивао један од оснивача обновљеног Друштва, непосредни потомак једног од његових челника пред Други светски рат, Јована Хаџи Васиљевића, Младен Гавриловић, а потом, са истим ентузијазмом наставио Душко Петровић. У тој „бележници” објављене су импресије о Хиландару, манастиру Вољавчи, манастирима Делибеле – светињи православаца са Рога Африке, о Александријској патријаршији, о Савини, манастиру Крупи на Врбасу, о Жичи, о манастиру Сланци, о крстовима патријарха Павла.

Исцрпни извештаји на крају сваког годишта о свим активностима Друштва током године (организовање прославе славе Друштва – Дана Светог Саве, додела награда најбољим радовима ученика, представљање публикација, одржавање трибина, оснивање подбора и др.) доносе Светосавске беседе и објављују и званична акта (статут Друштва). На тај начин Извештаји нису само хроника већ и историја Друштва.

Од другог броја редовно се објављује садржај свих претходних бројева „Братства”, тако да последња, XX књига часописа садржи библиографију свих двадесет годишта, која бележи преко 380 прилога.

Злата Бојовић

УДК 003.349

ЋИРИЛИЦА, РУКОПИС, ПИСАЋА МАШИНА, ИНТЕРНЕТ¹

ЋИРИЛИЦА ИЗМЕЂУ ИСТОКА И ЗАПАСА

У оквиру јединствене ћириличке писмености, српска се ћирилица издваја низом специфичних одлика, које је у толикој мери издвајају да се историјски и структурно може говорити о два типа ћирилице. Оне се условно могу поделити на „источну” (или руско-бугарску) и на „западну” (или српску). У овом излагању биће речи о тим специфичностима, које су битно утицале како на структуру српске ћирилице, тако и на њен савремени историјски тренутак.

Кључне речи: словенска писменост, глагољица, ћирилица, диграфија.

Као што је познато, распад југословенске етнокултурне и политичке симбиозе нанео је српском народу велике губитке, десетковао његов територијални и етнички састав и у знатној мери разорио његове етнокултурне установе, међу које спада и постепено одумирање културног памћења. Ово последње испољава се у виду конкурентне

¹ Под овим насловом 15. марта 2016. године одржана је Трибина Друштва „Свети Сава”. На Трибини су узели учешће Вања Станишић, Жозеф Иван Лончар и Градимир Аничич. Њихове прилоге објављујемо у овом броју. Трибину је организовао и водио Малиша Станојевић.

синхроне диграфије – истовремене и алтернативне употребе двају писма за српски језик. То је класичан и добро познат пример графичке смене – домаћег националног писма туђим графичким обележјем које се пропагира као космополитско и престижно. Кроз такву диграфичну ситуацију прошли су сви они народи који су углавном током прошлог столећа доживели сличну смену својих културних обележја. Овде је у првом реду реч о империјалном ширењу латиничког писма и стварању космополитског латиничног комонвелта у који су милом или силом ушле нове културне колоније широм света. Све су се оне на графичком плану морале одрећи својих православних, исламских или будистичких обележја.

Мање је познато да смо ми кроз диграфичну ситуацију прошли и у освиту наше историје.

У досадашњој старословенистичкој литератури већ је било уочено како су „диграфија и билингвизам готово ’генетски’ уграђени у словенску писмену културу”. Особито значајан спољашњи израз различитих културних оријентација и политичких утицаја којима су Словени били изложени представља њихова позната полиграфичност. Посебно место у томе заузима двоазбучност у оквиру једне писмености с којом Словени у старословенском периоду ступају на историјску сцену и која све до данас представља спољашњу одлику оног дела балканских Словена, које игром историјске судбине карактерише слична културна разапетост између Истока и Запада, империјалног и аутохтоног, о којој говори и тематски најособенији старословенски споменик – спис „О писменима” Црнорисца Храбра.

Као што је познато, током читавог средњег века у старословенској књижевности говори се само о јединственом словенском писму као оригиналном делу словенског првоучитеља Ћирила Солунског из IX в., иако се од најстаријих времена у словенској писмености употребљавају две по облику потпуно различите азбуке, *ћирилица* – нескривени дериват грчког писма и загонетна *глагољица* која је, изгледа, првобитно носила Ћирилово име. Упркос извесним и даље отвореним питањима, данас је општеприхваћено да су разлози постојања двеју словенских азбука пре свега хронолошки. Графичка оригиналност и строги унутарњи принцип глагољске азбуке, који се могу приписати генијалном филолошком дару њеног изумитеља, у вези је с чињеницом да је то ново писмо било створено за прву словенски државу са снажно израженом идејом словенске етно-политичке самосталности. После пропасти словенске мисије у Моравској, оригинално словенско писмо на Балкану доживљава стратешку промену своје форме – пос-

таје израз новог типа државности који у свему подражава Византију. Непосредна последица тога било је прилагођавање грчког писма за словенски језик путем додавања посебних знакова, преузетих или делимично прилагођених из већ постојећег словенског писма.

Као што то обично бива, истовремено постојање двају различитих писмених система за исти језик није могло дуго да траје и оригинално словенско писмо је врло рано, већ до краја XI в., било потиснуто од стране пословењеног грчког писма у свим оним крајевима који су припадали византијском културном кругу. То значи да је гранични простор између источног и западног хришћанства био и место контакта и заједничке употребе двеју словенских азбука – старије, која је остала да се употребљава у сфери западног хришћанства, и млађе, византиниране, која се преко Рашке, Зете и Хума, проширила и у Босни. Другим речима, на српском штокавском терену од најстаријих времена употребљавала су се оба словенска писма и с јачањем српске државне организације византинирано словенско писмо је постепено однело превагу.

Постоји, међутим, крупна разлика између замене глагољице ћирилицом, на једној страни, и савремене смене ћирилице латиницом, на другој. У првом случају графичка смена извршена је у оквиру исте културе, била је подстакнута интегративним друштвеним силама с циљем учвршћења и јачања етнополитичког јединства. У другом случају на делу је све обрнуто: смена означава културни дисконтинуитет и подстакнута је дезинтегративним силама у друштву, које разарају етнокултурно јединство ове средине.

Што се тиче поменутога граничног подручја двеју словенских азбука, њихова изворна симбиоза одразила се у оригиналним националним (штокавским) одликама старе српске ћирилице. Укратко, то је била ћириличка транслитерација глагољице (глагољица преписана ћириличким словима). Постоји крупна структурна разлика ове ћирилице од традиционално схваћене ћирилице заједничке за руску и бугарску писменост. У првом реду то је одсуство типичних јотованих лигатура (упор. рус. и буг. *я, ю*) у раној српској ћирилици. Поменута „лигатурна ћирилица” се графички подудара с периферном познопрасловенском гласовном појавом која се развила на руском и бугарском простору – палаталне корелације сугласника. За српски језик, који је током читаве своје историје показивао тежњу да графички изрази палатални африкатски ред *ч-ћ, њ-њ*, који се развио око прасловенских сонантских парова *л-љ, н-њ*, јотоване лигатуре су фактички непотребне и потпуно је логично што их нема у најстаријој српској писмености XII века.

Али већ почетком XIII в., као графички одраз светогорских веза немањих Србије, у рашкој ортографији долази и до корените смене – продора јотованих лигатура, које ће у српској писмености остати све до Вука Карацића. Као што је то раније био случај с глагољцом, тако је сада стара нелигатурна ћирилица остала да живи у периферним западним крајевима, који нису били окренути Византији – богомилској Босни и католичком јужном Приморју.

Од XIV в. из Рашке у поменуте западне крајеве долази нови графички подстрек: босанска краљевина преузима рашко пословно писмо као одраз државне идентификације с немањихом Србијом. Из ове симбиозе тога пословног писма и оне старе ћириличке традиције у турском периоду на томе простору биће уобличено општеномодно ћирилично писмо познато под називом „босанчица”. Међутим, већ крајем истог столећа Рашка одлази даље у својим византијским интеграцијама – напушта поново своју домаћу писмену традицију и улази у симбиозу с руско-бугарским типом пословног писма (преузима руско-бугарски *полуустав*).

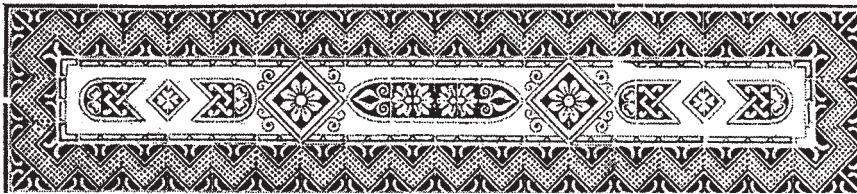
Коначно, стварањем „грађанске” ћирилице у XVIII веку, коју је увео руски цар и реформатор Петар Велики, ћирилица је ушла у симбиозу с латиницом. По многим својим графичким решењима та симбиоза делује као произвољно и непотребно насиље над ћириличком традицијом. С друге стране, одумирањем црквенословенског језика и преласком на савремене словенске језике реформа ћирилице била је неминовна. Изненађује, ипак, у којој мери је словенска писмена традиција постала „мртво слово на папиру” за ћириличке реформаторе од Петра Великог до Саве Мркаља. Па ипак, Вук Карацић је својим реформаторским решењима у знатној мери успео да се врати поменутој народној ћириличној традицији у Босни и на Приморју, чији корени, као што смо видели, сежу у наш XII век.

Вања Станишић

Vanja stanišić

CYRILLIC BETWEEN
EAST AND WEST

Within a general Cyrillic literacy, Serbian Cyrillic stands out with a number of specific traits, which single it out so much that, from the historical and structural points of view, one can talk about two types of Cyrillic. It can tentatively be divided into “Eastern” (or Russo-Bulgarian) and “Western” (or Serbian). This text sheds light on those specific features, which made a considerable influence on both the structure of Serbian Cyrillic and its present-day historical moment.

УДК 811.163.41.09:070

СРПСКИ ЈЕЗИК У МЕДИЈИМА ПАНАС*

Однос према српском језику и ћирилици мора се променити из корена. Мора се посветити више часова српском језику од основне школе до универзитета будући да је то питање идентитета српског народа. Однос приликом запошљавања би такође морао да се промени, нарочито у друштвеном сектору - било би неопходно захтевати прво знање српског језика, па тек онда страног.

Кључне речи: језик, систем, ћирилица, српски језик, енглески језик, школа, медији.

И поред свих, мада недовољно честих, писања по новинама и објављивања посебних књига неколицине наших угледних лингвиста на тему језичких неправилности – остају исти проблеми, а јављају се и нови. Наравно, њих није могуће отклонити док се из корена, од врха друштва до дна, не промени однос према језику и писму.

То, између осталог, значи више српског језика на свим нивоима образовања, од основне школе до универзитета – на којима сада, осим на филолошким факултетима, и нема предмета српски језик – више граматике и синтаксе, више вежбања писања о различитим темама, савременије и једноставније излагање градива...

* Два прилога расправи о ћирилици тичу се језичке политике и постављају питање заступљености ћирилице у јавној употреби. Прилог г. Аничкића односи се на данас популарна питања језичке културе и предлажу се језички савети у оквиру језичке политике. Прилог Ж. И. Лончара садржи предлоге о заступљености ћирилице и њеној институционализованој примени, такође у оквиру спровођења језичке политике.

Зашто нам је стање лоше? Зато што држава и органи власти то питање нису решили законодавно. А када немате законски уређену област – онда је нажалост све дозвољено. Није ту пресудно наше свеколико сиромаштво него одсуство стратегије за очување и неговање нашега језика и писма који трају, ево, већ читав миленијум, без обзира на бурну историју нашега народа.

И није ту само писменост недовољна. Није само недостатак стратегије проблем, проблем је системски. Данас се већа пажња у друштву посвећује учењу страних језика него матерњег и за то се издвајају већа новчана средства. Зато и имамо у последњих тридесетак година, као последицу таквог стања, англосрпски језик – што ће рећи, ни српски ни енглески. Збир часова српског језика сада је у нашим школама 50 одсто мањи од збира часова страних језика, а на факултетима се учи само страни језик! У земљама са добрим савременим образовањем (Немачка, Енглеска, Француска, Русија, Америка...) не може се стећи диплома инжењера, правника, лекара, професора било којег предмета природних наука... о друштвеним наукама и да не говоримо, без одличног знања матерњег језика. Службени језик државе је обавезан предмет на свим факултетима.

Ми, додајмо још и то, ни толико година после Вука немамо свеобухватни речник српског језика као што га имају други народи којима је стало до свог језика и културе.

Шта се онда може рећи о српском језику данас, кад је стање исто као и раније.

О њему се нико претерано не брине. Професори српског језика у школама углавном предају књижевност. Ученици због обимног плана и програма не стижу да размисле о реченицама које пишу и изговарају.

Новинари пишу језиком који су стекли у средњој школи. Уредници и даље строго пазе да не буду смењени, да им не промакне нека „политичка” грешка, а језичке су им најмања брига. Локалне власти се и даље баве преименовањем улица, а за језичку исправност новог натписа брине једино фирмописац. Политичари у јавности воде јалове дијалоге или држе дуге досадне монологе са акцентом и синтаксом свог завичаја.

Многе телевизије се утркују у прављењу што приземнијег програма са музичким шундом и тривијалним садржајима који треба да забаве народ, на најружнији начин.

Када је недавно наставница једне београдске основне школе питала ученика: „Које је ово време: купујем, купујеш, купује, купујемо?”

Ученик јој је одговорио као из топа: „Време распродаје!” Такође на часу српског језика у другој школи, на наставничково питање „Никола једе чоколаду”, шта је ту именица Никола? – један ученик је одговорио: „Изјелица”.

Код расписивања јавних огласа за запослење у медијима, у разним занимањима, обавезно је одлично знање страног језика, најчешће енглеског. Знање српског се не тражи ни у једном случају – као да ће се запослени у свом послу обраћати само странцима на енглеском језику. Исти је случај и приликом запошљавања у осталим привредним гранама и занимањима. Уз обавезно знање рада на рачунару чак и за занатска и услужна занимања, знање српског није потребно, знање страног језика је обавезно.

Погледајмо рекламе излепљене по београдским продавницама. Вероватно је тако и у другим српским градовима. Уз обавезно SALE, ту су натписи типа СЕЗОНСКО СНИЖЕЊЕ ГАРДЕРОБЕ или СНИЖЕЊЕ ЖЕНСКИХ ЧИЗАМА И ЦИПЕЛА. Наравно, нигде речи ЦЕНЕ.

Тако се недавно преко електронске поште „Политици” жали и један наш читалац да на свим телевизијама спикери који саопштавају временску прогнозу кажу: „А сад, какво нас време очекује наредних дана”, уместо, рецимо, „какво време можемо очекивати”, „какво ће време бити”... јер не очекује време нас него ми желимо да сазнамо какво ће време бити сутра и наредних дана.

Нажалост, нико од нас појединачно не може исправити криву Дрину ако држава то не жели.

Скоро никога при свему томе није брига за стварне језичке проблеме: накарадно грађење нових речи – ни српски, ни енглески или и српски и енглески (англосрпски) – „гађање” падежима, осакаћена синтакса, погрешно преношење страних имена и назива, некњижевни изговор, искривљена значења, погрешни преводи, алкавост у правопису... О њима, осим појединих читалаца и гледалаца још понегде, ако су претекли ове године наше транзиције – да не кажемо плачкашке криминалне приватизације – у преживелим издавачким кућама и многобројним медијима брину једино лектори, редактори и школовани преводиоци који нису још отпуштени као непотребни.

Међутим, улога лектора у медијима и даље је минорна, почев од статуса у редакцији па до технолошког времена у припреми штампе, одређеног за ишчитавање и језичко сређивање текста у складу са важећом језичком нормом. Времена је све мање, а рокови су све краћи. Често је немогуће све грешке уочити и исправити.

Па ипак, и поред свега, упоредите језик посланика у Народној скупштини Републике Србије и језик било које телевизије са језиком текстова у „Политици”. Ваљда се и сами политичари и остали актери нашег јавног живота пријатно изненаде кад прочитају у нашим новинама колико су писмено претходног дана изјавили народу нешто важно, пошто знају да они тако, у ствари, не говоре. Њихов говор је најчешће са акцентом и синтаксом родног краја.

Наравно, посао лектора у садашњој ситуацији је узалудан уколико се наше друштво не тргне и не почне радити озбиљно као сав остали нормалан свет. Најпре употреба језика и писма мора да се уреди законом. А то значи учење и вежбање српскога језика и писма непрекидно и доследно, од вртића до универзитета, на нивоу који је примерен узрасту и одређен струком, закључно са сваким факултетом, и друштвеним и природним, и сваким степеном студија – до доктората. И да се приликом запошљавања, нарочито у друштвеним занимањима, пре знања страног захтева и владање српским књижевним језиком.

Што се писма тиче, ту је стање још горе. Осим „Политике”, са 112 година дугом традицијом, и „Новости”, на републичком нивоу не постоји више ниједан дневни лист, ни значајан ни безначајан, који се штампа ћирилицом.

Погледајте имена фирми, локала, кафана и ресторана широм Србије: свуда страна имена и писмо. Наша имена назива и ћирилица постоје само у траговима.

И то је право стање наше свести и нашег односа према властитом идентитету. Зато свима саветујем да читају Стеријину „Покондирену тикву”, пошто, нажалост, она није у моди да се игра у позоришту. А пошто је та област неуређена, све је дозвољено – онако како коме падне на памет.

Велика већина не схвата чак ни основно начело: „Пиши као што говориш”.

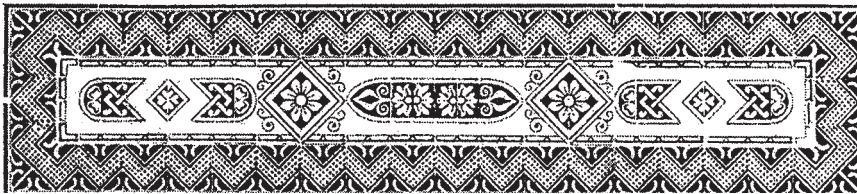
Када хоћу да се нашалим са текстописцем неког страног назива, питам га шта пише изнад врата његовог локала и он ми прочита. Када га питам што то није написао тако како је прочитао, он ми одговори да се то тако пише на енглеском, и да то народ воли. Не дај боже да га питам што то није написао ћирилицом.

Градимиr Аничич

Gradimir Aničić

THE SERBIAN LANGUAGE
IN THE MEDIA NOWADAYS

The attitude towards Serbian and Cyrillic should be radically changed. Ranging from elementary school to university, more classes should be dedicated to Serbian, as it is a matter of Serbian national identity. The employment criteria also ought to change, especially in the social sector – it would be necessary first to demand the knowledge of Serbian, and then that of a foreign language.

УДК 003.3:316.75

ЋИРИЛИЧНО ПИСМО У ТРЖИШНИМ КОМУНИКАЦИЈАМА*

Ћирилично писмо у тржишним комуникацијама је изабрани вид борбе за опстанак српског језика и српске ћирилице. Верује се да ће грађани Србије, као купци или потрошачи одређених производа, препознати изворне – националне производе. Куповином тих производа уместо страних, допринеће се квалитету живота грађана Србије. Финални циљ – изградња „Ћириличне куће”, прве у историји српског народа, треба да буде очекивани покретач у промени понашања грађана. О локацији „Ћириличне куће” одлучиваће Почасни одбор састављен од донатора и добротинитеља, већ према висини новчаног прилога. Монографија Стварали смо Србију је збир кандидатура заинтересованих општина и градова да буду домаћини „Ћириличне куће”. Ово је програм који би требало да буде прихватљив дародавцима из Србије, региона и дијаспоре.

Кључне речи: ћирилица, тржишне комуникације – латиница, писмо у служби пропаганде.

Свесни смо нестајања ћириличног писма. Нисмо сасвим свесни разлога и повода.

Нестанак ћириличног писма из свакодневнице: личне, пословне и административне преписке и државно-управних послова је планирана

* Аудио-визуелна презентација на Трибини Друштва „Свети Сава”, одржаној у Београду, 15. марта 2016. године.

активност у гушењу националног идентитета која се, на организован начин, интензивно одвија у последње две деценије.

Директна борба против носилаца тих активности је могућа али са неизвесним исходом, поготову због разноликости видова које користе. Војничким речником речено, тако вођена – фронтална битка, била би исцрпљујућа, а изнад свега – неизвесна.

„Ниша” која је изабрана је, условно речено, доста празан простор који неће одмах изазвати пажњу противника, па ни одређених пословних кругова који користе конкурентске елементе и који могу осетити пословну опасност. Поготову што није предвиђено њено тзв. комерцијално оглашавање. Акција је планирана искључиво кроз сусрете са новинарима (не кроз, условно речено, класичне конференције за штампу) и њихово лично информисање ради разумевања циљева које смо поставили. Њима ће се оставити да вреднују циљеве. У зависности од њихове уверености у реалност садржаја пројекта, о степену остварљивости циљева – закључно с отварањем *Ћириличне куће* као крајњем циљу – моћи ћи се очекивати степен и квалитет њихове подршке.

На организатору реализације пројекта је да, што чешће, разноврсно и квалитетно, информише круг новинара који ће се окупити и, на неки начин, окупити и организовати око пројекта.

Под утицајем новинарских прилога, верује се у могућност настанка интерактивног односа између заинтересованих привредних кругова и организатора. Када се каже „привреда”, нарочито мала и средња предузећа, мисли се на националну привреду. Фирме које припадају мултинационалним компанијама не могу бити званични пословни партнери пројекта. То не значи да не могу да адаптирају своју амбалажу (комерцијално паковање, налепнице, етикете и слично) коришћењем ћириличног писма, али без права на коришћење графички стилизованог заштитног знака „Ћ”.

Стране компаније своју подршку могу изразити донаторством или добротиниством на описане начине у пројекту.

Очекује се да ће одлуку о предлогу локације за изградњу *Ћириличне куће* донети Почасни одбор састављен од донатора и добротинитеља из Србије, региона и иностранства. Кандидатуру подносе заинтересоване општине и градови Србије, описујући историјска или друга догађања, личности или манифестације, закупујући одређени број страна у монографији *Стварали смо Србију*.

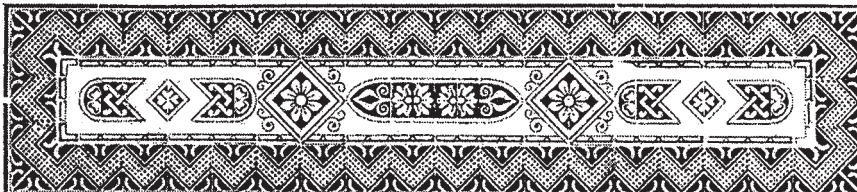
Монографија ће бити једини радни материјал на основу којег ће се формирати предлог одлуке.

Жозеф Иван Лончар

Žozef Ivan Lončar

CYRILLIC SCRIPT IN MARKETING COMMUNICATIONS

Cyrillic script in marketing communications is the preferred choice in the struggle for the survival of the Serbian language and Serbian Cyrillic. It is believed that the citizens of Serbia, as buyers or consumers of certain products, will recognise the original – national products. The purchase of those products instead of foreign ones will increase the standard of living of Serbian citizens. The final goal – the construction of “The Cyrillic House”, the first in Serbian history, should be an expected motivator for the citizens to change their behaviour. The location of “The Cyrillic House” will be decided upon by a Committee of Honour consisting of donors and benefactors, according to the amount of the contribution. The monograph *We Created Serbia* is a collection of candidacies of municipalities and cities interested in being hosts of “The Cyrillic House.” This programme is expected to be acceptable to donors from Serbia, the region and the diaspora.

УДК 308(497)''4/15''

БАЛКАНСКО ПОЛУОСТРВО У ВИЗАНТИЈСКОМ ЦАРСТВУ Кра̑шак освр̑*

За Балканско полуострво антички грчки и византијски писци користили су назив Хемос, Хем (Haimos). Поједини делови ове географске целине припадали су Византији током једанаест столећа њеног постојања (IV–XV век). У доба највишег успона Царства Балканско полуострво је представљало једва петину његове укупне територије. Насупрот томе, у првој половини XV века, на своје заласку, Византија готово да није ни имала поседе ван Балканског полуострва. По броју становника, економском напретку и степену развита Балкан је увек заостајао у односу на Малу Азију која је до битке код Манцикерта (1071) чинила језгро Византијског царства. После тог византијског пораза, Селџуци су запосели простране области малоазијског потконтинента, а тежиште Византије лагано је почело да се премешта у европске, односно балканске провинције које су све више добијале на значају.

Кључне речи: Византија, географија, Балканско полуострво, Мала Азија, путеви, цивилизација, природни ресурси, Манцикерт.

Педантни проучаваоци византијске прошлости, а поготово они који робују цепидлачкој прецизности, наглашавају чињеницу да је Византијско царство трајало хиљаду сто двадесет три године и осам-

* Овај рад је настао на пројекту бр. 177015 под насловом „Хришћанска култура на Балкану у средњем веку: Византијско царство, Срби и Бугари од 9. до 15. века” који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

наест дана. При том за полазиште имају свечану инаугурацију Константинопоља, понедељак 11. маја 330, а за крај пад Византије под налетима Османлија у уторак 29. маја 1453. године.¹ У сваком случају реч је о веома дугом периоду, па се не каже узалуд да је царство Ромеја једина држава „с ове стране Кинеског зида” која је трајала толико дуго, од лаганог одумирања античке епохе до заранака новог доба.² У том огромном раздобљу Византијско царство је прошло велике успоне и процвате, али и нимало славне падове и посртања. Оно је од ореола светске империје која се простире на три континента – Европи, Азији и Африци – напоследку спало на патуљасту државу, готово угушену у мору турскихседа, на којој се, како се то сликовито каже, налази голема глава – Цариград.³

Балканско полуострво, које запрема 1/20 део, односно 5% Европе,⁴ непрестано је, додуше не увек целом својом површином, било део Византијског царства. Антички и византијски писци су ово полуострво називали Хемос, односно Хем (*Haimos*).⁵ У питању је претежно брдовита област која се на свом северном крају као левак се отвара у једну широку долину, дужине око 1200 км. Ту долину, коју пресеца Дунав са притокама Савом и Дравом, не ограничава никаква физичка препрека, што значи да комуникације између полуострва и земаља средње и источне Европе веома једноставне.⁶ Једну од његових особености чини и то што је смештено између Јадранског и Јонског мора на западу, Средоземног, Егејског и Мраморног мора на југу и југоистоку, те Црног мора на истоку, што је простор који је Византија столећима сматрала својим. Северна граница Балканског полуострва није увек тачно одређена, али се најчешће узима да је то гранична линија Дунав – Сава – Љубљанско

¹ Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959 (репринт 1998), 64, 528 (у даљем тексту: Острогорски, *Историја*).

² *Oksfordska istorija Vizantije*, prir. S. Mango, prev. M. Miloradović – P. J. Marković, Beograd 2004, 27 (у даљем тексту: *Oksfordska istorija Vizantije*).

³ Г. Острогорски, *Византијско царство у својој унутарњој структури*, у књизи *Привреда и друштво у Византијском царству*, Сабрана дела, књ. 2, Београд 1969, 42; D. M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium, 1261–1453*, London 1972, 97 sq.

⁴ *Большая советская энциклопедия*, главный редактор С. И. Иванов, т. 4 (Б – Березко), Москва 1950², 134; J. Кодер, *Византијски свет: увод у историјску географију источног Медитерана током византијске епохе*, прев. Вл. Станковић, Београд 2011, 17–21 (у даљем тексту: Кодер, *Византијски свет*).

⁵ *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. A. Kazhdan, vol. 1, New York – Oxford 1991, 248–249 (O. Pritsak) /у даљем тексту: *ODB*/.

⁶ Д. Оболенски, *Византијски комонвелт*, прев. К. Тодоровић, Београд 1991, 9 сл. (у даљем тексту: Оболенски, *Византијски комонвелт*).

поље – ушће Соче.⁷ Највећа дужина идући од запада на исток је 1280 км, а највећа ширина идући од севера ка југу је 930 км.⁸ Дужина морске обале на Балканском полуострву је 9.300 км.⁹

Како географи проницљиво и сликовито примећују, не ради се о јединственом подручју, јер се полуострво састоји из два дела, од којих је већи, северни део, сличан неправилном трапезу, са угловима у Тршћанском заливу, на ушћу Дунава, код Цариграда и код Валоне, док мањи, јужни део наликује троуглу који обухвата стару Грчку са Пелопонезом.¹⁰ Особит значај за Балкан представљају његови путеви, заправо углавном древне римске саобраћајнице које су премрежиле полуострво, међу којима су свакако најважнији *Via militaris*, односно *царски пут* (Београд – Ниш – Софија – Пловдив – Једрене), и *Via Egnatia* (Драч – Охрид – Едеса – Солун – Амфипољ – Филипи – Цариград).¹¹

Изразито брдовита природа тла и разноликост предела, коју умногосте условљавају планински масиви и изоловане долине, довели су до тога да Балкан нема посебно географско средиште. Отуда су његови главни градови, Цариград и Солун, смештени на периферији, дакле, на самим ободима полуострва.¹² После поделе Римског царства, коју је 395. године извршио цар Теодосије I Велики (379–395),¹³ Балканско полуострво било је политички уједињено само у три релативно кратка наврата: од 538. до 602, од 1018. до око 1170. и, напослетку, од 1172. до 1180. године.¹⁴

Због географског положаја Балканско полуострво је главна саобраћајница између Европе и Азије, што је за последицу имало знатну етничку измешаност, разноврсност културних и политичких утицаја, као и веома бурну историју.¹⁵ Планински карактер полуострва и подељеност на више области омогућили су и малим етничким група-

⁷ *Српска енциклопедија*, том I, књ. 1 (А – Беобанка), Нови Сад – Београд 2010, 501 /у даљем тексту: *Српска енциклопедија*/.

⁸ *Енциклопедия България*, том I (А – В), София 1978, 197.

⁹ *Српска енциклопедија*, 502.

¹⁰ *Српска енциклопедија*, 501.

¹¹ Оболенски, *Византијски комонвелт*, 25–33; *ODB*, vol. 1, 679 (C. Mango); Кодер, *Византијски свет*, 77–78.

¹² Оболенски, *Византијски комонвелт*, 9.

¹³ Острогорски, *Историја*, 73.

¹⁴ Оболенски, *Византијски комонвелт*, 9.

¹⁵ J. V. A. Fine, *The Early Medieval Balkans*, Ann Arbor 1983; Idem, *The Late Medieval Balkans*, Ann Arbor 1987.

цијама да се одрже.¹⁶ Рафинирани и благотворни утицаји византијске цивилизације најлакше су се распростирали на север од Цариграда и Солуна преко трачких равница и уз долину реке Вардара.¹⁷

Премда је стално било део Византије, удео и значај Балканског полуострва у Царству мењали су се из епохе у епоху. Тако је у време Јустинијана I Великог (527–565), у VI столећу, оно представљало једва петину укупних територија под скиптром цара у Константинопољу – не заборавимо да је реч је о површини од око 520.000 км² (са суседним острвима и румунском провинцијом Добруцом 566.567 км²)¹⁸ – док, насупрот томе, у XV веку, у последњим деценијама свога постојања, Царство готово да није ни имало поседа ван простора Балканског полуострва.¹⁹

Будући да се столећима језгро Византијског царства налазило на тлу Мале Азије, већи део Балканског полуострва није био од приоритетног значаја за државу која је сматрала да јој припада неприкосновено право на универзалну власт над читавом хришћанском васељеном. Географски гледано, Мала Азија је потконтинент чија је површина, на пример, само нешто мања од великог Иберијског, односно Пиринејског полуострва (око 585.000 км², рачунајући и острва).²⁰ За место и значај Балканског полуострва није без значаја ни чињеница да су Византинци у Цариграду видели не само мегалополис и престоницу Царства, нешто налик на циновски светионик, него и својеврстан стожер, нарочиту „ружу ветрова”, према којој је све источно од Цариграда – Исток, а све западно од Цариграда – Запад. У једном византијском извору из X века се наглашава да је Мала Азија глава, а европске области су реп, док средину тела чине острва у Егејском мору.²¹

С тим у вези, кроз византијску историју примећујемо својеврсну подвојеност између малоазијских и европских, што ће рећи балканских провинција. Мала Азија је била гушће насељен и економски напреднији део Царства. Та се разлика може видети и у броју становника: тако је Балканско полуострво око 350. године имало 3 милиона

¹⁶ Оболенски, *Византијски комонвелт*, 9–14; *Oksfordska istorija Vizantije*, 28.

¹⁷ Оболенски, *Византијски комонвелт*, 11; *Международна конференција „Византијското културно наследство и Балканите”*, септември 6–8. 2001, Сборник доклади, Пловдив 2001, 15–421.

¹⁸ *Српска енциклопедија*, 501–502.

¹⁹ Острогорски, *Историја*, 505.

²⁰ *Мала енциклопедија Просвета. Општа енциклопедија*, том 2, Београд 1978³, 821.

²¹ Кодер, *Византијски свет*, 12.

становника, а Мала Азија 11,6 милиона, око 600. године Балкан има 1,8 милиона, а Мала Азија 7, око 800. Балкан има 3 милиона, а Мала-Азија 8, дакле увек три до четири пута више становника. Та разлика је остала чак и у доба касног средњег века, па је тако око 1340. године Балканско полуострво имало 2 милиона житеља, а Мала Азија 8 милиона (поређења ради, тада је Италија, односно Апенинско полуострво имала 9,3 милиона становника).²² Није на одмет напоменути да је реч о годинама које претходе појави велике пандемије куге познате под називом „Црна смрт” која је однела трећину становништва Европе, према неким проценама око 25 милиона.²³

Упоредјујући балканске и малоазијске провинције, треба рећи да су све реформе углавном долазиле из Мале Азије, будући да се радило о напреднијем и важнијем делу Византије. Тематско уређење, на пример, најпре је утемељено на малоазијском подручју, а тек онда је почело да се полако обликује и у европским областима Царства, умногоме поремећеним словенском инвазијом. Тај је процес започео најпре у Тракији и Македонији, а онда се проширио на још неке делове Балканског полуострва.²⁴

Слично је било и са новим верским учењима која су најчешће своје корене имала на тлу Мале Азије. Како је то домишљато приметио и записао Отон Фрајзиншки, немачки историчар и учесник Другог крсташког рата: „Сва моћ и људска мудрост, рођене на Истоку, завршавају се на Западу.”²⁵ У том смислу је необично интересантан спор око култа икона који је у VIII и првој половини IX века потресао Византију у раздобљу дугом око сто двадесет година. Тада је Царство било подељено тако да су европске, то јест балканске провинције биле иконофилски настројене док су малоазијске провинције имале иконокластичко усмерење.²⁶

Знатне промене у прилике на Балкану донела је Велика сеоба народа. На полуострво су најпре продрли западни Готи (375), а за њима Источни Готи, потом Хуни, Авари и други народи.²⁷ Током VI века Словени су упадали и пљачкали балканске области, а од почетка VII

²² J. C. Russell, *Late Ancient and Medieval Population*, Philadelphia 1958, 148.

²³ M. Dols, *The Black Death in the Middle East*, Princeton, New Jersey 1979, 55–56.

²⁴ Острогорски, *Историја*, 112 сл.

²⁵ А. Гуревич, *Категорије средњовековне културе*, прев. Р. Мечанин, Нови Сад 1994, 152.

²⁶ Острогорски, *Историја*, 170 сл.; *История Византии*, том 2, Москва 1967, 52–64 (М. Я. Сюзюмов).

²⁷ Острогорски, *Историја*, 72 сл.

века почиње њихово трајно насељавање.²⁸ Коначна подела Римског царства на Западно и Источно, коју је 395. учинио цар Теодосије I Велики, имала је далекосежне последице на каснију историју Балкана јер је гранична линија ишла управо преко полуострва.²⁹ Области у источним деловима Балкана углавном су биле под културним утицајем Византије, док су се западни крајеви развијали у окриљу латинске цивилизације западне Европе. Расцеп у хришћанској цркви 1054, који је такође географски ишао преко Балканског полуострва, утицао је на политички и културни развитак јужнословенских народа и довео до поделе на православне и католике.³⁰

Као што је речено, долазак Словена, који, за разлику од неколико германских племена, нису само протутњали Балканским полуострвом, него су се заувек настанили, битно је утицао на његову даљу историју. Та је инвазија, као и остали миграциони таласи у оквиру такозване Велике сеобе народа, с разлогом је упоређена са житком растопљеном магмом која се разлива на све стране док се постепено, временом, није стврдула. Део те словенске плиме је ушао у Царство и хеленизовао се, део је створио прве словенске државе, најпре у виду такозваних „склавинија”,³¹ односно својеврсних протодржава, а затим и озбиљно устројених држава држава које су постале такмац Византији, док је мали део населио најјужније делове Балканског полуострва и тамо у тешко приступачним масивима планине Тајгет успео да кроз читав средњи век сачува свој језик и одређену самобитност и то чак до турског раздобља.³²

У временима док је Византијско царство било велико и моћно, балканске провинције су не ретко биле у тешкој сенци осталих подручја. Тако ће, на пример, ромејској држави бити пречи и важнији ратови про-

²⁸ Т. Живковић, *Словени и Ромеји*, Београд 2000, 46 сл.; V. V. Sedov, *Sloveni u ranom srednjem veku*, prev. M. Spasić – N. Spasić, Novi Sad 2013, 206 sl.

²⁹ Острогорски, *Историја*, 73–74.

³⁰ В. Пузовић, *Црквене и политичке прилике у доба великог раскола 1054. године*, Београд 2008, 9 сл.

³¹ К. Јиречек, *Историја Срба*, I, Београд (репринт: 1978), 63–64; *Византијски извори за историју народа Југославије*, I, Београд 1955 (репринт: 2007), 222 н. 9; G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II (Sprachreste der Türkvolker in den byzantinischen Quellen), Berlin 1958², 278; S. Antoljak, *Unsere „Sklavinien“*, Actes du XIIe congrès international d'études byzantines, Ochride 10–16 septembre 1961, Tome II, Beograd 1964, 9–13; G. Ostrogorski, *Vizantija i južni Sloveni*, Jugoslovenski istorijski časopis 1 (1963) 3–13 (= Сабрана дела, IV, *Византија и Словени*, Београд 1970, 7–20).

³² Оболенски, *Византијски комонвелт*, 93.

тив Арабљана на острву Сицилији, где се готово читаво столеће у IX и X веку воде тешке борбе, или стање на источном фронту, у Малој Азији, него ситуација на већем делу ондашњег Балканског полуострва.³³

Још бољи пример је цар Нићифор II Фока (963–969) који је шездесетих година X века, будући потпуно усредсређен на источно ратиште и поновни византијски продор кроз зону планина Таурус-Анти-таурус на простор Блиског истока и освајања делова Сирије са њеним главним градом Антиохијом, на Балканско полуострво против Бугара довео опасне Русе предвођене претерано амбициозним кнезом Свјатославом.³⁴ Једноставно, балканска збивања су за њега била од споредног значаја, па је последице овакве у суштини погрешне политике и недовољно промишљене геополитичке процене морао да исправља његов наследник цар Јован I Цимискије (969–976).³⁵ Осим тога, на источном ратишту су у X столећу поједине магнатски родови, пре свега породица Фока, водили праве „полуприватне” ратове у настојањима да прошире своје велепоседе и стекну нова богатства.³⁶ Када је реч о ресурсима обрадивих површина, добро је познато, малоазијске провинције су вишеструко надмашивале прилично скучене потенцијале на Балканском полуострву.³⁷

У време Василија II Бугароубице (976–1025), после 1000. године, Византија је поново најјача држава у троуглу ондашњих светских сила Арабљански калифат – Свето Римско Царство – Византијско Царство. Овај победоносни цар је изнова рехабилитовао значај Балканског полуострва за Византију и пошло му је за руком да византијску северну границу поново изведе на сликове река Саве и Дунава, као у стара времена до почетка VII столећа.³⁸ Следећа непуна два века Царство је успешно настојало да одржи те границе, али ће после 1180. године и смрти василевса Манојла I Комнина (1143–1180) отпочети њено коначно и неопозиво узмицање ка југу.³⁹

³³ Острогорски, *Историја*, 249–250.

³⁴ Острогорски, *Историја*, 277 сл.; И. Божилов – В. Гюзелев, *История на средновековна България VII–XIV век*, София 1999, 296 сл.

³⁵ Острогорски, *Историја*, 281–283; Оболенски, *Византијски комонвелт*, 156–160.

³⁶ И. Ђурић, *Породица Фока*, Зборник радова Византолошког института 17 (1976) 287.

³⁷ Исто, 201.

³⁸ Острогорски, *Историја*, 296; С. Пириватрић, *Самуилова држава. Обим и карактер*, Београд 1997, 130–133 сл.

³⁹ Острогорски, *Историја*, 362 сл.; Оболенски, *Византијски комонвелт*, 19; В. Станковић, *Манојло Комнин, византијски цар (1143–1180)*, Београд 2008, 172 сл.

Добро је познато, међутим, да је пресудан догађај који је довео у питање до тада готово неприкосновени значај Мале Азије за Византијско царство била чувена битка код Манцикерта 1071. године.⁴⁰ Тада су победоносни одреди Турака-Селџука запосели знатне делове малоазијског потконтинента и Византија је започела своје постепено повлачење са тог простора. Византолозима који у том догађају и његовим последицама виде почетак такозваног позновизантијског периода, без обзира да ли се са њима слажемо или не – засигурно се не може одрећи разборито поимање историјских токова. Ипак, Мала Азија је и касније показала своју виталност и огромне потенцијале. Подсетимо се да је у борби за византијско наслеђе у деценијама после 1204. године, у епоси када се Византија, у ствари, налазила у егзилу, победу однела „малоазијска византијска држава” – Никејско царство, која се показала надмоћном у односу на „европску, тј. балканску византијску државу” – државу епирских деспота.⁴¹ Како било, међутим, после 1071. године тежиште византијске државе се премешта из малоазијских у балканске области. Неки од крсташких историчара ће већ у време Четвртог крсташког рата говорити о томе да је Мала Азија заправо Турска, док Византији, насупрот њој, припада део простора на Балканском полуострву.⁴²

Византија обновљена 1261. године, упркос хвале достојним напорима да игра некадашњу велику историјску улогу, све се више сводила на другоразредну државу на Балканском полуострву и у делу источног Средоземља.⁴³ Ту, на Балканском полуострву, њену снагу су поткопавали јужнословенски суседи, најпре Бугари, а затим и Срби, па се некада универзална империја и даље територијално смањивала и све више бивала оптерећена некадашњом моћи и трагичним раскораком између оног што је желела да буде и оног што је тада заиста била. У другој половини XIV века Балканско полуострво је одавало жалосну слику трију православних држава – Византије, Србије и Бугарске – држава које су већ биле опасно нагрижене болешћу феудалне дезинтеграције, истовремено у великој мери анахроне, и у сваком случају неспремне да на прави начин дочекају инвазију Османлија из

⁴⁰ Острогорски, *Историја*, 325–330; S. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley 1971 (reprint 1986) 96–104

⁴¹ Острогорски, *Историја*, 407–422; *Oksfordska istorija Vizantije*, 270–272.

⁴² R. Radić, *Strah u poznoj Vizantiji, 1180–1453*, Beograd 2014², 367.

⁴³ Острогорски, *Историја*, 446 сл.; *Oksfordska istorija Vizantije*, 271 сл.

Мале Азије.⁴⁴ Тада је Византија, у великој мери као Србија и Бугарска, била само балканска држава. Прошло је само неколико деценија и три поменуте православне државе су подлегле моћном освајачу из Мале Азије. Османлије су сада тај део своје државе, царевине чија је снага непрестано расла, не без разлога назвали Румелија,⁴⁵ желећи да, између осталог, покажу да су сада они ти који баштине традицију Римског, односно Византијског царства.

Радивој Радић

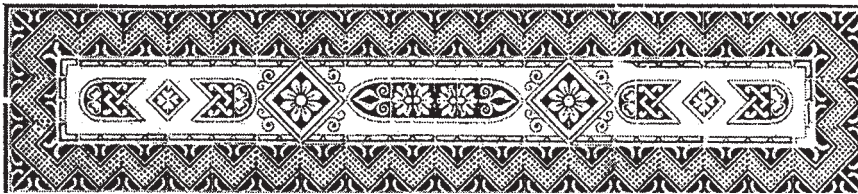
Radivoje Radić

THE BALKAN PENINSULA IN THE BYZANTINE EMPIRE

The Balkan Peninsula, called *Haimos* by the ancient and Byzantine authors, or rather some parts of it, was part of the Byzantine Empire during eleven centuries of its existence (4th to 15th centuries). During the climax of the Empire, the Balkans represented barely one fifth of its entire territory. In contrast, in the first half of the 15th century, at its end, the Byzantine Empire almost had no other territories outside the Balkan Peninsula. Based on the population numbers and developmental status, the Balkans was always falling behind Asia Minor. More often than not, these two „flanks” of the world empire were opposed one to another. For example, in the dispute over the iconic cult that shattered the Byzantium for about one hundred and twenty years during the 8th and the first half of the 9th centuries, the Empire was divided between the European, i.e. Balkan provinces that were iconophilic in inclination, whereas the Asia Minor provinces were inclined towards iconoclasm. Asia Minor formed the core of the Byzantine Empire until the Battle of Manzikert (1071), an important historical milestone. After the Byzantine defeat at that battle, the Seljuq Turks conquered vast areas of Asia Minor subcontinent, and the center of the Byzantine Empire started to shift more and more to the European, that is, Balkan provinces. Nonetheless, Asia Minor showcased its vitality and huge potentials in later years as well. Let us remind ourselves that in the battle for the Byzantine heritage in the decades after 1204, in the era when the Byzantium was in fact in exile, the victory was won by the „Asia Minor State” – the Empire of Nicaea, which proved to be far more superior than the „European, that is, Balkan Byzantine State” – the Despotate of Epirus.

⁴⁴ Р. Радић, *Црно столеће. Време Јована V Палеолога (1332–1391)*, Београд 2014, 280, 431 сл.

⁴⁵ *ODB*, vol. 3, 1818 (А. Kazhdan); Кодер, *Византијски свет*, 14–15.

УДК 821–992(497.11)''15/19''

УСМЕНИ БАЛКАН – ПУТ КОЈИ ПУТУЈЕ

Страни путописци који се крећу Балканским полуострвом од 15. до 19. века остављају драгоцене податке о животу, језику и обичајима народа под турском влашћу. Записи о хајдуцима сведоче о неуништивом слободарском духу народа, о једном континуираном, некада снажнијем, некада слабијем, али увек присутном покрету отпора окупатору. Компаративне везе, међусобни утицаји, структурна и регионална међузависност народа на Балкану највидљивији су у домену усмене традиције. Унутар балканског културног простора одвија се један од најдинамичнијих дијалога језика и култура, истоветном историјском судбином тесно повезаних народа на Балканском полуострву.

Кључне речи: Балкан, путописи, хајдуци, Цариградски друм, обичаји, усмена књижевност.

О страним путописним изворима на Балкану од 15. до 19. века, опсервацијама путописаца о крајевима којима су пролазили и становништву које их је насељавало, о њиховим многим и необичним доживљајима, постоји богата литература. Посланства су у Цариград путовала „горњим”, или цариградским путем, и „доњим”, који је водио преко Косова поља¹. Цариградски друм о коме је овде реч не може се ипак у потпуности поистоветити са старим римским путем (via militaris, via publica, agger publicus, strata), који је ишао од Београ-

¹ В. Мирјана Дрндарски, *Од фолклорне чињенице до социокултуролошке информације*, Расковник, год. XXVI, бр. 99, Београд 2000, 74.

да (Singidunum) десном обалом Дунава до Костолца (Viminacium), одатле према југу на Ћуприју (Horem Margi) и Ниш (Naissus), затим даље, преко Беле Паланке (Remesiana) и Пирота (Turres) на Софију (Serdica). Траса даље води од Софије преко Пловдива (Philippopolis) до Једрена (Hadrianopolis), а онда према Цариграду (Vizantium)².

Крај главних саобраћајница у освојеним земљама Турци су, због опасности од хајдука, постављали посебне наоружане страже и подизали привремена пољска утврђења – паланке³. Ове импровизоване стражарнице пружале су се дуж целог Цариградског друма кроз Србију, од Пирота до Београда⁴.

Бертрандон де ла Брокијер (Bertrandon de la Brocquiere) 1433. године помиње како су планине између Софије и Пловдива препуне хајдука⁵. Путописци у 16. веку, као што су Бенедето Рамберти (B. Ramberti), Левин Рим (L. Rym), Рајнолд Лубенау (Reinhold Lubenau), Стефан Герлах (St. Gerlach) и Паоло Контарини (P. Contarini) говоре о опасностима од хајдука и разбојника у крајевима којима су пролазили. Они ипак не бележе случајеве напада на посланства, попут извора у 17. веку, што говори да степен несигурности путовања по Србији расте пропорционално са слабљењем турске државне и војне моћи. Путујући дубровачко-цариградским друмом, секретар млетачке владе Бенедето Рамберти (*Libri tre delle cose dei Turchi*. In Venetia MDXXXIX) бележи код Пљевља удар на караван млетачких трговаца и страже које ударањем у бубањ опомињу путнике да је пролаз сигуран⁶.

Шибенчанин Антун Вранчић (Antonio Verantio) био је 1553. члан угарског посланства султану у Цариград, у пуномоћству краља Фердинанда, које је, уз богате дарове, носило и молбу угарског краља за мир око Ердеља и источне Угарске. Вранчићев путопис доноси један

² О. Зиројевић, „Цариградски друм од Београда до Софије (1459-1683)”, Зборник Историјског музеја Србије, 7, Београд, 1970.

³ Оснивање Муса-пашине паланке Евлија Челебија доводи у везу са нападом хајдука на један велики турски караван у XVII веку.

⁴ „Да би заштитили промет и да би се склонили од хајдучких освета, Турци су били присиљени да своја ретка насеља поред друмова ограђују палисадама. Поред тога, они су подизали и сасвим нова утврђења, такође од палисада, око којих су се, временом, развиле варошице, невелике и привредно заостале. Тако су постале паланке у Србији и отуда њихово име. Оне су се низале дуж целог Цариградског друма, од Пирота до Београда.” – Р. Самарцић, *Хајдучке борбе против Турака у XVI и XVII веку*, Београд, 1952, 16.

⁵ В. Г. Елезовић, *Дервенџије*, Јужна Србија, 1923, год. III, књ. 28, 323.

⁶ Р. Matković, *Putovanja po balkanskom poluotoku XVI. veka, II. Putovanje B. Kuripešića, L. Nogarola i B. Ramberta*, Rad JAZU, knj. LVI, Zagreb, 1881, 214.

од најопширнијих описа путовања по чувеном царском или римском путу од Београда до Цариграда. Помињу се хајдуци око планине Лукавице (Lucaviza) и Куновице (Cunovizza), даје занимљиво етиолошко предање о постанку имена села Ражањ (Rasgni) код Јагодине, издваја се село Суха клисура (Zuha Clyssura, Szuha Clyzzura) између Беле Паланке и Пирота, описује се Софија и планина Витоша (Vitossa), наводе се страже поред опасних пролаза које упозоравају путнике на опасност од хајдука⁷. Чуваре са турским бубњем који опомињу путнике на појаву разбојника помињу и Катарин Зен (Katarin Zen) код Ниша (1550), Ханс Дерншвам (H. Dernschwam) код прелаза на Морави (1553), Рајнолд Лубенау код Пирота и Гроцке (1587) и др. Из путописа Марка Антонија Пигафете (*Itinerario di Marc' Antonio Pigafetta, gentilhuomo vincentino*, London 1585), да се закључити како Родопске планине у 16. веку врве од хајдука⁸. Филип Дифрен-Кане у делу *Путовање на Исток* (1573) помиње турске страже „које су обезбеђивале пут караванима ударањем у добоше” у Качаничкој клисури⁹. У опису путовања од Софије до Дубровника 1582. године Жан Палерн Форезјен говори о стражарима код једне шуме – вероватно се мисли на планину Чемерник, код села Клисуре, недалеко од Ниша – који и у мирнодопска времена ударају у добош како би „охрабрили путнике”. Форезјен опширно приповеда и о војнуцима у Босни¹⁰. Путујући кроз Србију у аустријском посланству из Беча у Цариград барон Вратислав

⁷ Р. Matković, *Putovanja po balkanskom poluotoku XVI. veka, VI. Putovanje Antuna Vrančića g. 1553*, Rad JAZU, knj. LXXI, Zagreb 1884, 34.

⁸ Р. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI vijeka, X. Putopis Marka Antuna Pigafette, ili drugo putovanje Antuna Vrančića u Carigrad 1567*, Rad JAZU, knj. C, Zagreb 1890, 117.

⁹ Филип Дифрен-Кане (1573), *Путовање на Исток од Филипа Дифрена-Канеа (1573)*, Објавио А. Озе, Париз 1897), у: Р. Самарцић, *Београд и Србија у списима француских савременика, XVI-XVII век*, Београд, 1961, 129-130.

¹⁰ „Тога дана стигосмо на конак у *Zagozanni*. То је варошица у покрајини Босни, уз границу Србије. Становници се зову *bonnicques*, друкчије војнуци, који, да не би плаћали никакав данак и да не би предавали своју децу, имају обавезу да их хиљаду сваке године иде у Цариград да се прикажу султану, носећи сваки врећицу сена у знак своје потчињености после чега их препусте имрахорбаши, који је као велики коњушар, да буду употребљени на послу који је потребан у коњушници.” – Жан Палерн Форезјен, 1582. *Путовања по страним земљама Г. Жана Палерна Форезјена, секретара Франсоа де Валоа... Лион 1606.* / Жан Палерн Форезјен описује своје путовање од Софије до Дубровника 1582. године. Глава CXXVIII: Наставак нашег путовања од Софије до Дубровника. / У: Р. Самарцић, *Београд и Србија у списима француских савременика*, 138.

Митровиц (V. Mitrović) 1591. године даје сликовит опис јаничара у месту Коморан у Угарској¹¹. Да хајдучке чете без већих проблема прелазе из Трансилваније, из Молдавије и из Угарске преко Дунава у Србију, говоре Ханс Дерншвам, Пол Рико и други.

Енглески путници, трговци, дипломате, авантуристи и уопште људи жељни нових сазнања, путовање на Левант предузимају у већем броју од 16. века. Колико је ово путовање већ у 16. и 17. веку сматрано погибелним речито говори распрострањен обичај давања новца на зајам пред путовање, уз вишеструку камату коју путник добија од дужника уколико се, којим случајем, жив врати кући. Од почетка 18. века многим недаћама, непроходним путевима и неудобним свратиштима, те сталним опасностима од хајдука, особито на деоници између Софије и Ниша и у околини Ваљева, придружује се опште безвлашће у Турској царевини и самовоља локалних органа власти. То је узрок веома малом промету енглеских путника копненим деловима Балканског полуострва. „Већина се одлучивала да путује низ Дунав или кроз јужне делове Угарске и Румуније, а затим даље преко Бугарске према Цариграду.”¹²

Да је у крајевима под турском влашћу било веома тешко разликовати турске зулуме и понашање јаничара од разбојничких пљачки крајем 16. века сведочи британски путник Фајнс Морисон (Fynes Morison)¹³. Слично искуство имао је, по сведочењу његовог слуге и пратиоца Фокса (Fox), и Хари Кевндиш (Harrie Cavendish), недалеко од Милешеве (1589), на путу од Дубровника до Софије. Питер Манди (Peter Mundy), енглески путописац у пратњи краљевског амбасадора на Порти (1620), говори како његов господар није желео да му Турци, као високој и угледној личности, на путу обезбеде провијант. Иако је ова повластица процедуром била предвиђена, састојала се у томе да турски официри од сиромашних хришћана на путу узму „што год би им се прохтелo, овце, кокошке, млеко, масло и друго, а да им за то не би платили ни пребијене паре, него би их наградили само ударцима.” Манди помиње код Пловдива жалосне остатке двојице мушкараца

¹¹ *Путовање кроз Србију 1591. год*, Шумадинка, IV, N. 1, Београд, 1855, 1.

¹² Veselin Kostić, „Stari engleski i škotski putopisci o uslovima putovanja kroz naše zemlje”, u: Z. Levental, *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, Gornji Milanovac, 1989, 25.

¹³ Fajns Morison, „Putopis o deset godina putovanja kroz dvanaest zemalja, Nemačku, Češku, Švajcarsku, Holandiju, Dansku, Poljsku, Englesku, Škotsku i Irsku (1595), knjiga treća, u: Z. Levental, *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, 55.

које су, због разбојништва, дали набити на колац и бацити псима, као и човека који је, у оближњим планинама, ударањем у бубањ обавештавао путнике о присуству разбојника¹⁴. Као посебно опасну деоницу пута због разбојника и непроходних планина он издваја део пута од Беле Паланке до Ниша. Говори о грозном призору у Гроцкој, где су остатке једног човека, набијеног на колац, скоро оглодали пси и гаврани¹⁵. Код Ваљева га такође дочекују ови жалосни крајпуташаи. Да је хајдучки покрет у ваљевском крају био веома интензиван сведочи и један доживљај Хенрија Бланта (Henry Blount), у књизи *Пут у Левант* (1636), када се у околини Ваљева непосредно суочио са разбојницима. Занимљива су и Блантова запажања са путовања кроз Босну у четама босанског паше које су ишле у рат против Пољске (1634). Ту је он, на својој кожи, искусио осиноност ове војске и њихов однос према хришћанима¹⁶. О разбојницима на планини Балкан (1665) пише Пол Рико (P. Ricaut)¹⁷. Енглески путописац Едвард Браун (Edward Brown) такође истиче опасности од разбојника на путу од Београда кроз Србију (1673), као и страх хришћана у Македонији од турског безвлашћа и самовоље¹⁸. Код Јагодине он има прилику да посматра „хајдучку игру” која се игра са голим мачевима у рукама¹⁹. У *Дневнику са мојих путовања* (1715) Симон Клемент (Simon Clement) говори о потреби да се удвоструче вешала у Вараждину због бројности телеса разбојника која су на њима висила. Севијора Лусињона (Saviour Lusignan) који је, на путу из Цариграда у Енглеску, преко Једрена стигао у Пловдив, у граду је дочекао призор два човека набијена на колац (1786). Ричард Брајт (Richard Bright) у *Путовању из Беча кроз доњу Мађарску* (1814) спомиње разбојнике у области Војне границе.

¹⁴ Piter Mandi, „Njegova putovanja po Evropi i Aziji”, u: Z. Levental, *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, 76.

¹⁵ „Био је то један од петнаесторице који су ухваћени и погубљени, од укупно педесет који су крстарили шумама и горама. Остали су утекли.” – Piter Mandi, „Njegova putovanja po Evropi i Aziji”, u: Z. Levental, *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, 79.

¹⁶ Henri Blant, „Put u Levant (1634)”, u: Z. Levental, *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, 88.

¹⁷ Pol Riko, „Sadašnje stanje Osmanlijskog carstva”, u: Z. Levental, *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, 151.

¹⁸ Edvard Braun, „Kratak izveštaj o nekim putovanjima po Ugarskoj, Srbiji, Bugarskoj, Makedoniji, Tesaliji, Austriji, Štajerskoj, Koruškoj, Kranjskoj i Furlaniji”, u: Z. Levental, *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, 132.

¹⁹ С. Новаковић, *Белешке доктора Брауна из српских земаља од године 1669*, Споменик СКА, IX, 1891, 42.

Пут из Лондона у Цариград превалили су британски путници Хари Кевндиш (1589), Хенри Остел (1586) и Питер Манди (1620). Пролазили су кроз наше крајеве из Далмације преко Црне Горе, Македоније, Санџака и Србије, преко Бугарске у Турску. Истим континенталним правцем путовао је и Хенри Блант (1636), само у супротном смеру, из Турске до Далмације. Међутим, најчешћи и најбезбеднији пут који су британски путници предузимали кроз централне делове Балканског полуострва водио је низ Дунав, па преко Бугарске и Румуније у Цариград. Веома често су путовали и поморским путем, источном обалом Јадранског мора. И путописци који описују морски пут из Млетака уз источну обалу Јадранског мора доносе занимљиве податке о хајдуцима. У опису пута од Улциња преко Балканског полуострва у Цариград (око 1559) безимени путописац описује горштачко племе Мрковића на млетачко-турској граници које живи од робљења путника и каравана²⁰. Путописци у 16. веку говоре и о Власима (*Morlachi*) и албанским племенима у приморском залеђу²¹. О Морлацима који чине претежни део војне посаде у Задру и који, као људи храбри и смиони, представљају окореле противнике Турака²², говори Џорџ Вилер (George Wheler) у своме *Путовању у Грчку* (1675)²³. Вилер описује

²⁰ P. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. veka (Putovanje Seydličevo; putovanje bezimena putopisca; putovanje J. Betzeka)*, Rad JAZU, knj. LXXXIV, Zagreb, 1887. (VII-IX), 61-62.

²¹ P. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. veka, XVII. Putopisi Jos. Rosaccia i M. Quada, put u Carigrad L. Bernarda, Tr. Korobejnikova i Gj. Douse*, Rad JAZU CXXXVI, Zagreb, 1898, 1-96. I. *Putopisi Josipa Rosaccia (g. 1574-1606.) i Matije Quada (g. 1600.)*, 8.

²² „Ти људи су окорели противници Турака, и када их у руке добију, ниједнога не штеде. Кад праве излете на турску границу, свакада дођу натоварени пљачком. Неки људи, којима се веровати може, уверавали су нас да су Морлаци тако јаки, да четворица могу узети на рамена коњаника на коњу, па га однети каткад на дванаест или тринаест стопа најопаснијим и најтешњим местима у планини...” – С. Новаковић, *Путничке белешке о Балканском полуострву XVII и XVIII века*, Годишњица Николе Чупића, књ. XVII, Београд 1897, 116.

²³ „Војна посада се тада састојала од осам чета пешадије и коњице. Оне су највећим делом биле састављене од Морлака, Хрвата и других народа из планинских и северних крајева Далмације. То су људи високог стаса, чврсти, окретни и храбри, што особито важи за Морлаке који су навикли на хладне и голе планине, које се зову по њима и која се пружају дуж ових обала. Под влашћу су Венеције. Они су окорели непријатељи Турака, које никад не поштеде када им падну шака. Кад се окупе у чете да би пошли да опљачкају Турке на њиховим границама, увек се враћају с пленом. Многе особе које завређују да им се верује, убеђивале су нас да су Морлаци толико снажни, да четворица могу да подигну на рамена коњаника заједно с коњем и да их

и Клис, са бројним реминисценцијама на славну ускочку прошлост овога града²⁴. Фајнс Морисон (Fynes Moryson) је приморским делом Јадрана прошао путујући из Енглеске за Венецију 1595-6. На повратку у Европу, у пролеће 1597, упловивши у дубровачку луку, помиње ускоке, као могући узрок размирицама између Дубровчана и Млечана²⁵. О ускоцима говори и Виљем Литго (William Lithgow), авантуриста, луталица и пустолов, у својим коментарима о Италији. Једрећи кроз Кварнерски залив (1609), Литго помиње Сењ, Градишку и Новиград, као најважније градове Хрватске. Ускоке описује као снажне, храбре и немилосрдне људе²⁶.

Путописци сталних посланстава немачког цара, установљених при Порти од 1563, крећући се преко Балкана, доносе занимљиве опсервације о систему обавештавања и узбуњивања уведеног ради хајдучије на делу пута који пролази кроз планину Куновицу поред Ниша²⁷. У путном дневнику Рајнолда Лубенауа (*Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubenau*, 1915), који је пролазио нашим крајевима у посланству Рудолфа II на Порту (1587), помиње се присуство 150 хусара у Гроцкој „већином због руље и разбојника који ту крстаре и који се ту, по шумама и планинама, у гомилама задржавају”²⁸. О планини Куновици као стецишту горских разбојника говори и Француз Кикле у опису свог пута у Цариград 1658. године²⁹. На повратку из

пренесу преко урвина и опасних места, читавих двадесет до тридесет корака одједанпут. То су доказали кад је требало да неки од њихових највиших официра пређу преко планине.” – Džodž Viler, „Putovanje u Grčku (1675)”, u: Z. Levental, *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, 158.

²⁴ Исто, 162.

²⁵ Z. Levental, *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, 56.

²⁶ Viljem Litgo, „Potpuna rasprava o retkim pustolovinama i mučnim putovanjima u toku dugih dvadeset godina”, u: Z. Levental, *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, 66–7.

²⁷ „(...) gora se zove *Cunovizza*, jer se teško na nj uzlazi. Gore je straža s bubnjem, o koji se udara, kadgod onuda mnogo ljudi prolazi, da se tim opomene konjare, kravare i pastire druge stoke, koja dole izmed brda pase, da pripaze na svoju stoku, da jim ne bi nitko šta ukrao, jer se to u istinu događa. Na udaranje bubanja sakupe se također seljaci, jer su svi kršćani, te budu često od rdave čeljadi orobljeni.” – P. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. veka. XII. Opis putovanja dvaju carskih poslanstva u Carigrad: K. Ryma godine 1571 i D. Ungnada godine 1572*, Rad JAZU, knj. CXII, Zagreb 1892, 176.

²⁸ В. О. Зиројевић, „Рајнолд Лубенау о Београду и Србији 1587. године”, *Годишњак града Београда*, књ. XIII, 1966, 56.

²⁹ Радован Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика, XVI-XVII век*, 198.

Цариграда у Беч 1573. Стефан Герлах описује страже са бубњевима на планини Ихтиман у Бугарској, које су постављене због хајдука у гори³⁰. Он сведочи и о „осамдесет хајдука који крстаре шумама око Баточине”³¹. Хајдуци су најсигурнији у шумама, те се у путописним изворима, поред Лукавице и Куновице, помињу и Буковик, Озрен, Јежевица, Динара, Романија и др³².

Извештаји млетачких посланика у Цариграду представљају један од најважнијих извора за историју Турског царства у 16. веку. Млетачки посланици у Цариград иду углавном преко Дубровника и Улциња те даље на коњима. Сви они пишу о опасностима од хајдука на путевима којима пролазе. Неки од њих, попут Ђеновљанина Мернавина, помињу и верску нетрпељивост турске власти према цркви и калуђерима у 16. веку³³. Занимљиви су извештаји млетачких посланстава изнети у путописима Бадоара (A. Badoar) и Гарсона (K. Garzon) из 1573. године. После боја код Лепанта, млетачки Сенат шаље султану Селиму ванреднога посланика, старога сенатора А. Бадоара, да утаначи мир. Из Дубровника је посланству било потребно чак педесет дана да би приспело у Цариград, које због непроходности путева и готово немогућих услова путовања, које због погибелји од хајдука, којој су стално били изложени³⁴.

³⁰ P. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoka XVI. veka. XIII. Putopisi Stj. Gerlacha i Sal. Schweigera, ili opisi putovanja carskih poslanstva u Carigrad, naime Davida Ungnada od g. 1573.-78. i Joach. Sinzendorfa od g. 1577*, Rad JAZU, knj. CXVI, Zagreb 1893, 43.

³¹ Р. Самарцић, „Сазивање харамбаша”, *Стварање*, Цетиње 1953, год. VIII, св. 1-2, 75-81.80-81.

³² „За Лукавицу, гору у долини Мораве на путу за Јагодину, А. Вранчић каже да у њој увек има хајдука; у време проласка Шт. Герлаха било их је осамдесет. За Левач се у народној песми каже да је ’гнијездо хајдучко’. Можда је и у једној турској наредби, упућеној 1577. године смедеревском санџакбегу, реч о планини Лукавици. Ту се, наиме, одређује 30 мартоласа да чувају једну ’велику планину у јагодинском кадилуку која је стално легло хајдука’.” – О. Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до Софије (1459-1683)*, 65.

³³ „Турци, ако калуђере и свештенике не побију, а они их лише сваке моћи и уплива, и начине их бедним и невољним (vituperosi e mendichi). Са црква поскидају сва звона и однесу сав остали накит и прибор црквени. Цркве те после претварају у џамије.” – Ч. Мијатовић, *Пре триста година. Прилог к изучавању извора за историју нашег народа у XVI-ом веку*, Српски етнографски зборник, СКА, Прво одељење, Насеља и порекло становништва, књ. 21, XXXVI, Суботица, 1926, 194.

³⁴ P. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. veka. XIV. Dnevници o putovanju mletačkih poslanstava u Carigrad: osobito Jakova Sorance od g. 1575. i 1581., i Pavla Kontarina od g. 1580*, Rad JAZU, knj. CXXIV, Zagreb, 1895, 4.

Ни крајеви у Босни и Херцеговини нису безбедни за путовање. Почетком 16. века Жак Гасо, курир француског краља Анрија II, помиње планине у југоисточној Босни „где су шуме веома опасне због разбојника, где стално има сељака који су изузети од свих давања, а који су обавезни да цео дан стражаре и иду шумом мотрећи има ли ту разбојника; они ударају у један мали добош којим дају на знање пролазницима да је ту све у реду и нема никакве опасности”³⁵. Сукоб Хусрев-бега са хајдучким харамбашом Делирадићем збио се усред турске територије и то при повратку босанског намесника након тријумфалне турске победе над угарском војском на Мохачком пољу 1526. године. Словенац Бенедикт Курипечић (Benedict Curipeschitz) у свом дневнику путовања кроз Босну, Србију, Бугарску и Румелију³⁶ из 1531. године помиње и сусрет са Малкошићем, турским субашом у градићу Каменграду, заповедником „над отприлике 200 коњаника”, о чијим „јуначким дјелима пјевају много у Хрватској и Босни”³⁷. Кроз Србију пролазе неизбројне војске султана Сулејмана Величанственог с пролећа 1532. и султана Мехмеда III у лето 1596. У походима на Аустрију, њихови путеви обележени су лешевима смакнутих хришћана који из шума нападају на Турке³⁸. Хајдучке акције на југу досежу до Никопоља и Рушчука. На северу, у Банату, спрема се бура која ће се, свом жестином, разбуктати 1594. године. Две хиљаде „слободних хајдука” („freye Heyducken”) у марту 1595. ударају на Софију, харају је и плене. Извештаји француског путника Киклеа из 1658. године, као и прослављеног турског путописца Евлије Челебије три године касније, говоре о многим и опасним хајдучким заседама³⁹.

³⁵ Жак Гасо, „Разматрања о путу од Млетака до Цариграда. Садржи султанову распру с персиским шахом и леп опис више места, вароши и градова Грчке и дивних ствари у њој. Од мештра Жака Гасоа...”, Париз 1550. (Жак Гасо описује свој пут од Дубровника до Софије у јануару 1548 године), у: Р. Самарцић, *Београд и Србија у списима француских савременика*, 114.

³⁶ Наслов оригинала: *Itinerarium, Wegrayss. Kun. May. Potschaft gen. Constantinopel dem Turkischen Keiser Soleyman. Anno XXX-MDXXXI*. Овде према издању: Бенедикт Курипечић, *Путопис кроз Босну, Србију, Бугарску и Румелију 1530*, превео са немачког Ђорђе Пејановић, Сарајево, 1950.

³⁷ Подробније о Малкоч-бегу и Радославу Павловићу на основу историјских извора, али и усмене епске традиције говори Андра Гавриловић у студији „Трагови народног певања у XVI веку”, Глас Српске краљевске академије, LV, други разред, књ. 36, Београд, 1899, 93-108.

³⁸ Р. Самарцић, *Хајдучке борбе против Турака у XVI и XVII веку*, 29-30.

³⁹ *Исто*, 38.

Дубровачки поклисари, пролазећи са харачем преко Балкана на путу за Цариград током 16. и 17. века, редовно извештавају Сенат о великој опасности од хајдука у Србији и Босни и Херцеговини. У извештају дубровачких поклисара из 1596. године каже се да су шуме у Србији тако непроходне и опасне да се њима не може „безбедно проћи ни са пратњом од 500 људи”⁴⁰. Поклисари говоре о хајдуковању у шумама и планинским кланцима источне Србије. Куновица и Жежевица су познате као хајдучка гнезда и из путописа, и из народних песама, и из спегова дубровачких песника Гундулића и Палмотића. О хајдуцима између Новог Пазара и Софије говори се у извештајима дубровачких поклисара Прокула и Соркочевића 1652⁴¹. Хајдуци се помињу и у околини Топлице (1623), код Новог Пазара, Пријепоља, Фоче, Пљеваља, код села званог Рогатац (1670). Дубровачки поклисари Маројица Кабужић и Орсат Соркочевић у Мостару (1667) љуто се жале херцеговачком паши на султанове поданике у Херцеговини: „Исте морлачке куће, рекли су, дају и хајдуке, који обарају караване, и пандуре, који их због тога тобоже терају, а, у ствари, с њима су у најближем дослуху, штите их и деле с њима плен.”⁴² О хајдуцима у Фочи јављају у Дубровник поклисари харача Антун Растих (Antonio Resti) и Орсат Соркочевић (Orsatto Sorgo) из Милошева Дола 1. септембра 1668. године⁴³. Следеће године дубровачки поклисари Џоно Цријевић и Мато Бунић с тешком муком пролазе кроз Херцеговину и Стару Рашку,

⁴⁰ Р. Самарцић, „Сазивање харамбаша”, 80-81.

⁴¹ „... Стигли смо у Софију а да нисмо прошли ни кроз једну шуму у којој није било на стотине хајдука. Због тога смо се у појединим местима задржавали по један дан да би се сакупило што више путника. Ипак се нисмо осмелили да прођемо кроз опасне шуме без пратње од сто двадесет војника са ватреним оружјем, јер смо примили сигурне вести да се на извесним местима окупило по сто хајдука, а негде и много више... очекујући сигурно наш долазак како би нам уграбили харач... Досад смо могли проћи са мање издатака, јер смо лично наишли и у Куновици и у Жежевици на многе лешеве који су пре мало дана били убијени и опљачкани у тим шумама. Шта више, два дана пре нашег доласка у Жежевицу дошло је до битке између мартолоза из Пирота и Паланке и хајдука, у којој је погинуло шест хајдука. Њихове главе однете су у Пирот и набодене на палисаде тврђаве. Погинула су и четири мартолоза, а један је теже рањен...” – *Из писма Сенату дубровачких поклисара Мара Соркочевића и Божја Прокуле, који носе харач на Порту, Софија, 24. јуни 1632.* – Р. Самарцић, „О хајдуцима”, Историјски преглед, Београд 1954, год. I, бр. 4, 71-72.

⁴² Р. Самарцић, „Хајдуци и пандури”, у: *Идеје за српску историју*, Београд 1989, 139.

⁴³ в. Р. Самарцић, *Борба Дубровника за опстанак после великог земљотреса 1667 г.*, бр. 286, 257.

којом вребају не само хајдуци, но и разуларени пандури и острвљене турске харамје. Из извештаја поклисара Миха Цријевића и Брње Соркочевића види се да су све планине око Фоче, Пријепоља, Пљеваља и Новог Пазара пуне хајдука. О бројности хајдучких дружина које вребају на путнике и трговце речито говори податак да су поклисаре Цријевића и Соркочевића „кроз стару Рашку провели сви дубровачки трговци из Новог Пазара, који су им изашли у сусрет, сердар тога места са 30 спахија на коњима и више од 60 мартолоза”⁴⁴. Поклисари посебно истичу село Рогатац, где су неколико дана пре њихова проласка виђена три барјака хајдука⁴⁵. У северној Србији, за Аустријско-турског рата, по сведочењу дубровачких поклисара харача у 16. веку, нарочито је опасна деоница пута између Ваљева и Београда⁴⁶.

На живу активност хајдука у Србији почетком 17. века упозоравају и католички мисионари у својим извештајима Римској курији: Бартол Кашић (1612), смедеревски бискуп фра Алберт Ренђић (1625), Доминик Бубић, Сплићанин Александар Комуловић и др⁴⁷.

Са слабљењем турске државе од краја 17. века повећавају се турски зулуми, дажбине и намети, тако да и помени о хајдуцима на Балкану постају све чешћи. Турске јединице које пролазе кроз Србију више наликују пљачкашким хордама него регуларној војсци, бележи енглески дипломата Пол Рико 1665. године⁴⁸. Хајдуци су све дрскији и бројнији, њихови напади граниче се са правим подвизима. Подробан опис једног таквог хајдучког препада на путнике у планинама источне Србије (Куновица Дербенд), „када су разбојници успели да усред каравана убију и опљачкају једну личност од великог угледа”, дугујемо француском путописцу А. Пулеу у опису његова путовања кроз Србију 1658. године⁴⁹. На путовању из Великог Варада у Босну, помињући неки локалитет на територији Смедеревског санџака, чувени турски

⁴⁴ Р. Самарцић, „Сазивање харамбаша”, 80-81.

⁴⁵ Р. Самарцић, *Борба Дубровника за опстанак после великог земљотреса 1667 г.*, 141.

⁴⁶ Р. Самарцић, „О хајдуцима”, 71-72.

⁴⁷ Р. Самарцић, *Хајдучке борбе против Турака у XVI и XVII веку*, 56.

⁴⁸ Р. Самарцић, *Хајдучке борбе против Турака у XVI и XVII веку*, 14.

⁴⁹ А. Пуле, 1658. Нови извештаји са Истока који садрже многа врло занимљива и још неуочена запажања која се тичу вере, обичаја и политике разних народа... Од Господина П. А. Париз 1667. / А. Пуле описује своје путовање кроз Србију и свој боравак у Београду 1658 године/, у: Р. Самарцић, *Београд и Србија у списима француских савременика*, 212-213.

путописац Евлија Челебија даје непосредно сведочанство о сусрету са разбојницима⁵⁰.

Гоњење хајдука спада у надлежност санџакбегова и кадија, организацију потере на себе преузима мубашир или муфетиш, али њих углавном спроводи локално становништво у турској служби: мартолоси, дербенџије, акинџије, гдекад и читаво цивилно и војно становништво. Нераскидива је, међутим, веза између султанових поданика у Херцеговини, Старој Рашкој, Брдима и Црној Гори, и хајдука против којих се они, наводно, боре. О дизању Турака на *тефтиш* у 19. веку говори Вук Караџић⁵¹. У обавезе дербенџијских села улази и сечење шума поред пута. Енглески путописац Питер Манди говори о томе како су шуме у крајевима кроз које су пролазили у Босни потпуно посечене како би се спречило да буду уточиште и заклон разбојницима⁵².

Хајдуци су кажњавани веома свирепо. Набијају их на колац, каче о ченгеле или вешају. Њихова трупла налазе се поред путева као речита опомена, њиховим главама окићене су паланке по Србији. За виђеније хајдуке приређују се јавна смакнућа. Један француски путописац из 1621. године помиње хајдуке које Турци, када их ухвате, набијају на колац без икаквог суда, и затим их данима и месецима остављају на друмовима, прометним местима, мостовима и раскрсницама. Сер Томас Гловер (Thomas Glover) био је у пратњи Едварда Бартона (Edward Barton), амбасадора његовог величанства код султана (1596). Путујући из Бугарске у Србију, амбасадор и пратња видели су пре Ниша људе набијене на колац, а на изласку из града три стотине хришћанских

⁵⁰ „Идући одавде поново кроз шуме, ударили смо на кирџиске коње. Једноме је текла крв. Пошли смо мало даље и наишли на неколико повалjenih људских лешева. Међу njима је био један човек још у животу; час је лежао, а час се подизао и падао. Питали смо га шта се догодило и сазнали да ih је управо тога часа напала разбојничка banda и pobila. Овога смо човека натоварили на једног коња и кренули даље. У једном потоку надосмо још седамнаест људских лешева и многе севете, sanduke, tkanine и пакете како леже нагомилани. То су, дакле, разбојници ове људе управо били опљачкали, па кад су спазили нас, побегли су и посакривали се у својим скровиштима. Ми смо, пак, по оној: 'Ко плјачка биће опљачкан' узели нешто од ове skupocene robe и рјетких tkanina, које су биле згажене, и то један свежанj бијелог, а један свежанj жутог, сrmом изведеног платна, затим седам комада франачке кадифе, чоће за седmore чакшире и седам коња.” – Евлија Челебија, *Putopis – odlomci o jugoslavenskim zemljama*, Prevod, uvod i komentar napisao H. Šabanović, Сарајево 1979, 108.

⁵¹ Вук Стеф. Караџић, *Српски рјечник* (1852), II, Сабрана дела Вука Караџића, књ. 11, прир. Јован Кашић, Просвета, Београд 1987, 1003.

⁵² P. Mandi, „Njegova putovanja po Evropi i Aziji”, u: Z. Levental, *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, 83.

глава, одраних и испуњеним сеном, које су узицама биле обешене о диреке⁵³. Ове хришћане су, вели путописац, пре четири месеца у Босни погубили Турци под Мухамед-пашом⁵⁴. Кикле доноси једно је-зиво сведочанство о главама хајдука које су, још свеже, изложене на зидовима паланке Параћин, како би послужиле за пример другима. У белешкама енглеског племића Џона Берберија с пута аустријског посланика грофа Леслија (Count Lesley) из Беча у Цариград, у опису пута од Београда до Будима наводе се страшна мучења којима Турци подвргавају хришћане⁵⁵. О кажњавању хришћана говори Бербери и у крајевима око Осијека⁵⁶. Приликом аудијенције код острогонског паше, видео је Андрија Волф (A. Wolf) хришћанске главе натакнуте на колац. Евлија Челебија помиње главе хајдука нанизане по градским бедемима Ниша⁵⁷.

Леди Монтегју (Lady Mary Wortley Montagu) у *Писмима с Истока* (1763) описује своје путовање у пратњи мужа, новопостављеног амбасадора на Порти, који је на дужност кренуо 1716. године копненим путем јер је Дунав био залеђен. Она бележи жалосно стање хришћана сељака у Србији⁵⁸. У писму, датованом у Једрену, 1. априла 1717, леди Монтегју пише о разбојницима⁵⁹. Томас Ала-

⁵³ О. Зиројевић, „Цариградски друм од Београда до Софије (1459-1683)”, 95.

⁵⁴ Ser Tomas Glaver, „Putovanje plemenitog Edvarda Bartona, ambasadora njegovog veličanstva kod sultana (...) (1596), u: Z. Levental, *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, 61.

⁵⁵ С. Новаковић, *Путничке белешке о Балканском полуострву XVII и XVIII века*, 98-99.

⁵⁶ „Izvan grada stajala je neka vrsta duplih vešala punih kuka – čengela, na koje su prestupnici bacani naglavce, pa im je smrt, prema tome kako su bili zakačeni, bila brža ili sporija.” – Džon Berberi, „Izveštaj o putovanju od Londona do Beča i zatim do Carigrada (1664)”, u: Z. Levental, *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, 109.

⁵⁷ Evlija Čelebija, *Putopis – odlomci o jugoslovenskim zemljama*, 67-69.

⁵⁸ Ledi Meri Vortli Montegju, „Pisma s Istoka”, u: Z. Levental, *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, 192.

⁵⁹ „Путовање од Београда до Једрена вероватно не би било могућно за обичне људе, већ само за неког ко је у јавној служби. Пусте шуме Србије уобичајени су заклон разбојницима, којих понекад има и до педесет у једној банди, тако да је била потребна наша целокупна наоружана пратња да бисмо били безбедни. Села су тако сиромашна, да су се из њих само силом могле извући потребне намирнице. Јаничари заиста нису имали самилости према њиховој беди и убијали су сву перад и овце које су могли пронаћи, не питајући коме припадају. Јадни власници се не усуђују да траже правду, јер се плаше батињања. Тек рођена јагњад, гуске и ћурке пуне јаја, све се без разлике закоље.” – *Isto*, 193.

сон (Thomas Allason) у *Сликовитим погледима на старине у Пули у Истри* (1819) говори о етимологији имена ускок, упуштајући се у препричавање догађаја из историје и предања Истре и Далмације⁶⁰. Аласон изводи дистинкцију између хајдука и Морлака⁶¹. Уз обичаје, веровања и сујеверја Морлака, Аласон помиње и песме које они певају⁶². О зулумима одметника Хаџи-Дервиш-бега Ризванбеговића, брата „малог цара Херцеговачкога”, Али-паше Ризванбеговића у Херцеговини у 19. веку, који је харао, пљачкао и робио по Далмацији, те оскврњивао хришћанске девојке без мере и образа, сведочи Мартин Ђурђевић. Стравичан је његов опис мука на које Турци међу хришћане⁶³.

⁶⁰ „Обичај сеобе из града у град повећавао се до те мере и избеглице су постале тако бројне, да су почеле да представљају посебно племе далматинске нације, које је добило и своје посебно име. Дато им је име скоко, што у ствари значи дезертер, али је оно претворено у ускок, било због погрешног изговарања или због превођења на друге језике (sic).” Аласон даље описује наоружање и начин четовања ускока: „Свакако је потребно дати верну слику ускока и не допустити претпоставку да је њихова смелост извирала из праве храбрости, јер злочин и храброст ретко су повезани. Оружје које су носили није одражавало одважност, већ више потребу и обичај повлачења. Употребљавали су секирицу, лаку пушку и бодеж. Пушка им је корисна у заседи, бодеж у неочекиваном нападу, а секирица да се реше оних који би им допали шака. Њихов велики таленат састојао се у изненађивању. Ретко кад су остали упорни ако би наишли на противника који је давао отпор. Примењивали би повлачење као што друге војске изводе стратешке покрете.”

⁶¹ Z. Levental, *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, 254.

⁶² „Код Морлака никад не прође неко славље или скуп без једног од тих певача. Песме су на илирском језику, који је искварен преношењем кроз многе године. Оне говоре о неким славенским јунацима или о трагичним догађајима без ознаке времена. Незграпне су, једноличне и тмурне. Ни инструмент који их прати не може да оживи њихово дејство. То је бедна гитара с једном жицом, која има шупљи звук, без модулација. Саме песме, међутим, нису без снаге, и, мада им недостаје дивља лепота Осџана, оне ипак имају ону врсту племените једноставности која дира душу. Кад Морлак ноћу путује планином, он по правилу пева и увек радо бира старе напеве. Пре сваке строфе чује се дуг узвик или, пре, дуг дивљачки крик. Често се дешава да његову песму на извесној удаљености чује неки други Морлак, који никад неће пропустити да понови сваки двостих уз исту мелодију. Немогуће је описати ту врсту меланхолије која се буди у души овим музичким дијалогом чије се тужне каденце продужују у далеким жекама, као ни свечано расположење, појачано језивом тишином ноћи и усамљеношћу околине.” – *Исто*, 258.

⁶³ „Umiranje na kocu bilo je srašnije nego na križu. Takav kolac bijaše dobro uglagljen, namazan lojem, debeo 15 cm., dug 2 i po metra i na vrhu dobro zaoštren. Ko bi bio osugljen, da ga nabiju na kolac i tu nagje groznu mučeničku smrt, u toga bi vješto uturili takav kolac

Када је реч о страним путописним изворима од 15. до 19. века, они не могу увек дати праву слику стања у нашим крајевима под турском влашћу. Ослањање на одређене путописне приручнике и у-путства у њима изнета један су од разлога за извесну уједначеност бележака, па и понављања истих утисака које странци износе о нашим крајевима. По правилу, страни путници крећу се у пратњи од једног или више јаничара. Не задржавају се више од неколико дана у једном месту. Отуда у њиховим описима налазимо веома мало поузданог етнографског материјала, прворазредних бележака о животу и обичајима, о изгледу и ношњи локалног становништва, о природним лепотама и географском убицању места у крајевима којима су пролазили. Томе је немало допринео и страх хришћанских сељака од странаца који путују у пратњи турских одреда, будући да су Турци животне намирнице и остале потрепштине на путу углавном прибављали силом, осино и бахато, уз мрцварење и малтретирање домаћег живља. Путописци, ипак, остављају нека занимљива запажања када је реч о свакодневном животу хришћанског живља у нашим крајевима, о њиховој ношњи и обичајима. По правилу, један од детаља који оставља упечатљив утисак на њих јесте изглед и ношња жена које имају прилике да сретну на својим путовањима, особито на југоистоку Србије и у пределима Западне Бугарске. Тако, Бенедето Рамберти, говорећи о женама у селу Клисурица (*Klissurizza*), на граници између Србије и Бугарске, даје следеће запажање: „Žene u svoj ovoj zemlji, dok nisu za udaju, nose do ušiju odrezanu kosu, čini se kao da bi dečaci bili; čim se pako udaju, nose preko pleća duge kose, ili je podvežu, ili spletu po slovenski u pletenice te po kosi objese srebrnjake, novce, staklo, jantar i dukate; a što više imaju takovih visećih stvari, misle, da su ljepše i ljubeznije. Kad im pako umru muževi, braća, sinovi

na donji otvor, pa bi ga protisli izmegju crijeva i rebara, te bi kolac izbio kroz meso za vratom tako, da se ne bi (ošteti) ozlijedio drob i džigerica. Po tom bi zabili kolac u zemlju i čovjek bi po tri dana morao visjeti i živjeti na mukama, ako bi toliko mogao trpjeti. U to bi vrijeme gavranovi i druge ptice dolazile na živu lješinu, trgale meso s kostiju i kljuvale u oči nesretnomu čovjeku. Za tih bi muka bijednik osjećao silnu žegju, no ne bi mu htjeli dati vode, samo da dulje pati, jer da bi se napio, prije bi se rastavio s ovim svijetom i lišio muka, koje je izmislila demonska duša. Uz ovu strašnu smrt bijedne raje postajala je i smrt na čengelu. To je željezna oštra kuka, privezana za konopac. Ko bi bio osugjen na ovo mučilo, tomu bi zatakli čengel u rebro, pa bi ga objesili na stup ili o granu kakova debela, pa bi nesretnik visio tako dugo, dok ne bi izdahnuo i počela se lješina rastvarati, pa neugodnim vonjem na se namamila gavranove i druge ptice, što jedu takove organske ostatke.” – M. Đurđević, *Memoari sa Balkana (1858-1878)*, Sarajevo, 1910, 17-18.

ili otci, čupaju si kosu, a nokti draplju lice da jim krv teče. Tako se očituje žalost po svuda u ovoj zemlji, premda osjećaju malo ili nimalo žalosti; krste se i živu po grčki.”⁶⁴ Идентичан опис ношње и изгледа Бугарки у селу Суха Клисура (Zuha Clyssura) даје Шибенчанин, печујски бискуп, Антун Вранчић⁶⁵. У путном дневнику Рајнолда Лубенау налазе се драгоцене етнографске белешке: о погребним обичајима код Јагодине⁶⁶; о изгледу жена код села Кури Чесма (Клисурица) у близини Пирота⁶⁷; о свадбеним обичајима у селу Драгоман у Бугарској⁶⁸. Да се жене у Бугарској и Тракији одевају врло раскошно, сведочи и британски путописац Фокс, у опису путовања Харија Кевндиша у Цариград и натраг 1589. године⁶⁹. Филип Дифрен-Кане, описујући своје путовање кроз Србију 1573. године, даје пластичан опис жена које је срео⁷⁰. У белешкама о путовању француског амбасадора д'Арамона кроз Херцеговину и Србију 1547. године, Жан Шено износи занимљива запажања о Пљевљима, селу насељеном хришћанима, у којем су све куће, како вели, биле од дрвета. Пише о Пријеполу да је лепо село, о Сребрној планини (Копаоник), преко које је пут мучан и опасан, о Новом Пазару и Нишу. Прешавши Мораву, он не пропушта да изнесе и нека запажања о изгледу и понашању хришћанских жена када су у жалости⁷¹. Шено даје драгоцене сведочанство о култу Св. Саве међу свеколиким, и хришћанским и муслиманским становништвом, поред Милешеве⁷². И Жак Гасо помиње Сребрну

⁶⁴ P. Matković, *Putovanja po balkanskom poluotoku XVI. veka*, II. Putovanje B. Kuripešića, L. Nogarola i B. Ramberta, Rad JAZU, knj. LVI, Zagreb, 1881, 219.

⁶⁵ P. Matković, *Putovanja po balkanskom poluotoku XVI. veka*, VI. Putovanje Antuna Vrančića g. 1553, Rad JAZU, knj. LXXI, Zagreb 1884, 30.

⁶⁶ О. Зиројевић, *Рајнолд Лубенау о Београду и Србију 1587. године*, Годишњак града Београда 13, Београд 1966, 57.

⁶⁷ Исто, 58.

⁶⁸ Исто, 61.

⁶⁹ „Putovanje gospodina Harija Kevndiša u Carigrad i natrag 1589. godine, opisao njegov sluga Foks”, u: Z. Levental, *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, 51.

⁷⁰ Филип Дифрен-Кане (1573), *Путовање на Исток од Филипа Дифрена-Канеа (1573)*, Објавио А. Озе, Париз 1897, у: Р. Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика*, 130-131.

⁷¹ Жан Шено, *Путовање Г. д'Арамона у Цариград 1543 до 1555 године*. Објавио Ш. Шефер. Париз 1887, у: Р. Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика*, 113.

⁷² „После тога стигосмо у Плевља, село насељено хришћанима у коме су све куће саграђене од дрвета. А онда прођосмо кроз једно лепо село звано Пријеполје. И про-

Планину, као и Родопе, али је најзанимљивији његов опис необичне женске ношње и посмртних обичаја у источној Србији и западној Бугарској, који је врло модеран у путописној литератури 16. и 17. века, заснован на најранијим опсервацијама Млечанина Рамбертија⁷³. И британски путописац Едвард Браун у 17. веку описује женску ношњу код Баточине⁷⁴. У итинерару аустријског царског курира Јакова Бецека (Jakov Betzek) године 1564-1573, који се запутио, по налогу цара Максимилијана II, са заосталим двогодишњим данком у Цариград, даје се, уз констатацију о жалосном стању Србије, узгредна опаска о мушким и женским хаљинама⁷⁵. У *Дневнику путовања по Турској* (1573-1578) протестантски духовник Стефан Герлах презентује обичаје тужења за умрлим у селима око Смедерева⁷⁶. Сличан

ђосмо поред манастира који се зове Свети Сава, где има више монаха који живе на грчки начин и зову се калуђери; они пролазницима показују тело Светог Саве. Турци га поштују и чине му милостињу. Поред манастира налази се и једна мала тврђава коју зову Милешевац.” У опису пута од Дубровника до Софије 1548. године, исто подвлачи и Жак Гасо: „Одатле стигосмо у Увац и прођосмо поред Манастира св. Саве, где има неколико калуђера грчког закона и пролазницима показују тело св. Саве које је још читаво и лепо, па га и сами Турци увелико поштују и чине многу милостињу.” – Жак Гасо, *Разматрања о путу од Млетака до Цариграда. Садржи султанову распру с персиским шахом и леп опис више места, вароши и градова Грчке и дивних ствари у њој. Од мештра Жака Гасоа...* Париз 1550, у: Р. Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика*, 114.

⁷³ Р. Самарџић, анализујући велику сличност између два француска путописца, износи претпоставку да је Жан Шено, сређујући своје белешке, користио Гасоа, можда и Рамбертија. – *Исто*, 114-5.

⁷⁴ „Жене носе на глави неку врсту конђе која је као и чело, окићена сваковрсним новцем који добију од странаца. Дадосмо им неколико новчића у ту сврху. Са оваквим накитом видео сам неке Гркиње, али њихове конђе нису биле тако високе; чела су им била покривена дукатима и бисером.” – Edvard Braun, „Kratak izveštaj o nekim putovanjima po Ugarskoj, Srbiji, Bugarskoj, Makedoniji, Tesaliji, Austriji, Štajerskoj, Koruškoj, Kranjskoj i Furlaniji”, у: Z. Levental, *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, 125.

⁷⁵ „Ova je zemlja pusta, a narod vrlo siromašan, drži malo konja, nego tim više volova, vina i žita mu dosta rodi, haljine su mu od krupna sukna, ženske su haljine na prsima razrezane, a straga imaju tri nabora.” – P. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. veka (Putovanje Seydličevo; putovanje bezimena putopisca; putovanje J. Betzeka)*, Rad JAZU, knj. LXXXIV, Zagreb, 1887, 86.

⁷⁶ P. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. veka. XIII. Putopisi Stj. Gerlacha i Sal. Schweigera, ili opisi putovanja carskih poslanstva u Carigrad, naime Davida Ungnada od g. 1573.-78. i Joach. Sinzendorfa od g. 1577*, Rad JAZU, knj. CXVI, Zagreb 1893, 54.

опис погребних обичаја у Јагодини даје и посланик краља Фердинанда, А. Бузбек⁷⁷.

Боравећи у Једрену, пажњу енглеског путописца Џона Берберерија својим живописним рухом привлаче делије, елитни припадници турске пешадије и коњице.⁷⁸ И Пол Рико врло живописно описује делије⁷⁹. Ови описи су занимљиви будући да су типолошки сродни представама хајдука у епској поезији.

Страни путописци који се крећу Балканским полуострвом од 15. до 19. века остављају драгоцене податке о животу, језику и обичајима народа под турском влашћу. Записи о хајдуцима сведоче о неуништивом слободарском духу народа, о једном континуираном, некада снажнијем, некада слабијем, али увек присутном покрету отпора окупатору.

Путописни записи, међутим, првенствено сведоче о непрекидним миграцијама становништва, сталним сукобима и ратовима, верским, националним, географским и социокултурним превирањима и прожимањима култура и језика. Унутар балканског културног простора

⁷⁷ Чедомиљ Мијатовић, *Пре триста година*, 200.

⁷⁸ „Други су, пак, били чудни и необични, нарочито припадници коњице. Неки су на леђима имали причвршћена велика крила, док су други имали на глави разно чудновато перје и фантастичне капе или друге знакове којима би показивали колико су хришћани побили. Да би истакли своје ратне подвиге, припадници пешадије разликују се по разним врстама одеће и капа, различитог кроја и боје. Они се међусобно подстичу да то заслужи, убеђујући се да онај који погине у борби с хришћанима одмах одлази у рај. Рај описују као место нарочито прикладно за њихова чулна уживања.” – Z. Levental, *Nav.delo*, 108.

⁷⁹ „Делија значи колико лудак или хвалисавац. Делије су телесна стража великог везира. Има их сто до четири стотине, што углавном зависи од тога да ли је везир мање или више богат и колико му је пратња раскошна. Дневница им је десет до петнаест аспри. Пореклом су Босанци или Албанци, а ношња им је веома смешна. (...) Бирају их према високом расту и трбуху, а говор им је груб. Не причају ни о чему него о убијању и пустиловним доживљајима, али се оцењује да њихова срчаност и смелост не одговарају њиховом расту и телу. У градовима они иду као пешаци испред везира и крче му пут до дивана. На путовањима су сувише тешки и лени да би могли да се крећу без коња. Имају заповедника који се зове делибаша, док им се оружје састоји од копља угарског типа, мача и секирице. Неки за појасом носе пиштољ. Ова врста људи по природи је поузданија од Турака и била је више наклоњена везиру Ћуприлићу, пошто су пореклом из исте земље као и он. Зато је овај везир држао њих две хиљаде као своју стражу, што је онемогућило јаничаре и другу милицију да икада скују неку заверу против њега. Његов син, садашњи везир, придржава се исте те политике, што, уз Султанову наклоност, представља његово главно обезбеђење.” – Pol Riko, „Sadašnje stanje Osmanlijskog carstva”, u: Z. Levental, *Nav. delo*, 147.

одвија се један од најдинамичнијих дијалога језика и култура, истовременом историјском судбином тесно повезаних народа на Балканском полуострву. Тако је, на драгоценим страницама путописних записа усмени Балкан остао упамћен као пут који путује, од средњег века до данас.

Бошко Сувајџић

ЛИТЕРАТУРА

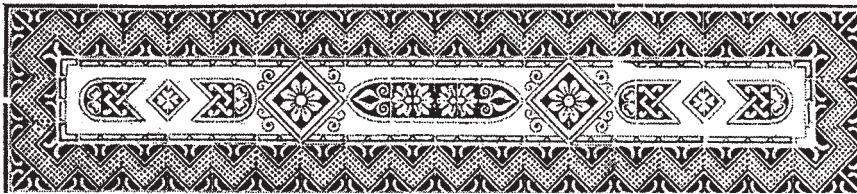
- Буторац 1928: Павао Буторац. *Госпа од Шкрпјела*, Сарајево.
- Дрндарски 2000: Мирјана Дрндарски. „Од фолклорне чињенице до социокултуролошке информације”, *Расковник*, год. XXVI, бр. 99, Београд 2000.
- Елезовић 1923: Елезовић, Глиша. „Дервенције”, *Јужна Србија*, 1923, год. III, књ. 28, 321–329.
- Зиројевић 1966: Олга Зиројевић. „Рајнолд Лубенау о Београду и Србији 1587. године”, *Годишњак града Београда*, књ. XIII.
- Зиројевић 1970: О. Зиројевић. *Цариградски друм од Београда до Софије 1459-1683*, Зборник Историјског музеја Србије, 1970, 7, 3–195.
- Ивић 1909: Алекса Ивић. *Сеоба Срба у Хрватску и Славонију. Прилог испитивању српске прошлости током 16. и 17. века*, Сремски Карловци.
- Ивић 1923: А. Ивић. *Миграције Срба у Хрватску током 16, 17 и 18 столећа*, СЕЗ, књ. XXVIII, Насеља и порекло становништва, књ. 16, Суботица.
- Ивић 1926: А. Ивић. *Миграције Срба у Славонију током 16, 17. и 18. столећа*, СЕЗ, књ. XXXVI, Насеља и порекло становништва, књ. 21, Суботица.
- Ивић 1929: А. Ивић. *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања Потиско-поморишке границе (1703)*, Нови Сад.
- Мијатовић 1926: Чедомил Мијатовић. *Пре триста година. Прилог к изучавању извора за историју нашег народа у XVI-ом веку*, СЕЗ, Суботица 1926, СКА, књ. XXXVI, Прво одељење, Насеља и порекло становништва, књ. 21, 155–219.

- Путовање 1855: *Путовање кроз Србију 1591. год*, Шумадинка, IV, N. 1, Београд.
- Самарцић 1961: Радован Самарцић. *Београд и Србија у списима француских савременика, XVI–XVII век*, Београд.
- Matković 1878: Petar Matković. *Dva talijanska putopisca po Balkanskom poluotoku iz XVI veka*, Starine, X.
- Matković 1881: P. Matković. *Putovanja po balkanskom poluotoku XVI. veka, II. Putovanje B. Kuripešića, L. Nogarola i B. Ramberta*, Rad JAZU, knj. LVI.
- Matković 1882: P. Matković. *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI veka, Putovanje Kornelija Duplicia Šepera g. 1533*, Rad JAZU, LXII.
- Matković 1884: P. Matković. *Putovanja po balkanskom poluotoku XVI. veka, VI. Putovanje Antuna Vrančića g. 1553*, Rad JAZU, knj. LXXI.
- Matković 1890: P. Matković. *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI vijeka, X. Putopis Marka Antuna Pigafette, ili drugo putovanje Antuna Vrančića u Carigrad 1567*, Rad JAZU, knj. C.
- Matković 1897: P. Matković. *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI veka, Putni dnevnici Jakova Bongarsa od g. 1583 i Vratislava Mitrovica od g. 1591*, Rad JAZU, knj. CXXX.

Boško Suvajdžić

THE ORAL BALKANS – AN ONGOING JOURNEY

Foreign travel authors visiting the Balkan Peninsula from the 15th to the 19th centuries leave valuable information on the life, language and customs of the peoples under Turkish rule. Records of brigands testify to the indestructible freedom-loving spirit of the people, to a permanent, sometimes stronger, sometimes weaker, but always present movement of resistance to the invader. The comparative ties, mutual influences, structural and regional interdependence of the peoples in the Balkans can be best seen in the realm of oral tradition. Within the Balkan cultural space, one of the most dynamic dialogues of languages and cultures takes place, between the peoples of the Balkan Peninsula closely tied through their common historical destiny.

УДК 929:327(497.11) Лазаревић, О.
929:327(497.11) Бранковић, М.

СРПСКЕ ПРИНЦЕЗЕ – ОСМАНСКЕ СУЛТАНИЈЕ

Политички бракови у средњем веку били су сигурно средство дипломатије и склапани су врло често ради успостављања мира, јачања политичких веза, стабилизације односа често и у читавим регионима. Управо из ових разлога склопљени су и бракови српских принцеза Оливере Лазаревић и Маре Бранковић са турским султанима Бајазитом I, односно Муратом II. Својим пристизањем на турски двор, пак, ове две Српкиње постигле су много више од осигуравања тренутног мира и стабилне ситуације на овим просторима.

Кључне речи: Оливера Лазаревић, Мара Бранковић, српска принцеза, турски султан, политички брак, турски хроничари

Увод

Политички брак, односно, брак из државних и политичких интереса, био је најнормалнија појава и једно од основних средстава дипломатије у прошлости. Бракови свих српских владара из династије Немањића, редом од Стефана Немање до цара Уроша I, имали су овакву позадину. Неки од њих ступали су и у више оваквих бракова, а краљ Милутин чак пет.¹ Ни османски владари, који су касније, ширећи своју државу, продирали на територију Византије, нису остали имуни на оби-

¹ Родословне таблице и грбови, стр. 20-22 таб. бр. 1-3

чај употребе брака као политичког средства.² Орхан Гази, отац Мурата I и деда Бајазита II, се 1346/47. године оженио Теодором, ћерком Јована VI Кантакузена, који је у то време био претендент на византијски престо, да би касније и постао цар.³ Недуго затим, већ након Маричке битке, 26. септембра 1371. године, а можда и мало раније, султан Мурат I је, као залог за вазалство, од бугарског цара Јована Шишмана, савладара Бугарске и зета кнеза Лазара, тражио руку његове сестре Тамаре.⁴ Двадесетак година касније, слична судбина задесиће и принцезу Оливеру Лазарвић, најмлађу ћерку кнеза Лазара, а шездесет година потом и принцезу Мару Бранковић, ћерку деспота Ђурђа.

2. Оливера Лазаревић

2.1. Порекло

Оливера Лазаревић, позната и као Оливера Деспина, била је најмлађа ћерка кнеза Лазара и кнегиње Милице који су, поред ње, имали још четири ћерке и два сина. Не зна се по коме је принцеза тачно добила име будући да је оно веома ретко међу српским средњовековним племкињама. Међутим, у вези са њеним надимком Деспина – деспотица, ваља нагласити да се ова титула среће и приликом помињања других хришћанских принцеза које су животне и политичке околности доводиле у дворове османских владара, но не толико често у комбинацији са личним именом, као да представља његов саставни део. У сваком случају, префикс деспина неспорно указује на очувани лични интегритет принцезе Оливере, што ће пола века касније успети да оствари и принцеза Мара Бранковић.

Када је реч о години њеног рођења, извори су врло оскудни, а мишљења међу историчарима прилично подељена. Неки аутори сматрају да је рођена 1373.⁵ или 1376⁶. године. Међутим, постоје и извори који указују на то да се, уколико се руководимо податком да се Оливерин брат, деспот Стефан, родио око 1377. године, и она сама могла родити између 1378. и 1380. године⁷. Ипак, будући да не приказују сви родослови исти редослед рађања деце кнеза Лазара и кнегиње Ми-

² Х. Иналцик, *Османско царство*, Београд 1974, 122.

³ К. Јиречек, *Историја Срба до 1537. године I – II*, Београд 1984, 224.

⁴ С. Новаковић, н.д., 210.

⁵ Н. Моравчевић, *Витез у доба зла*, Београд 2007, 47.

⁶ М. Пурковић, *Ћери кнеза Лазара*, Београд 1996, 109.

⁷ А. Веселиновић, *Лазаревићи – родослов*, Нови Сад 2002.

лице, не може се безрезервно прихватити податак до ког се дошло оваквим посредним закључивањем.

Уколико се узме да је Оливера рођена 1373. и 1376. године, то би значило да је у харем султана Бајазита отишла када је имала између шеснаест и осамнаест година. Ако, пак, за релевантан узмемо други расположиви податак, односно онај који говори да је рођена између 1378. и 1380. године, долазимо до закључка да је у харем отишла када је имала свега између десет и дванаест година. Иако је чињеница да склапање политичких бракова у овом узрасту није била реткост, историчари, ипак, при помињању година српске принцезе приликом њене удаје за турског султана, углавном кажу да је да је тада имала око шеснаест година. Можда због тога податак о њеном рођењу у некој од „ранијих” наведених година и делује као више вероватан.⁸

По мајци, кнегињи Милици, Оливера је пореклом од Немањића пошто је кнегиња Милица чукунунука краља Дукље, Вукана Немањића, најстаријег од тројице синова великог жупана Стефана Немање. Милицин отац, кнез, или велики војвода Влатко, био је један од војсковођа цара Душана крајем прве половине XIV века.⁹

По оцу, кнезу Лазару, Оливера је унука извесног Припца (Прибца) Хребелјановића из Прилепца код Новог Брда. Он се, око 1340. године спомиње у служби тадашњег краља, а потоњег цара Стефана Душана као пехарник, логотет и велики слуга, али се ипак не може са сигурношћу тврдити какву је заправо политичку моћ Прибац Хребелјановић могао да има и какав је био његов ранг у дворској служби.¹⁰ У сваком случају, Прибац је био из кругова ниже властеле или властеличића који су, у време цара Душана, средином XIV века, доживели успон. О Припчевом оцу, пак, готово да нема никаквих података. Постоје назнаке у појединим изворима по којима је Лазар био само Припчев усвојени син, а да је заправо син Теодоре, Душанове полусестре, или можда син и самог цара Душана, што би значило да је, самим тим, и он био Немањић.¹¹

⁸ Н. Моравчевић, н.д., 47.

⁹ *Родословне таблице и грбови*, 20, таб.

¹⁰ *Пехарник* (ронсернатиус, виноточ, енохијар) вероватно се старао око протокола у вези са трпезом владара. *Логотет* (логофет) био је дворски канцелар, који се, осим дворске управе, старао и о односима између владара и Цркве. *Велики слуга* по Стојану Новаковићу, највероватније је био нека врста заповедника копнених трупа и у том случају био је трећи у рангу међу војним заповедницима

¹¹ Милош Априлски, *Истине и заблуде о Немањићима*, фељтон бр. 2, „Вечерње новости”, 7.VI 1996, 301 – 302.

Кнежева деца, а самим тим и Оливера, имала су прилику да се сусретну са многим умним људима, уметницима и занатлијама и да се упознају са њиховим делима и стваралаштвом. Образовање мушке владарске деце никако не сме бити доведено у питање, међутим, ни образовање женске деце није било само формално. Познато је да је кнегиња Милица обављала велики део државних послова, како оних који се односе на старање о болницама и школама, тако и оних финансијске природе као што је брига о дворским расходима и приходима.¹² Све њене ћерке, такође, су израсле у амбициозне, паметне, образоване, самосвесне и енергичне жене – праве владарке, налик на своју мајку Милицу.¹³ Квалитет и резултати оваквог образовања принцезе Оливере свакако ће бити потврђен кроз њене поступке и ставове након одласка у турски харем.

2.2. Последице Косовске битке и одлазак у харем

Косовска битка која се одиграла 28. јуна 1389. године оставила је за собом низ негативних последица. Оне су, међутим, биле далеко неповољније по Србију него по Турску. Током боја, обе државе изгубиле су своје владаре и врховне команданте својих војски што је јединствен случај у историји. Још у току саме битке, турска држава је добила новог султана, Бајазита I, старијег сина убијеног султана Мурата, док је, на другој страни, српска држава остала практично обезглављена. На њеном челу нашли су се удовица кнеза Лазара, кнегиња Милица и тада још увек малолетни кнежевић Стефан. Као таква, она није могла да пружи никакав озбиљнији отпор у случају даљих турских војних нартаја.

Поред турске опасности која је претила са југа, Србију су додатно притискали и Мађари са севера. Кнез Лазар је, крајем седамдесетих и почетком осамдесетих година, извесно време био њихов вазал, потом се ослободио тог положаја, међутим, притисци од стране угарског краља Жигмунда поново су се интензивирали уочи саме Косовске битке. У Србији су се тада формирале две политичке струје. Прва је била за приклањање Мађарима у циљу заједничке борбе против Турака. Друга, по свему судећи бројнија, залагала се за примирје са Бајазитом I, свесна растуће моћи његове државе.

У тако затегнутој ситуацији, услед истовременог продора Мађара и Турака, Србија није могла дуго да остане пасивна. Да би се што пре

¹² Воја Ивановић, *Деспот Стефан – повест о перу и мачу*, Београд 1990, 92.

¹³ Исто, 97.

стишала напетост, у новембру, а најкасније у децембру 1389. године, одржан је Државни сабор на коме је, уз сагласност кнегиње Милице, властеле, државних чиновника, патријарха и архијереја српске Цркве, донета одлука о склапању мира са Турцима и о ступању у вазалне односе са њима.¹⁴ Овај мир и ово вазалство подразумевали су, пре свега, плаћање великог новчаног данка Турцима, помоћ у људству за потребе турске војске, али и давање најмлађе кнежевске ћерке Оливере у харем султана Бајазита. Ова последња обавеза представљала је крупан залог за испуњавање првих двеју – материјалне и војне.

Оливера је могла отићи у Бајазитов харем најкасније у пролеће наредне 1390. године јер се заједничка акција Срба и Турака против Мађара у северној Србији и јужној Угарској одиграла већ у пролеће те године.¹⁵ Извори, међутим, ни овог пута нису потпуно усаглашени, па тако Стојан Новаковић удају српске принцезе смешта у пролеће 1391. године, повезујући је са преносом моштију светог кнеза Лазара из Приштине у Раваницу, а то је био један од услова под којим су Срби прихватили мир.¹⁶

У сваком случају, одласком Оливере у харем, коначно је склопљен мир између Србије и Османске империје. Овај потез, иако трагичан и тежак, очигледно је био неминован у овом тренутку. Био је то догађај са заиста потресним карактером, по читав српски народ, а поготово по Лазаревиће и кнегињу Милицу, која не само да је своју ћерку, принцезу, дала у харем муслиманског султана, већ и у харем човека који јој је погубио оца.

И док су европски, првенствено домаћи извори, усаглашени и кажују да су Оливеру, по договору, у харем одвела браћа, кнежевићи Стефан и Вук, којима је ово уједно било и прво вазалско путовање на поклоњење новом врховном господару¹⁷, турски хроничари износе нешто другачију верзију. Ашикпашазаде уопште не спомиње кнежевиће већ описује како је деспот турском хану послао много дарова и изасланика да му честита ступање на престо. Такође, наводи да је са изаслаником дошла и сестра његовог оца.¹⁸ У даљем казивању, пак, остаје нејасно да ли је Оливера стигла са њима, или је Бајазит послао свог изасланика по њу. Он наводи како се султан сложио са захтевом

¹⁴ К. Јиречек, *Историја Срба I*, Београд 1984, 328.

¹⁵ К. Јиречек, *Историја Срба I*, Београд 1984, 328.

¹⁶ С. Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV века*, Београд 1933, 230.

¹⁷ К. Јиречек, *Историја Срба I*, Београд 1984, 328.

¹⁸ Aşıkpaşazade, *Tevarih-i Al-i Osman*, İstanbul 1914, 69.

деспота Стефана да новој невести поклони Смедерево и Голубац.¹⁹ Ови подаци се, ипак, морају узети са резервом будући да је сам Ашикпашазаде о догађајима и приликама с краја XIV и почетка XV века слушао од других, углавном старијих особа, које често ни саме нису биле очевици истих. Записао их је око седамдесет година касније, па због тога у његовој „Хроници” наилазимо на много грешака у годинама²⁰ и именима²¹.

У својој капиталној Историји Турског/Османског/ царства, насталој на темељу како западних, тако и турских извора, Јозеф Хамер наводи следеће: „Чим је ступио на престо, Бајазитов први циљ био је сређивање прилика у Србији (...) Тада закључи мир са Стеваном, Лазаревим сином, који је дошао признати његову власт, уз три услова: да у свако Бајазитовом рату учествује као савезник, да му да сестру за жену, те да му од сребра шаље годишњи порез.”²²

2.3. Султанија хришћанка

При опису Оливере, турски хроничар Ашикпашазаде наводи само да је, у време када је доведена османском падишаху, била јако млада, девојчица, и да је, након што се сусрела са султаном, испуњено оно што је било намераavano, односно оно што се желело.²³ Није, међутим, до краја појаснио да ли је под тим мислио да су овим коначно испуњене све ставке српско – турског мира или је, пак, мислио на нешто друго. Даље каже да је девојка, након што је поодрасла, послужила за оно што јој је и била дужност.²⁴ Такође, наводи и да је након принцезиног доласка наступило славље уз вино, што казује чак и кроз стихове.²⁵ Ашикпашазаде, као правоверни муслиман и дервиш, нема благонаклон став према тим дешавањима, те таква раскалашна славља повезује са доласком хришћанске принцезе у султански харем. Кроз ових неколико редова, Ашикпашазаде је указао на негативан утицај који је Оливера имала на султана који је од ње научио уживања уз алкохол, те је самим тим видљива и његова лична нетрепеливост према њој. Он притом, српску принцезу нигде не спомиње по имену већ само као

¹⁹ Исто.

²⁰ Косовску битку смешта у 1395. годину.

²¹ Деспота Стефана назива Вуком

²² Joseph von Hammer, *Historija Turskog /Osmanskog/ carstva*, 1, Zagreb 1979, 77–78.

²³ Aşıkpaşazade, *Tevarih-i Al-i Osman*, İstanbul 1914, 69.

²⁴ Исто

²⁵ Исто.

Српкињу девојку (*Las kızı*) или Неверничку девојку (*kafir kızı*).²⁶ Своје кратко казивање посвећено Оливери Лазаревић Ашикпаша завршава уз стереотипан закључак о штетности и негативним последицама склапања муслиманско-хришћанских бракова. Но, на основу ових података, може се закључити да је Оливера, као законска, једна од четири шеријатске супруге султана Бајазита, на њега имала већи утицај него што је то било уобичајено или чак дозвољено.

Слична навођења присутна су и код Ахмета Рефика, турског историчара и писца који је живео и стварао у другој половини XIX, односно првој половини XX века. Он најпре тврди да је султан Бајазит, након Косовске битке и убиства свог рођеног брата Јакупа, ради учвршћивања своје позиције на престолу и на челу империје, отворио једно ново поглавље у начину живота на царском сарају и својим навикама и склоностима на неки начин обележио и укаљао читав султанат и његову традицију.²⁷ И по његовим записима, султан се, након женидбе хришћанком, окренуо једном неморалном животу испуњеном уживањем у алкохолним пићима, помпезном и пренаглашеном раскошу и сјају и уплитањима у најразличитије смутње. Турски историчар наглашава да је Бајазит I у великој мери потпао под утицај своје супруге Оливере²⁸ и султану замера то што је, уз испијање вина и различита славља почео да занемарује врлине и вредности својствене једном добром и примереном муслиману.

Код Ахмета Рефика се такође наилази на грешке када су у питању имена те он тако принцезу Оливеру Лазаревић назива Милицом (*Meliça*),²⁹ мешајући је притом највероватније са њеном мајком, српском кнегињом. Поред тога што можемо извести неизбежан закључак о штетном утицају који је једна хришћанка могла имати на храброг и силног падишаха, па и на читав живот у његовом сарају, из записа Ахмета Рефика може се закључити и то да је Оливера била једна изузетно лепа и префињена жена. Султанија хришћанка се, како он каже, врло лукаво служила удварањем и завођењем, те је непрестано кокетирајући са њим, успевала да придобије султана и стави га под свој утицај.³⁰

²⁶ Исто.

²⁷ A. Refik, *Kadınlar saltanatı*, İstanbul, 22.

²⁸ Исто.

²⁹ Исто.

³⁰ Исто.

Стојан Новаковић, такође, врло детаљно говори о њеном значају и утицају на историјске догађаје превасходно између 1390. и 1402. године. Он најпре истиче да је сам Оливерин одлазак у харем донео Србији преко потребни мир, обезбедивши потом и пренос моштију кнеза Лазара из Приштине у Раваницу.³¹ По његовом казивању, Оливера је на султановом двору и у његовом животу имала јак утицај који је, по свему судећи, доприносио порасту утицаја њеног брата Стефана и његове породице и у самим српским земљама.³² Следећи историјски моменат који Новаковић везује за Оливерин утицај јесте и ситуација која је настала након битке на Ровинама 1395. године, а у којој Србија једина није трпела притисак од стране Турске, већ се чак и ширила, будући да су јој припојене територије Бранковића на Косову и Метохији.³³ Још једна чињеница коју Стојан Новаковић износи, свакако је кључна и од пресудног је значаја, а односи се на постојање изузетно добрих односа и јаким и стабилних веза између Оливере и Бајазита и Стефана. Ове прилике и почетак таквог развоја ситуације Новаковић везује за прву половину 1389. године да би, најзад, извео и закључак да је Стефан почетком XV века био Бајазитов највернији и најоданији вазал на Балкану. На основу свега овога, он даље тврди како у први план избијају добар однос између деспота Стефана и његове сестре Оливере и користи које је она, као турска султанија, чинила за своју земљу.³⁴ Политика мира са Турцима између 1390. и 1402. године тада је доживљавала свој врхунац дајући најбоље резултате по Србију. Велике заслуге за такав развој ситуације Стојан Новаковић приписује принцези Оливери, истичући притом да белешке које се односе на период око Ангорске битке показују да је Оливера и на султанском двору успела да очува добру позицију као и да задобије и одржи љубав бесног Бајазита.³⁵

2.4. Ангорска битка и пад у ропство

Крај XIV века за подручје Мале Азије доноси изузетно напету ситуацију услед вођења великих освајачких похода татарског кана Тимурленк са једне стране и османског султана Бајазита са друге.

³¹ С. Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV века*, Београд 1933, 229 – 232.

³² *Исто*, 235.

³³ *Исто*, 255 – 258.

³⁴ *Исто*.

³⁵ С. Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV века*, Београд 1933, 258 – 259.

До окршаја двеју војски дошло је 28. јула 1402. године у околини Ангоре (данашња Анкара), а на левом крилу малобројније османске војске, борио се и Стефан Лазаревић. Од самог почетка битка се одвијала лоше по Османлије јер су на страну Монгола стали и Селџуци и друга татарска племена. Десно крило Бајазитових трупа убрзо је било потпуно десетковано, а сам султан и његова гарда били су опкољени. Једино је лево крило успешно одолевало, а српски кнез Стефан је са својим оклопницима Монголима пружао озбиљан отпор.³⁶ Он се није повлачио и покушавао је да спасе султана и његову гарду у три практично самоубилачка наврата настојећи да га наговори на повлачење што је султан сва три пута одбио. Витешку и јуначку борбу трупа српског деспота, бележе и турски извори по којима се Стефан уз Бајазита једини храбро борио и напустио бојиште тек онда када више није имало сврхе борити се.³⁷

После Стефановог повлачења, Бајазит је убрзо савладан и заробљен. Монголи су се, на челу са Тимурленком, судећи по наводима турских извора, према њему опходили уз дужно поштовање.³⁸ Тада је, са Бајазитом I, у заробљеништво пала и Оливера.

Оливера се, дакле, као једна од Бајазитове четири законске шеријатске супруге, могла затећи на попришту битке. Чешћа су, међутим, тумачења која говоре у прилог томе да се Оливера у време Ангорске битке налазила у Бруси (Бурси) са читавим харемом. Бајазит је, наводно, молио Стефана да се што пре повуче из битке како би стигао да спасе Оливеру. По свему судећи, Стефану ово није пошло за руком, а Оливера је заробљена у Бурси још током Ангорске битке или непосредно по њеном завршетку.³⁹

За Бајазитов и Оливерин пад у Тимурленково ропство везују се и бројне легенде. Једну такву срећемо и код Мавра Орбина, дубровачког историчара и преводиоца, који у свом делу „Краљевство Словена” с почетка XVII века каже да су Оливера и Бајазит трпели понижења најгоре врсте, да је она била принуђена да обнажена служи татарског вођу и, најзад, да се султан, не могавши више то да поднесе, убио ударивши главом у златни кавез у који је наводно био

³⁶ В. Ивановић, *Деспот Стефан – повест о перу и мачу*, Београд 1990, 92.

³⁷ Г. Елезовић, *Турски извори за историју Југословена*, „Братство” 26, Београд 1932, 60.

³⁸ *Исто*.

³⁹ Н. Моравчевић, *Витез у доба зла*, Београд 2007, 158 – 169.

смештен, а да је Оливера умрла од туге два дана након њега.⁴⁰ Но, иако се оваква казивања не могу узети као релевантна, Стојан Новаковић, ипак, мишљења је да су поједина приповедања од важности за историју чак и онда када нису истинита јер указују на то како се о догађајима или личностима у њихово време или одмах након њихове смрти мислило.⁴¹

Упркос различитим приповедањима о Оливерином и Бајазитовом боравку у татарском заточеништву, која су умногоме део маште ондашњих хроничара, турски извори не дају нам превише података о овим догађајима. Они само истичу један наводно коректан однос Монгола, односно самог Тамерлана, према заробљеном турском султану. У већ спомињаној „Хроници” Ашикпашазаде каже да је сам Тимурленк инсистирао да заробљени Бајазит пред њега пред њега дође на коњу јер „царевима не приличи да иду”, као и да су се побеђени и победник „поздравили” приликом сусрета и да су „обојица седели на истом ћилиму”.⁴² Ако је судећи по овоме, ни касније опхођење према Бајазиту, а ни према Оливери, није могло бити тако сурово као што га неки приказују.

Један век касније, Стојан Новаковић у својој расправи „*Срби и Турци XIV и XV века*” коначно ставља тачку на причу која је забележена код Орбина износећи као неистину то да се Бајазит убио у кавезу и да је и сама Оливера умрла два дана касније. Новаковић даље каже да „неће бити извесно ни све што смо из тога извора навели о суровоме и нечовечном поступању према Бајазиту и жени његовој.”⁴³

2.5. Пуштање на слободу и повратак у Србију

Познато је да се деспот Стефан, по завршетку Ангорске битке, запутио у Цариград. Зна се да је још пре доласка у Цариград упутио једну делегацију код Тимурленка. По Константину Философу, званични циљеви ове мисије били су административно – политичке природе. Није познато ко је све сачињавао ову делегацију, али се зна да ју је, по одлуци деспота Стефана, предводио један Турчин по имену Ајдин.⁴⁴

⁴⁰ М. Орбин, *Краљевство Словена*, Београд 2006, 103.

⁴¹ Исто.

⁴² Г. Елезовић, *Турски извори за историју Југословена*, „Братство” 26, Београд 1932, 60 – 61

⁴³ С. Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV века*, Београд 1933, 264.

⁴⁴ К. Философ, *Житије деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1989, 95.

Уколико покушавамо да утврдимо бар приближно тачно време ослобађања принцезе Оливере, неопходно је да се, услед недостатка доказа, осврнемо на чињенице које су нам познате. Пре свега, Оливера се не спомиње као присутна у неким важним догађајима који су се збивали у августу и септембру 1402. године. Овде првенствено мислимо на Стефаново крунисање, а потом треба напоменути да је нема ни у Дубровачком писму које је 21. децембра 1402. године упућено њеној сестри, Мари Бранковић, а у коме јој Дубровчани изражавају радост јер се њен син Ђурађ спасао код Ангоре, износећи притом и наду да ће јој се ускоро придружити и Гргур који је такође био заробљен од стране Татара.⁴⁵ Разог зашто Оливере нема у овом писму, међутим, могао би бити и тај што је она можда била пуштена на слободу пре Гргура. У том случају, она се у Србију могла вратити најраније пред сам крај 1402. године. Ако је тако, онда би имало смисла веровати да се она вратила управо са истом оном мисијом коју је Стефан упутио, а која је вероватно преговарала о њеном ослобађању. С друге стране, ако знамо да је Тимур заувек напустио Малу Азију у пролеће 1403. године, управо овај период могао би се узети као најкасније време за Оливерин повратак.

Постоје извори који нас упућују на то да је принцеза Оливера по повратку из заточеништва најпре била у старој престоници, Крушевцу.⁴⁶ Након кратког боравка тамо, она се, крајем 1403. или најкасније пролећа наредне године, убрзо по премештању престонице државе из Крушевца у Београд, заједно са братом преселила у престони град.

3. Мара Бранковић

3.1. Порекло и рођење

Мара Бранковић била је друга од две српске принцезе које су уда-те за турске султане. Извори су, нажалост, прилично шкрти када је реч о њеном животу. Зна се да је била најстарија од женске деце деспота Ђурђа Бранковића, који је био унук кнеза Лазара Хребељановића, односно други син његове ћерке Маре и српског великаша Вука Бранковића. По мајци Јерини, Мара је пореклом од Кантакузина, пошто је Јерина била праунука византијског цара Јована VI Кантакузина. Јери-

⁴⁵ С. Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV века*, Београд 1933, 270.

⁴⁶ В. Ивановић, *Деспот Стефан – повест о перу и мачу*, Београд 1990, 97.

нин отац, Димитрије I Кантакузин, носио је титулу севастократора⁴⁷, а потом и деспота од Мореје.

Први поуздан податак о Мари је њен портрет који се налази на минијатури есфигменске повеље из 1429. године, док се прве писане вести односе на њену удају за султана Мурата II.

Да би се утврдила бар приближно тачна година Мариног рођења, мора се најпре говорити и о њеној породици, првенствено о њеном оцу Ђурђу Бранковићу и о рођењу његове деце о чему су извори поново прилично неусаглашени. Постоје неке претпоставке које кажу да се деспот женио два, а можда и три пута, као и то да је његова ћерка Мара 1450. године имала педесет година, те да је самим тим она била дете из његовог првог брака.⁴⁸ Међутим, ако се зна да је она ћерка деспота Ђурђа Бранковића и Јерине Кантакузин, њено рођење се никако не би смело везивати за почетак XV века. Ову чињеницу потврђује и повеља саме принцезе Маре упућена манастирима Хиландару и Светом Павлу 1466. године, у чијој исправи она, при навођењу чланова своје породице, када дође до Јерине, посебно наглашава „и маице ми Ерине”.⁴⁹

Ружа Ћук је дошла до закључка да неколико историчара везује Марино рођење за деспотов брак са Јерином и чак наводи годину њеног рођења, али да је она код сваког од њих различита. Она као пример за то узима Франца Бабингера који у својим различитим радовима наводи и различите године. Он најпре износи да је Мара одведена у турски харем четвртог септембра 1435. године са отприлике шеснаест година, из чега се може закључити да је рођена 1419. године. Међутим, у том истом делу он износи податак да је Мара умрла у седамдесетој години живота, што би значило да је рођена 1416. године. У једном другом раду, пак, Бабингер тврди како Мара није могла бити рођена пре 1416. или 1417. године и како је 1435. године имала око осамнаест година.⁵⁰ Љубомир Ковачевић, међутим, у једном свом

⁴⁷ *Севастократор* је титула која је најчешће додељивана сроднику владарске породице (брату, зету и сл). У именовањима, севастократор се помиње одмах поселе цара и, он је, на неки начин „заменик цара”. Процедура именовања севастократора је била веома сложена и повезана са црквеном службом, изискивала је, дакле, присуство патријарха.

⁴⁸ С. Новаковић, *Царица Мара. Историјске црте из XV века*, ЛМС, 174, 1983, 1–35.

⁴⁹ Р. Ћук, *Повеља царице Маре манастирима Хиландар и Св. Павлу*, „Историјски часопис XXIV”, 1977, 106.

⁵⁰ Р. Ћук, *Царица Мара*, у „Историјски часопис”, књ. XXV–XXVI, Београд 1979, 53–56.

чланку који није објављен бележи да је деспотова ћерка рођена 1420. године.⁵¹

Ипак, Марино рођење се, сасвим поуздано, може ставити у време после 1414. године, јер се, као што је већ наведено, зна да је деспот Ђурађ Бранковић оженио Јерину Кантакузин управо у децембру те године. Даље, мора се узети у обзир и то да Мара није била њихово најстарије дете, али није ни Гргур као што се раније веровало.

На основу свих података може се са сигурношћу рећи да се Мара удала за султана Мурата II знатно млађа него што се то раније сматрало. Она је, по свему судећи, у то време могла имати око осамнаест година. Треба такође споменути и то да је Марино учешће у мировним преговорима вођеним између Турске и Венеције изискивало извесне напоре и енергичност, које жена у познијем старосном добу, у ком би се тада Мара налазила уколико бисмо се водили информацијама о њеном рођењу у ранијим годинама, не би могла да издржи.

Са сигурношћу се може тврдити да је, као владарско дете, добила одлично образовање и да су јој усађени адекватни културни и морални обрасци

3.2. Удаја за Мурата II

Ђурађ Бранковић постао је господар свих српских земаља у лето 1427. године након смрти деспота Стефана Лазаревића. Угарски краљ Жигмунд га је признао за новог владара, међутим, цена за то било је предавање Београда и Голупца. Угари су заузврат гарантовали подршку у борби против Турака. Деспотовина је наставила да постоји у крајње лошем положају и у двострукој вазалној обавези као подручје укрштања снага и интереса двеју великих сила какве су биле Угарска и Турска. Уследили су бројни заплети и турско-угарски сукоби који ће се наставити током следећих деценија. Многе српске земље послужиле су као пут за спровођење османских напада усмерених према Мађарима. Ни сама Деспотовина није била поштеђена, те је тако у периоду између 1427. и 1428. године била принуђена да Турцима преда Ниш, Голубац и Крушевац.

Деспот Ђурађ Бранковић нашао се тако, силом прилика, у улози посредника између сукобљених страна. Он је одлучио да обезбеди положај своје земље и спречи даља турска освајања Деспотовине женидбеним везама, те је тако донео одлуку да старију ћерку Мару да у

⁵¹ Љ. Ковачевић, *Царица Мара*, Архив Србије, Оставштина Љ. Ковачевића, бр. 145.

харем султана Мурата II, а да млађу, Катарину, уда за Урлиха Цељског, рођака краља Жигмунда.

Постоји, наравно, више података који се односе на Марину веридбу и удају за турског султана. Они, међутим, нису хронолошки усаглашени.

Код Руже Ћук наилазимо на податке преузете од византијског историчара Дуке, који ове догађаје смешта у 1430. годину. По његовом казивању, Мурат II је након смрти деспота Стефана слао изасланика тражећи Деспотовину уз тврдње да она припада њему будући да је деспот умро без наследника. Ћурађ је тада, како би спасао земљу, султану понудио своју ћерку уз велики део Србије као мираз на шта је Мурат пристао и послао свог изасланика Саруца-пашу да потврди веридбу.⁵²

На податке да је Ћурађ Мару понудио за жену турском султану наилазимо и код турских историчара. И Ашикпашазаде и Нешри наводе да је том приликом склопљен уговор између Ћурђа и Мурата II по коме је српски деспот и даље остао у вазалном односу према турском султану уз обавезу да плаћа харач и уз гаранцију да Мађари неће наносити никакву штету Турцима приликом преласка преко њихових територија. Ашикпашазаде ове догађаје смешта у 1427/28. годину, док су се, по Нешријевом казивању, они одиграли 1428/29. године. Њихова хронологија је свакако нетачна, али податак да је Ћурађ Мурату понудио Мару треба узети као тачан будући да се бележи и у византијским изворима.⁵³

Долазак Саруца-паше којег је, ради веридбе, у Деспотовину послао султан спомиње се и код турског хроничара Уруца.⁵⁴

Поуздани подаци о Мариној веридби, међутим, везани су за 1433. годину. На основу истих долази се до закључка да је деспот Ћурађ Бранковић највероватније почетком 1433. године верио обе своје ћерке, настојећи притом да склапањем ових политичких бракова осигура своје везе са обојицом владара чији је вазал био.

Тврдње које указују на то да је од Марине веридбе до њеног одласка у Турску прошло више од две године и да је до свадбе дошло 4.

⁵² Р. Ћук, *Царица Мара*, у „Историјски часопис”, књ. XXV–XXVI, Београд 1979, стр. 59

⁵³ Г. Елезовић, *Турски извори за историју Југославије*, „Братство” XXVI, Београд 1932, стр. 66.

⁵⁴ Н. Филиповић, *Неколике биљешке око Смедерева*, стр. 122. Уруц годину Марине удаје повезује са годином завршетка изградње Смедеревске тврђаве.

септембра 1435. године усвајају и многи историчари.⁵⁵ Мавро Орбин такође Марину удају смешта у 1435. годину казујући да је до тога дошло на тражење Мурата II, а да је Ђурађ Бранковић пристао „у нади да ће се тим сродством сасвим помирити са Муратом”.⁵⁶

Нешри и Ашикпашазаде изnose да је турски султан српску принцезу оженио против своје воље и да ју је, након краћег боравка у Једрену, послао у Бурсу. По њиховом казивању, Мурат II није приређивао никакве свадбене свечаности сматрајући то као беспотребно и сувишно за ћерку једног неверничког спахије.⁵⁷

Не треба, међутим, никако губити из вида чињеницу да турски историчари можда и нису баш потпуно објективни при приповедању ових догађаја будући да нико од њих није имао благодан став према женидбама турских султана хришћанским племкињама.

На податке који се односе на мираз који је деспот дао уз Мару, наилазимо код Константина из Островице који говори о областима Дубочице и Топлице. Он износи да је Мехмед II, након ступања на престо и учвршћивања власти, послао деспоту Ђурђу у Србију Мару и дао јој управо ове две покрајине.⁵⁸ Из турског пописа области Крушевца, Топлице и Дубочице, који је рађен у време прве владавине Мехмеда Освајача (1444–1446), сазнаје се да су поменуте области биле већ једном пописане.⁵⁹ У прилог овоме иде и податак који је Ружа Ђук преузела од Брокијера, а у ком се наводи да је, у време када је он пролазио кроз Србију, почетком 1433. године, граница са Турском била Западна Морава⁶⁰, што значи да су Топлица и Дубочица биле под турском влашћу.

3.3. Из извора за време живота у Турској

О самој Мари има јако мало података који се тичу њеног живота и боравка на турском двору. Може се само претпоставити да је за то вре-

⁵⁵ С. Новаковић, *Царица Мара, Из српске историје*, Нови Сад – Београд 1966, 177.

⁵⁶ М. Орбин, *Краљевство Словена*, Београд 2006, 109.

⁵⁷ Г. Елезовић, *Турски извори за историју Југословена, Братство* 26, Београд 1932, 66.

⁵⁸ Константин Михаиловић из Островице, *Јаничарево успомене*, Београд 1966, 125, К. Јиречек, *Историја Срба I*, Београд 1984, 375.

⁵⁹ О. Зиројевић, И. Ерен, *Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице у време прве владавине Мехмеда II*, „Врањски гласник” 4, Врање 1968, 377–416.

⁶⁰ Р. Ђук, *Царица Мара*, у „Историјски часопис”, књ. XXV–XXVI, Београд 1979, стр. 62.

ме имала прилике да се бар површно упозна са плановима Османлија и стекне увид у начине на које је функционисала њихова дипломатија и на које су предузимани одређени војни подухвати.

Од њене удаје за турског султана историјски извори је први пут спомињу 1439. године. Повеља коју је угарски краљ Алберт упутио деспоту Ђурђу у јануару ове године јасно указује на то да је Мара заједно са братом Стефаном годину дана раније писала оцу у Србију. Том приликом они су саветовали оца да прекине везе са Угарима и да препусти Смедерево Турцима највероватније онако како је то, уз велика обећања, султан Мурат II 1438. године и захтевао од деспота. Ђурађ Бранковић, међутим, није послушао предлоге своје деце, одлучивши да ипак не окреће леђа Угарској.⁶¹ Овакве Марине тежње и ставови могу нас упутити на то да се она, током свог боравка у Турској, определила за политику сарадње и неговања добрих односа са Османлијама, за шта ће се залагати и до краја живота.

Касније током 1439. године, Турци су интензивирали своје нападе на српске земље да би, већ половином исте године, освојили и Смедерево након чега је отпор пружало једино још Ново Брдо. Османлије су убрзо завладале готово читавом Деспотовином, а Мурат II је 1441. године Ђурђеове синове Гргура и Стефана најпре заробио у тврђави Токат, а потом их и ослепео.⁶² Ови подаци присутни су и код Константина из Островице који каже да су оба деспотова сина по султановом наређењу затворена. Султан је, потом, издао тајну наредбу да се они ослепе, али „да његова жена о томе не зна”. Мара је, међутим, у међувремену сазнала за ову наредбу и успела да убеди султана да промени одлуку. Нажалост, гласник који је требало да пренесе вест о промени царске одлуке није успео да стигне на време, те је казна над Гргуром и Стефаном ипак била извршена. Ово је толико разљутило султана, наводи даље Константин из Островице, да је издао наређење да извршилац казне над деспотовим синовима и сам буде ослепљен.⁶³

Из оваквих казивања се види да је Мара, баш као и Оливера, имала знатан утицај на султана за ког је била удата, будући да је успела да утиче на њега да промени већ донесену одлуку, која је притом озбиљ-

⁶¹ Р. Ћук, *Царица Мара*, у „Историјски часопис”, књ. XXV-XXVI, Београд 1979, стр. 63.

⁶² Aşıkpaşazade, *Tevarih-i Al-i Osman*, İstanbul 1914, 126.

⁶³ Константин Михаиловић из Островице, *Јаничарево успомене*, Београд 1966, 113–114.

на и не тиче се харема или самог харемског живота што је могло бити сфера деловања једне од султанових жена.

Раније изнесени подаци показују нам да је царица Мара била не само добро упућена у општу политичку ситуацију, већ и да је настојала да утиче на развој и ток појединих догађаја и питања, наравно, у оној мери у којој је то било могуће. Треба свакако напоменути и њено заузимање при склапању Сегединског мира са Турцима. Преговори за овај мир започети су управо захваљујући гласницима које је Мара слала, а који су омогућили Турцима да успоставе прве додире са деспотом који је тада боравио у Будиму. Наиме, један од калуђера царице Маре је из Дубровника преко Сплита успео да дође до деспота и разговара са њим.⁶⁴ Мара је, дакле, преко својих посредника, врло мудро и вешто утицала на свог оца да склопи мир са Турцима након чега је дошло и до обнове Деспотовине.

3.4. Повратак у Србију

Султан Мурат II је умро 3. фебруара 1451. године након тридесет година дуге владавине. На престо је 18. фебруара 1451. године ступио његов син Мехмед II, енергичан и амбициозан владар који ће, након освајања Цариграда постати познат као Освајач. Убрзо након његовог преузимања власти, из Србије је упућено посланство, које је, поред исказивања саучешћа, дошло и са молбом новом султану да удовицу Мару пусти да се врати назад у своју земљу. Мехмед II је то и учинио упутивши је назад за Србију уз пратњу и поклоне.⁶⁵ Извори бележе да су уз Мару деспоту враћене управо области Топлица и Дубочица, које су јој при удаји биле дате у мираз.⁶⁶

Мара се касније спомиње и у документу који је настао 7. августа 1451. године у Смедереву, а који је везан за измирење деспота Ђурђа и Јанка Хуњадија. Деспотове ћерке Мара и Катарина нису присуствовале овом догађају, па их је заступао сам деспот.⁶⁷ Пошто знамо да

⁶⁴ Р. Ћук, *Царица Мара*, у „Историјски часопис”, књ. XXV–XXVI, Београд 1979, 65.

⁶⁵ Р. Ћук, *Царица Мара*, у „Историјски часопис”, књ. XXV–XXVI, Београд 1979, 66.

⁶⁶ Константин Михаиловић из Островице, *Јаничарево успомене*, Београд 1966, 125, О. Зиројевић, И. Ерен, *Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице у време прве владавине Мехмеда II*, „Врањски гласник” 4, Врање 1968, 378, 390.

⁶⁷ Р. Ћук, *Царица Мара*, у „Историјски часопис”, књ. XXV–XXVI, Београд 1979, 67.

је Мара у то време већ била у Србији, можемо само да верујемо да је боравила негде изван Смедерева и да зато није била присутна.

Могло би се рећи да се принцеза Мара, након напуштања турског двора и „спасавања од неверника”, одлучила да води један повученији живот у земљи у којој је рођена и да није била спремна да још једном жртвује своју слободу зарад јачања политичких односа и очувања мира.

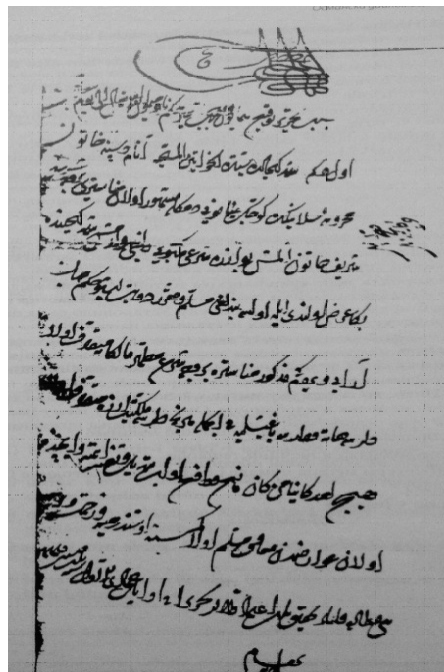
3.5. Царица Мара након поновног повратка у Турску

Деспот Ђурађ Бранковић умро је на Бадњи дан 1456. године. На чело Деспотовине која се налазила у тешкој и неизвесној ситуацији, дошао је Ђурђев син Лазар. Још тада јасно су се идвајале две опонентне политичке струје – туркофилска и угрофилска. Након смрти деспотове супруге Јерине Кантакузин, 3. маја 1457. године, земља се у потпуности поделила између присталица ових двеју страна, а свађе и несугласице међу деспотовим наследницима коначно су избиле на површину и дошле до тачке усијања. Исте ноћи када се Јерина упокојила, Мара је са својим братом Лазаром и ујаком Томом Кантакузином, као заговорник политике мира са Турцима, побегла на Порту код султана Мехмеда II.⁶⁸

По пристизању у Турску, Мари су, од стране Мехмеда II додељени неки поседи на уживање. Иако и српски и турски извори наводе да је Мара имала више својих села, по имену су познати само Мравинци и Жежево, који се спомињу и у повељи царице Маре написаној управо у Жежеву 21. маја 1446. године.⁶⁹ Ово село се у изворима најчешће и спомиње као место у ком је царица Мара живела на свом двору, окружена српском властелом и монасима. Овај двор је највероватније имао организацију налик на ону са каквом се Мара упознала током живота у Деспотовини.

⁶⁸ С. Новаковић, *Царица Мара, Из српске историје*, Нови Сад – Београд 1966, 190 – 191.

⁶⁹ Р. Ћук, *Повеља царице Маре манастирима Хиландар и Св. Павлу*, „Историјски часопис” XXIV, 1977, 107.

Берат султана Мехмеда којим се његовој помајци, госпођи Деспини одобрава куповина и потврђује власништво манастира Мала Света Софија у Солуну

У склопу њега радила је и канцеларија са писаром, а царица је одржавала односе са Дубровником, Венецијом и Портом којима је упућивала своје посланике.⁷⁰

Овим је потврђено да је удовица Мурата II, након повратка у Турску, била у великој мери независна и да је имала могућност да, као самостални господар, управља областима које су јој додељене.

Када је реч о ословљавању српске принцезе и опхођењу према њој, кроз званичне документе се такође може закључити да се томе придавао велики значај и да је она увек била виоско поштована. Један такав пример је и ферман који је Мехмед Освајач издао 1459. године како би одобрио Мари куповину манастира Мала света Софија у Солуну. У овом документу Мара је названа *Госпођа Деспина* (*Despina*

⁷⁰ Р. Ђук, *Царица Мара*, у „Историјски часопис”, књ. XXV–XXVI, Београд 1979, 81–82.

hatun)⁷¹, а као што смо већ поменули и принцеза Оливера Лазаревић била ословљавана титулом деспина тј. деспотица. У истом документу за Мару се каже и „прва међу хришћанским госпођама” (*seyidet-ül-havatin-il-mesihyye*), што је једнако благословима који су упућивани женама из султанске породице које су називане „првим међу госпођама”.⁷² Уз ову титулу и име Маре Бранковић стоји и епитет „моја мајка” (*anam*) из чега јасно видимо да Мехмед Освајач српску принцезу, која му је иначе била маћеха, назива мајком исказујући тако поштовање према њој. Глиша Елезовић, пак, мишљења је и да такво ословљавање може бити и последица тадашњег уобичајеног бонтонa.⁷³ Ипак, сви ови видови обраћања и изрази поштовања који се појављују чак и у оваквим званичним актима, показују нам да је Мара Бранковић уживала велики углед и код самог султана Мехмеда II.

4. Закључак

Продор Османлија на ове просторе током XIV и XV столећа био је неизбежан. Српски владари су ипак, сасвим природно, настојали да што дуже очувају своје земље служећи се, између осталог, и ондашњим провереним и доста уобичајеним средством какав је био политички брак. Две српске принцезе, нажалост, тако су понеле бреме тешких и неизвесних судбина упустивши се у живот у ком су биле окружене једним другачијим менталитетом, другачијом културом, другачијом вером. Најпре Оливера Лазаревић, а пола века касније и Мара Бранковић, дате као залог за мир и за очување своје земље, биле су принуђене да се саме изборе за своје место и статус на царском сарају.

Било да је реч о домаћим, односно европским, ауторима који их величају и истичу важност њихових улога у датим тренуцима, или о османским који према њима заузимају очекивани критички и негативан став, потпуно је неоспорно да је статус који су успеле да задобију виши и важнији него што се можда и очекивало и да су њихови потези успели да привуку пажњу неких еминентних историчара који су им у својим записима посвећивали пажњу не само зато што су биле супру-

⁷¹ Г. Елезовић, *Нешто што до сад нисмо знали, Манастир Мала Св. Софија био је својина турске царице Маре, кћери деспота Турђа Бранковића*, „Историјски часопис”, књ. V, Београд 1955, 86.

⁷² В. Бошков.

⁷³ Г. Елезовић, н.д., 89.

ге моћних падишаха чија су освајања потресала три континента, већ и зато што су неким својим поступцима и особинама макар и посредно утицале на ток појединих историјских догађаја, изазивајући истовремено поштовање и оних којима су биле подређене.

Јелена Јоковић

ЛИТЕРАТУРА

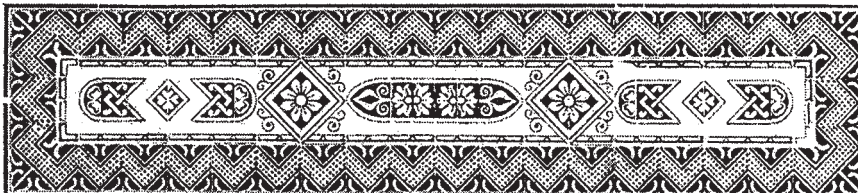
- Априлски, Милош, „Истине и заблуде о Немањићима”, фељтон бр. 2, *Вечерње новости*, 7. VI 1996.
- Веселиновић, Андрија, *Лазаревићи – родослов*, Нови Сад 2002.
- Ђурић, Ј. Војислав, *Портрети на повељама византијских и српских владара*, Зборник Филозофског факултета у Београду, VII-1, 1963.
- Елезовић, Глигорије, *Турски споменици за историју Југословена*, Братство 26, Београд 1932.
- Елезовић, Глигорије, *Нешто што до сад нисмо знали, Манастир Мала Св. Софија био је својина турске царице Маре, кћери деспота Ђурђа Бранковића*, Историјски часопис, књ. V, Београд 1955.
- Зиројевић, Олга и Ерен Исмаил, *Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице у време прве владавине Мехмеда II (1444-1446)*, Врањски гласник 4, Врање 1968.
- Ивановић, Воја, *Деспот Стефан – повест о перу и мачу*, Београд 1990.
- Иналчик, Халил, *Османско царство*, Београд 1974.
- Јиречек, Константин, *Историја Срба до 1537. године, I–II*, Београд 1984.
- Ковачевић, Љубомир, *Царица Мара*, Архив Србије, Оставштина Љубомира Ковачевића
- Михаиловић, Константин из Островице, *Јаничарево успомене*, Београд 1966.
- Моравчевић, Никола, *Витез у доба зла*, Београд 2007.
- Новаковић, Стојан, *Срби и Турци XIV и XV века*, Београд 1933.
- Новаковић, Стојан, *Царица Мара, Историјске црте из XV века*, ЛМС, 174, 1983.
- Орбин, Марво, *Краљевство Словена*, Београд 2006.
- Пурковић, Миодраг, *Кћери кнеза Лазара*, Београд 1996.

- Рајић, Јован, *Историја словенских народа*, Београд 2003.
- Ђоровић, Владимир, *Историја Југославије*, Београд 1933.
- Ђук, Руџа, *Повеља царице Маре манастирима Хиландар и Св. Павлу*, Историјски часопис, књ. XXIV, Београд 1977.
- Ђук, Руџа, *Царица Мара*, Историјски часопис, књ. XXV–XXVI, Београд 1979.
- Философ, Константин, *Житије деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1989.
- Чолић, Љиљана, *Османска дипломатика са палеографијом*, Београд 2012.
- Aşıkpaşazade, *Tevarih-i Al-i Osman*, İstanbul 1914.
- Refik, Ahmed, *Alimler ve sanatkârlar*, İstanbul 1924.
- Refik, Ahmed, *Kadınlar saltanatı*, İstanbul 1322^x (1914).
- Hammer, von Joseph *Historija Turskog /Osmanskog/ carstva*, 1-3, Zagreb 1979.

Jelena Joković

SERBIAN PRINCESSES – OTTOMAN SULTANAS

Political marriages in the Middle Ages were safe tools of diplomacy and they were often contracted in order to establish peace, strengthen political ties and stabilize the relations in entire regions. It is for these reasons that the marriages of Serbian princesses Olivera Lazarevic and Mara Brankovic were concluded with the Turkish Sultan Bayezid I and Murad II. With their arrival at the Turkish court, however, the two Serbian women achieved much more than ensuring the current peace and a stable situation in the region.

УДК 821.163.41.09 Црњански, М.

КАРНЕВАЛ ИДЕНТИТЕТА У ДНЕВНИКУ О ЧАРНОЈЕВИЋУ И МОЈОЈ ПЕСМИ МИЛОША ЦРЊАНСКОГ

Циљ овог рада је да на основу Бахтинове теорије о карневалу, карневализацији и менипској сатири идентификује и издвоји поступке, мотиве и жанровске карактеристике које Дневник о Чарнојевићу Милоша Црњанског опредељују као дело које припада овој традицији. Компаративном анализом овог романа и песме Моја песма истог аутора овај рад настоји да утврди какве новине настају с укрштањем жанровских и тематско-мотивских тенденција књижевности модернизма, којој оба дела припадају, и традиционалних тематско-мотивских слојева, попут карневалско-менипског језгра. Један од покушаја овог рада јесте доказивање да је обликовање идентитета кључна тема и модернизма као правца и карневала као поступка.

Кључне речи: карневал, идентитет, менипска сатира, карневализација, Црњански, Бахтин, модернизам

Дневник о Чарнојевићу најчешће се сагледавао у контексту поетичких и програмских специфичности стваралаштва Милоша Црњанског. Овај кратки роман објављен је 1921. године заједно са *Бурлеском господина Перуна бога грома* Растка Петровића и *Громобраном Свемира* Станислава Винавера у новопокренутој библиотеци Албатрос. Тај моменат у историји српске књижевности се сматра почетком експресионизма, а ова три дела и писца најважнијим представницима.

Поред оних њихових карактеристика које одражавају експресионистички програм и дух авангарде, у овим делима се могу уочити и особине које их доводе у директну везу са књижевном историјом жанрова, односно са традицијом менипске сатире. Када Станислав Винавер у манифесту експресионизма каже да књижевност треба да прекине са дотадашњом домаћом традицијом, окошталим десетерачким језиком, поларизованим жанровима и пуким подражавањем стварности, зато што је стварност релативна и потребно ју је превазићи, дела која настају у том кључу заиста и манифестују тај нови поглед на свет и књижевност. У њима је дух који их ствара стално запитан, незадовољан, преиспитује и себе и свој свет, у сталном је дијалогу са својим окружењем, суочен са парадоксима свога доба, у сталној потрази за својим идентитетом и идентитетом свог друштва. Отуда и форма кроз коју се изражава таква књижевност постаје сложена, јављају се хибридни жанрови на прелазу између прозе и поезије, романа и документарне или псеудодокументарне књижевне врсте, реалности и фантастике. Ове специфичности јесу индикативне за модерну, авангардну књижевност, али оне нису нове. Исти гранични жанровски облици и начин на који се проговара о негативностима и слабостима свога света и на који се такав свет карикира и пародира, чине језгро менипске и с њом повезане карневалске књижевности.

Једна од три основне одлике карневализоване књижевности, или књижевности из области озбиљно-смешног према Бахтину, јесте присутност више стилова и гласова у тим жанровима, коришћење приступних жанрова попут писама, откривених рукописа итд, двогласна реч приповедача, различите ауторске маске и друго.¹ У *Дневнику о Чарнојевићу* већ сам наслов опредељује питање жанра, односа онога ко приповеда са оним о коме се приповеда, удвајања личности, удвајања стварности, немогућности одређења идентитета. Прва ствар са којом је нужно суочити се јесте да овде долази до парадоксалне ситуације у жанровском погледу. Приповедач своје дело назива дневником а пише га као фрагментарну биографију или сећања на свој живот од рођења до момента писања. Такође, наслов сугерише да је то запис о неком по имену Чарнојевић, а наратија отвара животну причу Петра Рајића, главног јунака и приповедача. Форма дневника се не испуњава чак ни онда када се у свет дела уведе Чарнојевић као лик. О њему, његовој судбини, животним идеалима и филозофији сазнајемо из сна

¹ Михаил Бахтин, *Проблеми поетике Достојевског*, прев. Милица Николић, Београд, Нолит, 181.

главног јунака о којем он пише писмо неком пријатељу Далматинцу. У том казивању Чарнојевић се јавља као нестваран лик, а унутрашња, духовна веза између њега и приповедача постаје врло изражена и експлицитно истакнута, па постаје јасно да је он нека врста његове идеалне пројекције, духовног двојника. „Брзо је нестао после, па ипак, он ми је био више него брат”²; „он ми је једнако шапутао, а сваки час сам као у неком огледалу видео, над својом главом, сам своје лице.”³ О сложеном односу, односно о јединству Рајића и Чарнојевића и сну као вези међу њима, као и о постојању две равни у тексту, говори Новица Петковић: „У ’Дневнику о Чарнојевићу’ радња је испрекидана, фрагментаризована, и добрим делом потиснута у задњи план, а улогу обрта добио је Рајићев сан будући да се на његовим границама налазе најдубљи уломи (прелазак с једне на другу страну приповедања). И пре и после тога, јединствени приповедач се овде удваја показујући тиме да су у њему садржана два испреплетана лика, да се у његовом гласу налази још један глас и да се у опису који он даје налази још један, скривен, а дубљи опис.”⁴

Увођењем Чарнојевића у приповедање на овај начин, сам наслов и жанровско одређење дела постаје у потпуности амбивалентно. Нема ни дневника ни аутора дневника. Та околност указује или да је дошло до модификације жанра која води његовој пародији или да је жанр прикривен, маскиран. До њега се мора доћи разгртањем тих жанровских маски којима је прикривен, а које чине, роман, псеудобиграфија, писма, мемоари. „Дневник о неком другом као јунаков роман о себи је поетички парадокс измицања идентитета...”⁵

До таквог поетичког парадокса долази како због проблема одређења идентитета тако и због проблематичног односа према времену. Дневник је књижевна врста која је условљена временским омеђавањем. О нечијем животу се говори у оквиру равномерно издељених временских деоница и тај живот се прати упоредо са протоком времена. У *Дневнику о Чарнојевићу* време је исцепкано, релативизовано, можда чак и неважно. Временски план се често мења, далека прошлост и садашњи тренутак се мешају и прожимају. Не постоји про-

² Милош Црњански, *Дневник о Чарнојевићу*, у: Милош Црњански, *Проза*, Београд, Нови Сад, Загреб, Сарајево, Просвета, Матица српска, Младост, Свијетлост, 1966, 51.

³ Исто, 54.

⁴ Новица Петковић, *Два српска романа*, Београд, Народна књига, 1988, 187.

⁵ Александар Јерков, *Рађање романце о национу из духа трагичког сна*, у: „Трећи програм”, I-IV, 1992, 68.

гресија у развоју јунакове личности од прошлости ка будућности, већ исто стање свести просуђује и о прошлом и о актуелном, па се и његов живот не сагледава као дијахронијски низ догађаја већ као синхроно смењивање и допуњавање истоветних осећања и с њима повезаних догађаја. Нема промене коју време својим протицањем подразумева и која би се могла пратити у дневничким записима. Зато и не може више бити речи о дневнику у ауторовој савремености, него о сећању на идеју дневника, који је сада маскиран, карневализован. Таквим жанровским преплитањем и увођењем нејасних, измичућих жанровских облика ово дело се класификује као менипско, али сада добија и још једну модернистичку димензију преношења формалних карактеристика (жанровско удвајање) на значењски слој дела и радњу (удвајање лика): „... Али је несумњиво да је укључивање ванкњижевног жанра (дневника и мемоара) у књижевни жанр (роман), погодовало укрштању, половичној замени и удвајању.”⁶

Хаотичност света и живота се огледа у приповедачевом односу према приповедном времену. „Дневник о Чарнојевићу је први роман у српској књижевности коме је временска организација приповедања постала толико сложена да је разрешење односа између времена приповедања, односно догађаја писања и времена исприповеданих/забележених догађаја постало суштински одређујуће за смисао романа (...)”⁷ Он прича о свом животу од најранијег детињства, али почетак приповедања креће од средине живота. Моменат стицања биолошке зрелости или одраслости је моменат почетка приче. Не случајно, то је истовремено моменат почетка рата и самим тим стицања ратног искуства и искуства смрти. Тако се *Дневник о Чарнојевићу* отвара као типичан менипски жанр у којем се однос времена и људских судбина одвија према природним, амбивалентним карневалско-ритуалним обрасцима где процват и зенит људског живота и живота уопште означавају почетак краја. Овде, међутим, долази до ироничне поставке тог односа јер крај и смрт који су наговештени нису резултат природних промена већ су принудни.

Карневализација рата и приповедачеве свести видљива је омеђавањем приче празничним амбијентом: „Био је весео дан, Видовдан. Увече су се изопијали (...) А топла ноћ, звездана ноћ, распаљена од

⁶ Новица Петковић, *Паралелни светови Милоша Црњанског*, „Летопис Матице српске”, Нови Сад, 1993, CLXIX, књ. 451, св. 5, 674.

⁷ Предраг Петровић, *Авангардни роман без романа*, Београд, Институт за књижевност и уметност, 2008, 173.

једног лепог убиства, орила се од граје и жагора веселе светине” (стр. 10). Црњански овако сугерише парадоксалну ситуацију такозване веселе смрти која припада карневалском фолклору. Политичко убиство и историјски догађај, везивањем за атмосферу празника бивају детронизовани. Парадокс лепог убиства и вашарског расположења које оно производи, минимализује светску политичку осуду проишашлу из тога и афирмише сам чин као нешто радосно, пожељно али и, према карневалским законитостима, пролазно. „Легао сам да спавам. Видовдан је био прошао.” (стр. 10)

Довођење у везу смрти или рата са слављем и радошћу се наставља у приповедном току. Реченица „Варадинске су се ћуприје тресле од марша батаљона, а сва јулска ноћ беше светла од пијане песме закићених војника” сугерише слику војске као веселог карневалског дефилеа, где светла јулска ноћ која долази након Видовдана може бити и Ивањска ноћ, а уз пијану песму „закићени војници” постају „кићени сватови” а војнички марш сватовска поворка. Као антипод овој светлој слици долази следећа реченица: „Чули смо да су иза градских бедема стрељани неки учитељи.” Та информација даје сасвим другачији призив претходној сцени. Она намеће питање коме су војници певали и чему су се веселили у свом пијанству. Смрт стрељаних учитеља више није весела смрт, него трагична, а пијанство и песма војника маска за тугу и срамоту.

Учесталост смрти изазива навикнутост на њу. Она постаје део свакодневице, егзистира заједно са осталим животним поривима: „Дирали смо неке прљаве жене и куповали смо свуд чоколаде. Из Злотова смо донели пуне торбе јела. На тргу је било неколико обешених Русина.” (стр. 19) Трг као општенародни и универзални хронотоп карневализоване књижевности овде постаје сабласан. Ту сабласност, међутим, учесници радње не осећају јер су доведени до ступња у којем су смрт, и пориви за храном и плоти као основни животни пориви, дошли у исту раван.

Насупрот равнодушности према смрти изазваној ратом, јавља се страх, немир и бес онда када је та смрт природна и односи се на блиске особе. Међутим, оно што јунака доводи до помереног стања није сама смрт мајке него ритуали које тај чин захтева: „И док сам сав тежак и подбуо лутао по кући, осетио сам, као на заповест из мртвачке собе, да је све било спремно. То ме је испунило лудим ужасом.” (стр. 29) Оно што јунака узнемирава јесте амбивалентност саме смрти и свечаности која јој се указује, али много већа амбивалентност лежи у томе што свечаност није општа већ се односи на појединачне смрти,

док јунак у свом сећању бележи небројене смрти лишене било какве свечаности и поште, сведене на пуку констатацију краја. Свечаности умирања јунак контрастира праву суштину смрти, њену коначност, завршавања, разграђивања које није нимало лепо и свечано, него је ружно и у случају импресије пренесене на мајку која умире и гротескно: „Пустили су ме њој када је издисала. Беше изгубила више зуба и та уста ме испунише неком страшном, притајеном грозом.” (стр. 28) Зато један од елемената посмртног ритуала, пробадање игле кроз срце мртве особе, у јунаку изазива ескалацију дуго сакупљаног гнева: „тад моја рука нештедице паде, са бесним урликом, на прву главу на домаку; соба се испуни страшни цикањем, столице попадале а бабе јурнуше запевајући, на врата.” Описана сцена је типична карневалска сцена скандала у којој долази до наглог преокрета у постављеној ситуацији и до саопштавања истине. Јунак се одупире обичајима и самртним регулама и то чини на транспарентан начин, чиме осуђује своју средину и њене ритуале који воде порекло из далеког, магијског фолклора, а који су у савременом тренутку погрешно протумачени.

Унутрашња растрзаност јунака Петра Рајића изазвана оваквим помереним и хаотичном устројством света, очитује се кроз метаморфозу која почиње у његовом сну. У току те метаморфозе он постаје Чарнојевић. Преузимајући туђу свест као своју он стиче туђе искуство и осећајност, што отвара могућност разумевања и проживљавања једног другачијег света, по свему супротног реалном. Како је искуство Чарнојевића искуство суматраизма, то постаје и Рајићево искуство. Пошто истовремено Чарнојевић није неко други већ управо снолика, песничка личност самог Петра Рајића, онда ни он не доживљава метаморфозу у неког другог већ метаморфозу у самог себе. Пронашавши Чарнојевића у сну он му удахњује живот тако што га преузима као свој други идентитет. Буђење из сна које би морало да значи завршетак метаморфозе и враћање у старо стање, у *Дневнику о Чарнојевићу* представља допуну идентитета након искуства сна. С тако „допуњеним”, „проширеним” идентитетом јунак може да опстане у свету који је лош, јер му овај чарнојевићски слој идентитета који је стекао даје право да се према том свету односи критички и да се од њега дистанцира.

Подвојеност идентитета која се изражава опозицијом сан-јава препознатљива је и у Црњанској песми *Моја песма* из „Стихова улица” *Лирике Итаке*. Као што је у *Дневнику о Чарнојевићу* свет јаве којем припада Петар Рајић пун земаљских, пролазних страсти и многих зала — крви, убијања, војничког живота, а свет сна, којем припада Чарнојевић, испуњен карневалским весељем, благошћу, сједињењем

с природом, тако и у овој песми лирски субјект своју егзистенцију, своју душу раздваја на два идентитета – један у реалности, други у сновима. Реалност припада завичају: „*Душа је моја богат сељак, / пијан весељак, / у завичају.*”⁸ Та завичајна реалност је у знаку обичних животних порива, пожуде, који су лишени сваке продуховљености и представљају животну једноставност, спонтану сједињеност човека са природом: „*Милује голу жену што спава, / тврдо, ко плећа гојних крава*”. Сваки романтични призив и емоционалност одавде су одстрањени. Једноставност мушко-женског сједињења у овој песничкој слици одговара интимним сценама између Маце и Петра Рајића у *Дневнику* у којима се на исти начин само удовољава природном пориву, али се не испуњавају танане потребе душе.

Душа као лирски субјект *Моје песме* на јави, у реалности, потом пролази кроз исте животне и ратне страхоте кроз које пролази и Петар Рајић:

*Свет је прошла самохрана,
у кравом плашту шережана,
ко убица.
Стајаше тужна, завејана,
на стражи, у капијама,
брката, благо насмејана.*

Као што је завичај реалност, тако је и војно службовање по далеком, туђим крајевима реалност. Тумарање по туђим згариштима, разарање и убијање у туђе име, које је карактеристично за јунака *Дневника о Чарнојевићу*, уједно је одређење и јунака *Сеоба*, а потом и јунака *Друге књиге Сеоба*.

*Крај цркве туђе и непознате,
запаљене,
у дуге, јасне, топле ноћи,
кад крекећу жабе барске
грлила је разне жене.*

Тако се кроз описани свет јаве идентитет песничке душе *Моје песме* препознаје као умножени идентитет војника који дају своје живо-

⁸ Милош Црњански, *Сабране песме*, Београд, СКЗ, 1978, 92.

те и своју душу за туђе циљеве и срећу. Као контраст томе, указује се постојање душе у сну.

Само у сну, ко Месец бледа
и тако ко он невесела,
по свету блуди

Сан се указује као повлашћен простор истинске егзистенције душе. У *Дневнику о Чарнојевићу* сну припада егзистенција Чарнојевића, која је управо бледа, невесела и блуди по свету. Песничка душа *Моје песме* уточиште, међутим, проналази у Венецији, на карневалу:

Гондола једна ћутке је скрије
у бездане воде Венеције,
сану, уморну, разочарану,
на карневалу.

Венецијански карневал се код Црњанског указује као крајње исходиште душе. Дубоке воде Венеције у којима је лако изгубити се, замесити траг, јесу симболична слика сакривања идентитета душе на карневалским улицама и трговима који испуњени масом маскираног света и са законима карневала постају аналогни тим непрегледним венецијанским морским дубинама. Душа ступа на карневал уморна и разочарана, али доживљава неку врсту преображења и смираја:

И кад ту њен гитар зазвони,
од песме што плаче и воли,
сву воду, звона, и маске, тамо,
ноћ толико заболи:
да ућуте и питају тихо,
„Какав је то Славен био,
на Риви деи Скјавони?”

Туга коју носи душа не може се сакрити ни песмом ни маском. Порекло те туге је чарнојевићевско. Она лежи у немогућности постизања хармоније са светом и природом, између осталог и услед проблема националног идентитета. И Чарнојевић и песничка душа *Моје песме* су представници једног националног идентитета који против своје воље и без могућности да било шта промени, за неког другог врши војничку службу, убија. Туга, умор и бол такве душе су врло

снажни и видљиви. Њен национални идентитет се лако препознаје. Славен на Риви деи Скајвони је уочљив и на карневалу када сви у својој веселости носе маске. Његова туга и умор га одају. Историјска околност да је венецијанска Рива деи Славони постала Рива деи Скајвони, односно Рива робова, симболички осликава положај и идентитет чарнојевићско-песничке Душе. Идентитет Словена-роба је идентитет који рађа тугу, умор, бол и разочарање и души *Моје песме* и Чарнојевићу.

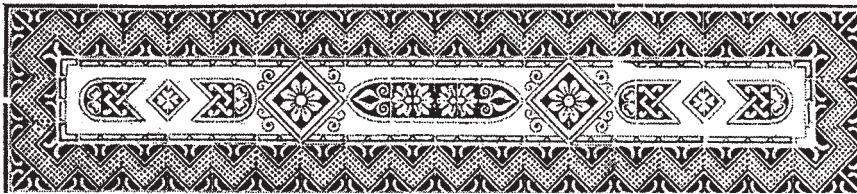
Тако дивергирана душа у којој има сензитивних, сетних, меланхоличних слојева, потом хладнокрвности и слеђености пред агресијом, силом, смрћу, као и једноставних нагона за телесним страстима, може припадати само једном полифонијском јунаку и полифонијском свету. Сви ти „слојеви” представљају различите гласове, или одјеке савременог света који сустигнути у јунаку праве амбивалентни спој који утиче на нестабилност или проблематичност његовог идентитета.

Наташа Анђелковић

Nataša Anđelković

CARNEVAL AND IDENTITY IN A NOVEL
“DNEVNIK O CARNOJEVICU” AND IN A POEM
“MOJA PESMA” BY MILOŠ CRNJANSKI

The goal of this work, on the basis of Bakhtin’s theory of carnival and Menippean satire, is to detect and distinguish the poetic styles, motives and literary genres which Miloš Crnjanski’s novel *Dnevnik o Carnojevicu* define as a literary work belonging to carnival literary tradition. By comparative analysis of this novel and the poem *Moja pesma* of the same author, this text tries to discover which innovations appear in the process of intersection gender and thematic-motive tendencies of modernism and of traditional thematic and motive layers, like carnival is, in the literary works of this literary period. One of the main aims of this work is to prove that identity is the main subject both of modernism as a literary period and of the carnival as a poetic style.

УДК 821.163.41.09-2 Симовић, Јб.

СИМОВИЋЕВ ИМОТСКИ КАДИЈА – ЗАГОНЕТКА УМРЛОГ ЖЕНИКА

У овом раду бавићемо се могућностима семиотичког тумачења лика Имотског Кадије из Симовићеве драме „Хасанагиница”. Заснован на усменом предтексту, као и интернационалном мотиву мртвог драгог / умрлог женика, Симовићев Имотски Кадија је вишеслојан лик који, премда не изговара ни једну једину реплику на сцени, дели драмски текст на два дела, а грађен је пажљиво бираним симболима који указују на загробно, онострано, смрт, чежњу, хладноћу.

Кључне речи: Имотски Кадија, Хасанагиница, Љубомир Симовић, умрли женик, интернационални мотив, симболика лика, смрт, онострано, модерна драма.

1. Усмени предтекст → модерна трагична драма

Драма *Хасанагиница* Љубомира Симовића, која је тридесетак година након свог настанка стекла статус драмског класика може се схватити као веома слободно драмско осавремањавање усмене баладе схваћене као предтекст који инспирише, али који ауторски не спутава. Модерност и актуелност баладичног драмског сукоба Љубомиру Симовићу су били полазиште за комплексну, вишеслојну трагичну драму о сукобу јединке са друштвом и задатим положајем у њему, драму о узалудном покушају да се тај положај промени или реализује у неком природнијем виду без титула и маски. Али, то је и драма тра-

гичке јединке са самом собом, са својим чежњама, сновима, неоствареношћу, затвореношћу, самоћом, као и драма људског непознавања и неразумевања у свету у коме спољна претпоставка људске блискости (генетске, породичне, брачне) бива срушена у дијалогу глувих и у узалудним (и неретко, погрешним средствима изведеним) покушајима да се једни другима приближимо.

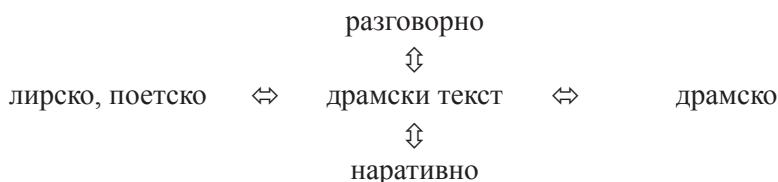
У форми која обједињује највредније линије европске драматургије (од античке трагедије, преко Шекспира и Чехова до драме апсурда и егзистенцијалне драме), у тематској и стилској организацији која кореспондира са тренутком у коме је настала, Симовићева драма *Хасанагиница* представља добар показатељ како инспирација у традиционалном предтексту снажног уметничког дојма може дати једну независну, другачију али подједнако катарзичну драмску обраду, обраду која неким другачијим путевима сижејне, мотивационе и идејне организације изазива дојам поистовећивања, задивљености, страха и сажаљења приликом њеног гледања или читања.

Хибридизација жанра, спајање модела различитих жанрова у једну целину, уношење лирског и прозног израза у драмски текст, још је један од значајних поступака за разумевање Симовићеве поезије и драмског стваралаштва, поступак посебно видљив у *Хасанагиници* и *Боју на Косову*, са темама узетим из усмености које би, невешто вођене, лако могле склизнути у бољећивост и баналну сентименталност.

Често се поставља питање зашто је Симовић до сада написао свега четири драме (и то у значајно великим временским размацима) када његова поезија, од *Словенских елџија* до данас садржи елементе изразито драмског израза. Симовић на то одговара да добар део драмске грађе реализује кроз свој примаран жанр – песму, да је писао дијалашке и монолошке песме, песме са елементима расправе, да је такође писао и песме о људима које имају своју личну судбину која га је привукла својом драматичношћу, те есеје и разговоре са новинарима којима је прилазио као респектабилној књижевној форми и у којима је налазио начина да се драмски изрази. С друге стране, Симовић наводи да по његовом језичком осећању поезија црпи извориште у оном живом миту преко којег је човеку могућно да успостави везе са светом, у оној свакодневици која може понети митске, универзалистичке поруке.

Стога, изразито много материјала Љубомир Симовић „троши” при изградњи свог драмског текста, уносећи модусе лирског, драмс-

ког и поетског са снажним наносом разговорног, живог језика, што би се схематски могло приказати овако:

По свом трагичком свршетку, Симовићева *Хасанагиница* могла би се одредити као трагична драма (трагичност ликова баладе као жанра успоставља простор за формирање трагичког јунака и трагичке кривице), по драмској снази и концепцији ликова базирана на еурипидовско-шекспировској основи. Бег Пинторовић и Хасанагиница угледни су чланови племићке породице – бег као један од неухватљивих замајаца у политичком систему касабе, Хасанагиница као кадуна племенита рода, подређено женско чији је брачни статус предмет трговине угледних мушких чланова друштва – ни много добрих, ни много рђавих – по Аристотеловом обрасцу.

Линија политичке мотивације из народне баладе, тек наговештена у увођењем титула ага и бег, добија знатан простор у драми те Симовићева *Хасанагиница* поприма карактер политичке драме, у смислу полиса-друштва у којем се актери крећу, али и у смислу борбе за власт и интереса везивања за институције система политичке управе. Али, како је база трагике актера баладе у породичним и љубавним односима, Симовићева *Хасанагиница* остаје примарно модерна драма емотивног и људског неспоразума, несналажења и неналажења. Али, модернитет драме очитује се и у савременој обради интернационалног мотива мртвог женика који разрешава низ мотивационих линија, а грађен је низом брижљиво одабраних и вишеслојних симбола.

2. „Неми лик” и структура драмског текста

Драма *Хасанагиница* држи се класичне концепције драмске поделе на чинове и сцене у оној мери у којој начела модерне драме то допуштају, дакле у нешто измењеном облику. Подељена је на два дела, у којима постоји унутрашња подела на слике. Симовићева сцена је сегментирана у зоне јавног и зоне приватног те се поступцима зата-

мњења и осветљавања појединих сегмената сцене из света најаве и спољне слике трагичких збивања (дијалози аскера на почецима прве и треће слике првог дела те током друге и четврте слике другог дела) директно прелази у свет трагичких неспоразума и трагичких догађаја везаних за протагонисте драме. Уласци Хасанаге, Јусуфа и Бега Пинторовића сугеришу могућност даље поделе слика на сцене.⁹ Међутим, IV слика првог дела и I слика другог дела дешавају на истом месту време, у кратком временском размаку, пре и после загонетног доласка Имотског Кадије што је посебно наглашено уводном дидаскалијом:

(Све је као у претходној слици. Светлост која се пали затиче Хасанагинуцу и мајку Пинторовића на истим местима где су у ранијој слици седеле. Улази бег Пинторовић.)¹⁰

Други мистериозан долазак Имотског Кадије који се одвија изван простора сцене и затамњени брачни уговор који се потписује у процепу између првог и другог дела ломе драмску судбину Хасанагинеце са судбине отеране супруге и мајке на судбину туђом вољом верене жене за угледног моћника. Само, проблем Имотског Кадије овде није тако једноставно постављен као у песми, то је проблем мртвог просца за кога је Хасанагинеца желела да се уда пре седам година, али је опет туђом вољом дата Хасанаги. Ломљење драмског текста на два дела условио је лик који не изговора ниједну реплику и кога нема у попису ликова, али чије присуство бива значајно кроз атмосферу мистерије, страве и језе при његовим доласцима, кроз Хасанагиничине реминисценције, снове и слутње Кадијиног присуства те кроз Ахмедово познавање тајне о смрти Имотског Кадије коју он, у страху од речи од којих би могао страдати, тактички разрешава у последњој реплици у комаду.

Симовић посвећује значајан простор драмској предисторији протагониста која има важно место у мотивисању њихових поступака; његове ауторске иновације посебно су значајне у погледу вишеструке мотивације ликова и вишеслојности њиховог спољног и унутрашњег лика. Мотивација се по Љубомиру Симовићу разлаже и отвара у слојевима, попут руских „бабушки”, никада неки мотив није ни последњи ни једини. При писању драме аутор се мора водити начелом Душка

⁹ С обзиром да драма не поседује јединство места, већ се након прве слике првог дела непрестано креће на релацији Хасанагина кућа – кућа Бега Пинторовића, слика би у драматуршком смислу подразумевала низ од неколико сцена које се одвијају на једном месту.

¹⁰ Љубомир Симовић, *Драме*, Београд, Нолит, 2002, 69.

Радовића: „Писац не сме да буде досадан” и непрестано посезати за драматуршким триковима којима се одржава пажња у публици. Развој радње који својом логиком и значењима одржава напетост и пажњу заснива се на изненађењима: увек гледаоцу откривамо иза неког зида нешто ново и изненађујуће, иза зида за који се мисли да је последњи.

По Јадранки Стаменковић *Хасанагиница* као драма функционише кроз три сижејна тока који се преплићу:

1. реалистички ток који је везан за „брачне невоље Хасанаге и Хасанагинице”;
2. сатирички ток који излаже „политичке мотиве уплетене у причу у служби механизма за покретање радње;
3. „нестварна игра око удаје Хасанагинице за већ седам година мртвог Кадију из Имотског.”¹¹

Већ смо рекли да је поделу драмског текста на два дела „преломио” лик кога нема на попису ликова, који не изговара ни једну реч у комаду, који чак нема ни статус *persona muta* пошто се на сцени не указује. Па ипак, његово присуство снажно је и често, кроз говор других ликова о њему и сећања од пре седам година, кроз атмосферу и снове. И кроз стално чекање да се појави, слично чекању Владимира и Естрагона у Бекетовој драми *Чекајући Годо*. О том проблему проговара и Милош Жутић (који је тумачио лик Бега Пинторовића у првој поставци *Хасанагинице*) у тексту *Глумачки поглед*, објављеном у часопису „Међај” 1987. године:

„У Симовићевој драми постоји загонетка: има ли или нема Имотског кадије. (...) У његовој поезији често се Јесте претвара у Није, а Није у Јесте. Скоро редовно наилазимо на обрт који ремети слућени ток догађаја, преиначује назначени емоционални пут, руши уговорену смисленост ствари. (...) Из несазнајног и неизрецивог Љубомир Симовић претаче своје лирске заносе, трагизам и парадокс.”¹²

¹¹ Ј. Стаменковић, *Српско књижевно наслеђе и модерна драмска форма*, „Повелја” I, 2004, 98.

¹² М. Жутић, *Глумачки поглед*, „Међај”, год. 8, мај 1987, Ужице, 91.

3. У трагању за Имотским Кадијом (семиотика лика)

Дакле, проблем Имотског Кадије у Симовићевој драми није тако једноставно постављен као у народној песми где он представља само најугледнијег и најупорнијег просца у низу оних који би да жене „добру каду, а од рода добра”. Разуме се, Бег Пиноровић није бирао зета по лепоти и статусу; ако у народној песми имамо неговештај социјалне освете, ако се један бег свети аги дајући сестру за Кадију, тај се мотив на спољним нивоима мотивације у драми развио и добио важно место. Након Хасанагиничиног развода, говори нам Мајка Пинторовића, њен се син нашао у деликатној ситуацији, окрњеног угледа, присиљен да тражи савезника који ће га извући из стања друштвене стагнације. Јусуф у 2. слици првог дела наговештава Хасанаги да Пинторовић тражи зета који ће њему прво нашкодити, као освету за јавну увреду, а који ће га затим прогурати до виших инстанци власти, пред санџак-бегом, можда чак и везиром. Стога Мајка Пинторовића, опасни рачунџија са смислом за интерес, са задовољством констатује:

А кадија је као родна година!
Знаш ли ти шта значи: кадија?
То није човек, него мост
који води право увис!¹³

Јусуф, који је одлично упућен у сва бегова замешитељства, први потеже тезу о политичком ископавању Кадије („Не би он презао / ни мртваца из гроба да подигне, / само да теби науди!”) Чак и Хасанагиница, на прву вест да је обећана Имотском кадији, својој девојачкој љубави, након почетног шока и присећања о ружном отеривању просца по њеној мери, може само да постави питање: „Одакле си га данас ископо?” Знање о правој судбини Имотског кадије (не само код гледалаца већ и код свих ликова у драми, осим Ахмеда) у овој фази драмског развоја још увек је у невидљивим наговештајима, у сувишном дијалогу. Отуд Владимир Стаменковић у тексту „Драмски песник и тајна живота”¹⁴ сматра да Бег Пинторовић, слаб и исцрпљен човек „који живи само у садашњости и коме је стало да се било како освети Хасанаги, од

¹³ Љубомир Симовић, *Драме*, Београд, Нолит, 2003, 93.

¹⁴ Владимир Стаменковић: *Драмски песник и тајна живота*. „Међај”, година VIII, мај 1987. број 13 – 14, 84.

почетка зна да је Имотски кадија одавно мртав” па стога непромишљено режира једну апсурдну комедију која би требало да понизи Хасанагу а притом не мисли на последице.¹⁵ (Стаменковић 1987: 84) Али, четрнаест година раније, 1974. године у часопису „Сцена”, у тексту „О Хасанагиници, данашњој генерацији”, (једном од првих објављених текстова о Симовићевој драми) управо Владимир Стаменковић отвара тему загонетности и мистике лика Имотског Кадије:

„Уводећи у финалу драме сасвим нов, ирационалан мотив Хасанагиничине удаје за смрт, за Имотског кадију који већ седам година труне у гробу, он је одједном обеснажујући психолошке, социјалне и политичке мотиве који су до тад покретали главне јунаке, вратио унатраг филм о трагичном животу главне јунакиње присиљавајући нас да се питамо шта се одиста догодило, превodeћи тако свој комад сугестивно преко метафизичког прага.”¹⁶

Одатле проблем Имотског Кадије прераста у проблем мртваг просца, сеновите душе која устаје из гроба и проси своју несужењу невесту, што Јасмина Врбавац посматра на следећи начин:

„Симовић, не смењујући основни фабулативни склоп баладе, инкорпорира у драму мотив мртваг заручника који се у изворнику не помиње. Тако драма заснована на балади неминовно добија нов смисао, појачан чињеницом да је митски сиже, постављен као завршница и разрешење читаве драме, преузео улогу поенте. Митолошки мотив мртваг заручника који у смрт води своју драгу поприма зато особине митеме, то јест архетипа који у јукстапозицији са модерним елементима социјалног и политичког дискурса у драми твори нови митолошки систем.”¹⁷

¹⁵ На друштвену бруку и непромишљеност поступка бегу скреће и Хасанага пајњу следећим речима:

Ти си место младожење довео коња!
Хтео си мене да увредиш
доведећи ми пред кућу ову кљусину!
Па зар не видиш да си сам себе нагрдио,
и своју рођену сестру, бистра главо!
Водаш је уз тог коња,
као да је за коња удајеш!
Мисиш ли тако по целој Херцеговини?

¹⁶ В. Стаменковић, *О Хасанагиници, данашњој генерацији*, „Сцена”, 6, Нови Сад, 1974, 36.

¹⁷ Ј. Врбавац, *Жртвовање краља или мит у драмама Љубомира Симовића*, Нови Сад, Позоришни музеј, 2005, 32.

Како је предтекст Симовићевој драми у усменој балади, сасвим је логично да је ауторска драматизација могла бити обогашена неким од баладичних мотива из ризнице стандардних топоса усмене поезије. Пошто је Симовић акценат ставио на осујећености Хасанагинице као жене, а и обзиром на симултано присуство „овостраног и оностраног” у његовој раној поезији, у драму је уведен управо мотив мртвог женика.

Ако је Хасанагиница лунарни принцип, портретисана у хладним, белим, провидним тоновима (као да и сама припада доњем свету), њена слика и прилика може бити само мушкарац са нечим суптилним, меканим, хтоничним у себи. Кадија је од свиле и кадифе, антипод динарском телесном склопу и менталитету Хасанаге, интроверт, контемплативац.¹⁸ За живота, деловао је повучено, ћутљиво и ненаметљиво, што нам је сигналисано пажљивим одабиром описа у тексту:

Бег Пинторовић:	Хасанага:
Он не мора, ко неки, да виче да би га слушали! Неко сатима прича, доказује, а кадији доста само да погледа! Око њега увек нека тишина. ¹⁹	Сећам га се као превише ћутљивог. Толико ћути да и кад каже 'добар дан' људи се забрину. Замисле се: шта ли је тима мислио? ²⁰

Не чудимо се беговом подсмеху када је Кадија долазио да проси Хасанагинуцу, у исто време кад и млад и агресивни Хасанага у успону. Спрам горштака Хасанаге Имотски кадија могао је деловати јадно, слабо и смешно, а са тихим наступом није тада могао деловати обећавајуће у погледу друштвеног просперитета, као „мост који води право увис” ; Бег га тада истерује као дечка, а руку своје сестре даје „аги од станца камена”, мушкарчини.

¹⁸ Можемо слободно рећи – интелектуалац, на то нас упућује његово занимање (кадија), и донекле сличан Јусуфу, али не и интелектуалац – практичар, саветник и дипломата.

¹⁹ Љубомир Симовић, *Драме*, Београд, Нолит, 2003, 60.

²⁰ Исто, 85.

Хасанагиница и Кадија блиски су свету сна и ноћи: Хасанагиница која „као да се на месечини сунчала”²¹, Имотски кадија као „сенка чемпреса”. Оксиморонски спој сунчања на месечини везује се за надземаљски, ноћни еротски принцип у Хасанагиници, на лепоту која хладним сјајем сија у мраку, хладан ерос који се не може досећи (немогућност аге да је еротски присвоји) и који носи у себи принцип смрти. Јасмина Врбавац уочава назнаке којима је Хасанагиница „већ закорачила на ’онај свет’”, односно да је метафорички већ обећана мртвом кадији који се у њему представља као представник рајског универзума.”²²

Чемпрес (клеа), лајтмотив свих описа Имотског кадије, у митолошким системима Истока и Запада представља сеновито стабло, стабло у коме обитавају душе покојника. Шевалије и Гебран у „Рјечнику симбола” наводе следећа митолошка својства чемпреса:

„Због дугог века и трајног зеленила назива се стаблом живота. (...) У Грка и Римљана у вези је са божанствима подземља; стабло је из подземних предјела; повезан је са култом Плутона, бога подземна свијета; украшује гробља. У Европи је чемпрес жалобно стабло. Према тако старог подријетла, можда је то лоше тумачење опћенитог и првобитног симболизма свих четирина, који непокварљивом смолом и зимзеленим лишћем евоцирају бесмртност и ускрснуће. (...) Ориген сматра чемпрес симболом духовних врлина, јер је врло угодна мириса, има, наиме, мирис светости.” (Шевалије и Гебран 2003: 85-86)²³

Направићемо неколико директних и индиректних описа Имотског кадије кроз опис чемпреса који изговарају различите личности у драми:

²¹ Веселин Чајкановић тумачи месец као симбол загробног живота: „Као ноћно светлило, месец има везе са демонима ноћи и доњег света; такво схватање било је познато још у индоевропској средини. На месецу према старим грчким веровањима, које је примило и орфичко – питагорејско учење и неоплатоничари, налазе се душе мртвих... Да је и наш народ имао овакво веровање види се и из једне народне приповетке са етиолошким примесама: месец не светли увек подједнако зато што га заклањају душе праведника” (Чајкановић 1994: 36) С тим у вези, Јасмина Врбавац износи интересантну тезу да је Хасанагиница само физички присутна у реалном свету, да је „суштина њене драме у њеној подвојености између материјалног и појавног и немогућности да их у себи помири”. (Врбавац 2005: 35)

²² Ј. Врбавац, *Жртвовање краља или мит у драмама Љубомира Симовића*, Нови Сад, Позоришни музеј, 2005, 40.

²³ Е. Шевалије, Н. Гебран, *Рјечник симбола*, Бањалука, Романов, 2003, 85–86.

Хасанагиница:	Јусуф:	Бег Пинторовић:
Иза оног сам прозора спавала Са сенком оног чемпреса у постељи. Колико ми је пута та сенка била једини пријатељ. ²⁴	...седи у башту, узми нешто да везеш, дуго гледај у неко дрво. (...) Понадај се у оно што се зна када се седи три корака од воде... ²⁵	Седи као да сенка чемпреса седи међу нама на диванани. ²⁶

Шта још карактерише портрет Имотског Кадије, онаквог каквог га одраније памте, а каквог га Хасанагиница сања? Бег Пинторовић сестриним речима од пре седам година, описује Кадију као човека у сјају, у раскошним тканинама, са златним прстеном на руци који сија попут звезде. Као да је флуоресцентан, као да је кроз његово тело призматично преломљена јарка светлост, светлост злата.

Хасанагиница:

Стоји и чека ме,
а тело му кроз одећу светли...²⁷

Кадија је висок, витак, налик стаблу или пре – сенци стабла. И – челично плавих очију. Као најмање материјална боја, боја која дематеријализује све што се у њој нађе, плава боја бива пут у бесконачност, тамо где се стварносно претвара у имагинарно:

„Од свих боја плава је најдубља. Поглед у њу тоне не сусрећући запрека и губи се у бескрају као да боја непрестано измиче. (...) Предмету плава боја олакшава облике, отвара их и раствара. Површина обојена плаво престаје бити површина (...) То је боја птице среће, плаве птице, недохватне, а савим близе. Кад је свијетла, плава је боја пут сањарења, а кад потамни, што и јест у склад са њеном природном тежњом, тада постаје путем сна. Свјесна мисао мало-помало у њој препушта мисао несвесној, као што и дање свјетло у њој неосјетно постаје ноћним. (...) Плава боја није од овога свијета, упућује на предоцбу о мирној и узвишеној вјечности, која је надљудска или

²⁴ Љубомир Симовић, *Драме*, Београд, Нолит, 2003, 29.

²⁵ Исто, 32.

²⁶ Исто, 60.

²⁷ Исто, 96.

нељудска. Посвећена плава боја, као боја истине, представља јелисејски праг.²⁸

Као да је већ у његовом плавом погледу садржан сав његов доњо-земни – или рајски, ценетски свет. Његова хладноћа додатно је појачана епитетом „челични“²⁹, који указује на строгост, усмереност, лед у његовим бивству, одсуство радости. Премда доводи у вечност, плава боја не крепи, она нуди само бег без освајања стварности и води у сету, потиштеност, депресију. Као да се наговештава поменута дилема Хасанагиничина да нигде и никад неће доћи до остварења њене и Кадијине среће.

Василиј Кандински у плавој боји види истовремено „удаљавање и кретање усмјерено једино према његову властиту седишту, која човјека ипак привлачи бесконачности и буди у њему жељу за чистоћом и тежњу за наднаравним.“³⁰ И док дубина плаве има свечану надземаљску озбиљност, дубина зелене боје нуди по Кандинском нуди осећај земаљског одмора и задовољства самим собом.³¹

Вратимо се на Хасанагиничину башту, па и на башту Бега Пинторовића. Доминација зелене боје, мириса и тишине усмеравају Хасанагиницу на мир, стишаност, одмор од тегобе и бола. Њени радосни сусрети са Кадијом у сну, сневање крај потока, у цвећу, њено често борављење у башти као да саставља рајске и земаљске географије, по Симовићевом концепту „реалности фантастичног“ и „фантастике реалитета“, у напредној коегзистенцији стварносног, чудног и чудесног.

Мирча Елијаде³² жељу за рајем и рајским стањем тумачи тежњом „да природним путем надвладамо људску судбину и поново стекнемо божанску, кршћанин би рекао: стање прије пада. Модерни врач, гледајући више у будућност него у прошлост, рекао би: надљудску судбину.“ У низу религија и митологија рај се најчешће приказује као врт у којем је бујно и слободно раслиће плод небеског дјеловања. Зденац или средишњи извор извориште је живота или спознаје. Јер, као што је рајски врт врт вечитог пролећа, пун раслића, стабала и изворске воде, тако су по једном арапском мудрацу „узви-

²⁸ Е. Шевалије, Н. Гебран, *Рјечник симбола*, Бањалука, Романов, 2003, 510–511.

²⁹ Већина метала, укључујући и злато, везују се за подземни свет, за клетву, смрт, несрећу, проклетство.

³⁰ Е. Шевалије, Н. Гебран, *Рјечник симбола*, Бањалука, Романов, 2003, 511.

³¹ Исто, 511.

³² навод према „Рјечнику симбола“ Шевалијеа и Гебрана (у оригиналу: Eliade Mircea, *Traite d'histoire des religions*, Paris, 1949, nouvelle edition, 1964).

шене спознаје и способности натопљене умом и душом, врт јасног унутрашњег опажаја.”³³

Наводимо портрет Имотског Кадије у Хасанагиничином сну, нај-комплетнији и најдетаљнији, склопљен од низа визуелних и олфакторних детаља.³⁴

Па ме чека крај неке воде у ценету.
У браду му се цвет замрсио.
Око главе огрнуо белу чалму
а огртачем се плаветним огрнуо....
Стоји у цвећу до колена...
Мирише као ливада, киша и дуван...
Стоји и чека ме
а тело му кроз одећу светли...³⁵

Он је немо чека покрај воде, провидног огледала – капије, места прелаза у загробни живот. Са белом чалмом на глави и плавим огртачем, Кадија је обучен у рухо мира, туге, лепоте, жалости, узвишености. Кадија стоји у цвећу до колена, у браду му се цвет замрсио, као да је претходно лежао окружен цвећем, лицем окренут земљи. И премда сваки цвет има засебну симболику, веома је интересантна генерална симболика цвећа, управо у контексту рашчитавања лика Имотског Кадије:

„...цвијет је уопште симбол пасивног принципа. Цвијетна је чашка, као и купа, стјечиште небеске активности, којиј су још симболи још киша и роса. Осим тога, раст цвијета из земље и воде (лопоч) симболизира развој појавног свијета из исте пасивне твари. У Новалиса (Heinrich von Ofterdingen) цвијет је симбол љубави и склада који су владали у праисконској природи ; цвијет се поистовјећује са симболизмом дјетињства, а на одређени начин и еденског стања. (...)
Цвијет је једнак еликсиру живота; цвјетање је повратак у средиште, једноме, праисконском стању.”³⁶

Цвет дакле представља сажетак животног циклуса и његовог пролазног значаја. Као и дрво, цвет је посредник између неба и земље,

³³ Е. Шевалије, Н. Гебран, *Рјечник симбола*, Бањалука, Романов, 2003, 548.

³⁴ Примећујемо одсуство аудитивних момената у овом портрету, што је у складу са Кадијиним ћутањем.

³⁵ Љубомир Симовић, *Драме*, Београд, Нолит, 2003, 97.

³⁶ Е. Шевалије, Н. Гебран, *Рјечник симбола*, Бањалука, Романов, 2003, 135.

подземног и надземног, Раја и Пакла. Дрво и цвет кореном сежу на доле, под земљу, стаблом/стабљиком егзистирају у зони земаљског, а крошњом /цветом стреме увис, небесима.

Кадија мирише на дуван, што може бити једна од асоцијација на Хасанагиничин доживљај његове мушкости, мужевности, али и на дувански дим, прозирност, испарљивост, маглу, ишчезавање. Он мирише и на ливаду, на просторни оквир Хасанагиничиног одмора и снова. И на кишу која која по Шевалијеу и Гербрану има вишеструку и врло суптилну симболику:

1. у свим религијским системима представља симбол небеског утицаја на земљу;
2. киша као репродукциона плодност и плодност духа, „опло/дител” (Зевс и Данаја) и духовни утицај;
3. у хиндуистичким учењима невидљива бића силазе са месеца на земљу растопљена у капима кише; (Хасанагиница: „Је ли ме то капљицом кише дотакао бог?”);
4. киша као милост и мудрост: „Врхунска мудрост”, поучава један источњачки учитељ, „иманентна природи сваког човека може се успоредити са кишом.”³⁷
5. киша као смирење (Хасанагиница: „Може и то да смири./Може и ружно време да буде лепо. (...) Ја сам се овде у Алаху смирила”).³⁸

Присуство Имотског Кадије покрај куће Пинторовића прате уочљиве метеоролошке промене; време се квари, дневна светлост губи, читалац остаје у недоумици да ли се сцена збива у глуво доба ноћи или у некаквом помрачењу светлости. Нагло пада температура, осећа се нека згуснута атмосфера, као пред провалу облака. Мајка Пинторовића осећа хладноћу која улази у кости, олујни облак се надија на кућу, наступају плусак и грмљавина.³⁹ Бег Пинторовић осећа видну узнемиреност; он застаје, послушнује. Хасанагиница, рекли смо већ, осећа лепоту и мир у облацима који не надијају на небу над баштом. Невреме престаје враћањем потамнелог, премореног Бега Пинторовића („Мртав сам уморан. Ко да ми је неко чезе о леђа сломио”). Бића из подземног света имају челичну, тешку, надљудску

³⁷ Е. Шевалије, Н. Гебран, *Рјечник симбола*, Бањалука, Романов, 2003, 257.

³⁸ Љубомир Симовић, *Драме*, Београд, Нолит, 2003, 85.

³⁹ Јадранка Стаменковић у тексту „Српско књижевно наслеђе и модерна драмска форма” (сматра да временске непогоде предсказују престојећу трагедију у делу, на дан уочи Хасанагиничине смрти. (Стаменковић 2004: 45)

снагу; смртник само од додира хтонског бића може осетити умор, исцрпљеност, а неретко – потпуно психофизичко уништење. Бег је после разговора са Имотским кадијом разорен на свим плановима, као да је срео мртваца; први пут му је изразито тешко да се сабере, навуче маску и изда наредбе мајци и сестри око организације свадбе, а после другог сусрета збацује све своје маске и у башти у форми солилоквија изговара већ описани монолог у мраку.

Уз одсуство Кадијиних речи за живота, његов долазак прати апсолутно одсуство звукова, њиске коња, најаве да је стигао. Једино га Пинторовић чује како стиже у нему, „чудну неку прошевину”:

Бег Пинторовић (застаје, ослушкује, видно узнемирен):
Ево кадије! Шта сте се ушепртљиле?
Дошо кадија!
Мајка Пинторовића:
Ништа нисам чула.
Учинио ти се; биће да је ветар.
Бег Пинторовић:
Ваљда ја боље знам. То је кадија.

Мајка Пинторовића:
Ни коња, ни алку о капију...
Ваљда смо се запричали...
Одједном нешто заладило...⁴⁰

Најдоминантнији од свих видова Кадијиних климатских манифестација је ветар, коме Часлав Ђорђевић посебно посвећује пажњу у вези са Симовићевој поезијом у збиркама „Словенске елегije” и „Светли гробови”: „Ветар је у Симовићевој поезији тајанствена хтонична сила која носи крошње дрвећа, развејава стогове сена и диже их у висине. (...) Ветрови су по предањима зли демони који оргијају по небесима (доње небо), они своје оргијање и пијанство преносе и на тело бића које постаје усијано од њихове ђаволске игре, да би на врхунцу унутрашњих појава биће постало демон.”⁴¹

Говорећи о Хасанагиничином лику и сцени доласка сватова у Хасанагин дом, поменули смо да уместо женика имамо раскошно оп-

⁴⁰ Љубомир Симовић, *Драме*, Београд, Нолит, 2003, 63–64.

⁴¹ В. Ђорђевић, *Песнички видици Љубомира Симовића*, Београд, Народна књига, 1983, 36.

ремљеног коња без јахача. Коњ у светским митолошким системима има изразито сложену симболику, али у тим семиотичким кључевима посматран, представља и синтезу свих досадашњих Кадијиних манифестација. Навешћемо само неколико најзначајнијих тумачења симбола коња по Шевалијеу и Гербрану:

1. коњ као биће хтонских светова, тмине; архетипски коњ, син ноћи и тајне доноси смрт и живот јер је повезан и са принципом ватре (разарање, уништење) и са принципом воде (хранитељица и давитељица);
2. „Коњ је за психоаналитичаре симбол несвјесног психичког живота или нељудске психе”
3. ”...после ноћи долази дан, па и коњ слиједи тај пут ; он напушта мјесто свога подријетла да би се у пуној свјетлости уздигао на небо”. Тај коњ не припада више хтонском и лунарном, већ небеском и соларном и спада у свет добрих богова и јунака;⁴²
4. коњ као посредник и водич у доњи свет, као наговештај смрти (приказан као црни пастув или бледи, сребрни коњ, коњ боје месеца)
5. коњ као божанство вода;
6. коњ као плаховитост жудње, симбол човекове младости и не-смирениости, паралелно и са полним и са духовним значењима. У руским бајкама црни коњ је упрегнут у сватовска кола;
7. коњ као симбол узвишености, бели коњ као слика лепоте остварене влашћу духа над осећањима;
8. коњ као симбол нечег најдражег, најлепшег и најплеменитијег што човек може стећи.

Да резимирамо, сви видови Кадијиних манифестација су на неки начин симбол неземаљског, не-животног, хтонског, смртног. Али, нису сви нужно и у потпуности везано за демонизам, за зло, нешто мрачно, злокобно. Неки од тих симбола додирују се са небеским сферама, рајским вертикалама, као да је сам Кадија иматеријално биће на оси небо – земља, биће закопано у гроб али несмирен, на прагу Раја / Доњег света.⁴³ Или, на моменте у Рају / Доњем свету, а на моменте у свету живих.

⁴² Е. Шевалије, Н. Гебран, *Рјечник симбола*, Бањалука, Романов, 2003, 270.

⁴³ Ово веома наликује на мотив несмирених душа из античке митологије, на Полиника кога по божанским законима Антигона мора покопати, на Елпенора који моли

И онда, ко ту заправо „ископава” Имотског Кадију из гроба? И да ли је он само „политичка ископина”? Зашто би један бег свој већ пољуљани углед додатно рушио фиктивно ископавајући мртваца, брукајући и себе и сестру водајући је уз коња по чаршији? Биће да је Ахмед у праву кад каже: „Не зна бег ко му је сестру испросио”. Поновићемо – Пинторовић који пактира са Кадијом не зна да пактира са хтонским створом, али ипак осећа страх у његовом присуству.

Истина је да бег чека велику зверку, али истина је и да двор Пинторовића стално опседају просци (баш као и у народној песми), чак и је и Хасанагици досадило да се показује као лутка на концу. А Хасанагиница седам година упорно сања Имотског кадију, чезне за њим у башти, живи некакав сомнабулан живот „ни тамо ни овде”, одбија Хасанагине еротске прохтеве, њен сексуални живот до момента силовања одвија се искључиво у машти. Прозор на Хасанагиничиној соби можемо схватити као улаз из екстеријера у ентеријер за сен Имотског Кадије, место њиховог еротског сусрета у маштаријама: кроз његово окно пада сенка чемпреса у Хасанагиничину постељу. Походи ли то мртви драги своју живу љубавницу, долази ли јој као сенка на љубавне сусрете? Хасанагиница ту сенку доживљава као јединог пријатеља, једини разговор. Једино биће са којим може да успостави било какав вид интимне комуникације, поверење.

Пратећи природу усмених балада о Хасанагиници, Љиљана Пешикан–Љуштановић закључује да „Хасанагиница, и не знајући, својом љубављу и чежњом ремети међу између живог и мртвог и тиме узрокује Кадијин привремени повратак.”⁴⁴ Посматрана у сентименталном кључу, врло нам је значајна финална реплика Ахмедова: „Кажу, умро од неке љубави...”. Он који лично укопава Кадију седам година раније, чује приче које се расподелају по чаршији о неузвраћеној љубави као разлогу смрти младог, нежног и осетљивог Кадије, о немогућности да ожени вољену жену, о болу који надилази вољу за животом. Све се сад савршено уклапа са Хасанагиничином верзијом приче. Његово постојање кроз њене снове и слутње подиже га из гроба, брише међе светова, он се очитује у елементима природе, у детаљима, у клими, се-

Одисеја да га достојно сахране да би могао да се смири, на душе око реке Стикс које моле путника у Хад (нпр. Одисеја, Херакла) да за њих плате два обола да би сишли у царство сенки.

⁴⁴ Љ. Пешикан Љуштановић, *Транспозиција усмене баладе у Симовићевој „Хасанагиници”*, „Зборник Матице српске за сценске уметности и музику”, бр. 2, 1987, 75.

нама, у дојму других да је стално негде ту око њих. И посебно – кроз Хасанагиничин дојам након веридбе да више није своја, да је у туђој власти неке нејасне, неодређене силе од које зебе:

Ни у соби не смем да останем.
 Стално као да чујем некога.
 Лепо чујем нечије дисање,
 нечије кораке. (...)
 А кад се пробудим,
 учини ми се ко да се истог часа
 неко нагло од мене одмако...
 Као да сам у туђој власти.
 Али не онако као у агиној,
 или беговој...⁴⁵

4. *Загонетка остаје загонетка*

Ипак, схватимо ово рашчитавање као субјективну одгонетку загонетке о Имотском Кадији. Одгонетку и даље коначно неодгонетнуту. Нерешиву, интригантну, вечиту мистерију. Љубомир Симовић проблем Имотског кадије посматра као проблем чудовишта у језеру Лох Нес које научници упорно покушавају да оспоре и укину, а управо та легенда и тај привид бивају једини извор прихода околном становништву: „Ако нестане оно што не постоји, нестаће цео стваран живот.” Баш као што је у његовој песми „Трагање за Кондером” (објављеној у збирци „Игла и конац”) човеку могућно стићи до планине која не постоји, све у вези са Имотским Кадијом кога нема има велику улогу са много последица у драми. По Симовићу, могућа су најразличитија тумачења мотива који није сводљив ни на шта, он стога треба да остане отворен. Јер, реч је о присуству нечег непознатог што ми не разумемо или полуразумемо, а нико није у стању да га сагледа у целини. Аутор с тим у вези парафразира Роберта Музила који у једној од својих проза брани став да оно што постоји није нимало важније од онога што не постоји и Ренеа Шара који програмски изјављује: „Покоравајте се вашим свињама које постоје, ја ћу мојим боговима који не постоје!”

Наташа Кљајић

⁴⁵ Љубомир Симовић, *Драме*, Београд, Нолит, 2003, 98.

ЛИТЕРАТУРА

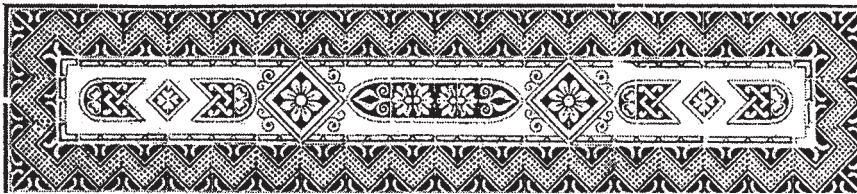
- Аристотел 2002: Аристотел, О песничкој уметности, Београд: Дерета.
- Врбавац 2005: Ј. Врбавац, Жртвовање краља или мит у драмама Љубомира Симовића, Нови Сад: Позоришни музеј Војводине.
- Група аутора 2003: Група аутора, Речник књижевних термина, Бања-лука: Романов.
- Ђорђевић 1983: В. Ђорђевић, Песнички видици Љубомира Симовића, Београд: Народна књига.
- Жикић 1992: С. Жикић, Фантастично и митско у поезији Љубомира Симовића, У: „Освит”, година II, број 7–8, Лесковац: Културни центар Лесковац.
- Жутић 1987: М. Жутић, Глумачки поглед, у: Међај, година VIII, мај 1987, Ужице: Народна библиотека Ужице.
- Мелетински 1987: Е. М. Мелетински, Поетика мита, Београд: НОЛИТ.
- Павловић 1985: М. Павловић, Једно читање поезије Љубомира Симовића, предговор књизи Хлеб и со Љубомира Симовића, Београд: СКЗ.
- Пешикан Љуштановић 1987: Љ. Пешикан Љуштановић, Транспозиција усмене баладе у Симовићевој *Хасанагиници*, У: Зборник Матице Српске за сценске уметности и музику, j 2/1987, Нови Сад: Матица српска.
- Прац 1974: М. Прац, Агонија романтизма, Београд: НОЛИТ.
- Рађање модерне књижевности – Драма, приредила Мирјана Миочиновић, Београд: НОЛИТ.
- Симовић 2002: Дrame, Београд: НОЛИТ.
- Симовић 1991: Љ. Симовић, Ковачница на Чаковини, Дела, Књига пета, Београд: СКЗ.
- Стаменковић 1974: В. Стаменковић, О Хасанагиници, данашњој генерацији, у: „Сцена”, 6, Нови Сад: Српско народн позориште.
- Стаменковић 1987: В. Стаменковић, Драмски песник и тајна живота, у: Међај, година VIII, мај 1987, Ужице: Народна библиотека Ужице.
- Стаменковић 2004: Ј. Стаменковић, Српско књижевно наслеђе и модерна драмска форма, у Повеља, 1/ 2004, Краљево: Народна библиотека „Стефан Првовенчани”.
- Чајкановић 1994: В. Чајкановић, Стара српска религија и митологија, Београд: СКЗ.

Шевалије и Гебран 2003: Е. Шевалије и Н. Гебран, Рјечник симбола, Бањалука: Романов.

Nataša Kljajić

LJUBOMIR SIMOVIC'S JUDGE OF IMOTSKO –
THE MYSTERU OF THE DEAD GROOM

In this paper we discuss the possibilities of interpreting the character of Judge of Imotsko from drama „Hasanaginica” written by Ljubomir Simović. Based on oral pretext and international motif of deceased groom, Simovic's Judge of Imotsko is multifaceted character who, though they do not say a single reply to the scene, parts of dramatic text into two parts, a built carefully chosen symbols that indicate the afterlife, death, longing and coldness.

УДК 75 Мурат, М.

ВИЗИЈА ДУБРОВАЧКЕ ПРОШЛОСТИ У СЛИКАРСТВУ МАРКА МУРАТА

Марко Мурат је у свом сликарском опусу неретко инспирацију проналазио у дубровачкој прошлости. У раду се анализирају Муратови познати радови настали на дубровачке теме. Указује се на културно деловање Марка Мурата у Дубровнику, као и на његову припадност покрету Срба католика. Посебна пажња посвећује се најпознатијој Муратовој слици „Долазак цара Душана у Дубровник”, која на најбољи начин показује ауторов однос према дубровачкој историји.

Кључне речи: Марко Мурат, Цар Душан, минхенска школа, импресионизам, Друштво „Свети Влахо”, Срби католици.

„Град” тј. Дубровник, Urbs, што би рекли Римљани, бијаше за сав дубровачки пук, па тако и за Шипан, нешто велико, нешто страхопоштовано, а у исто доба и нешто чиме се свако поносио и чиме се угледао. Јер се свако угледао Дубровчанином; свако мјесто је добијало понеки одбљесак љепоте и славе свога града, и сваки појединац жељаше да га и сам уљетиша.

(Марко Мурат, Из мога живота)

Сликарски опус Марка Мурата спада у ред најмодернијих у нашој уметности са краја XIX и почетка XX века – његова уметничка појава имала је улогу у утемељењу импресионистичког и пленеристичког сликарства у Србији, доневши дах новине из минхенских атељеа у

којима се школовао. Са друге стране, у сагледавању његовог комплетног дела, издавна је примећено да су „родољубље, религија, љубав према завичају три основне инспирације”.¹ Целокупан опус Марка Мурата у тесној је вези са Дубровником, као традицијским извором из којег је црпео теме за своја дела. О поетским особеностима његовог сликарског израза у обради дубровачких историјских тема сведочи прва ликовна критика Надежде Петровић, која је препознала да је „Марко Мурат песник сликар, приморје га начини сањалицом и по том песником и сликаром. Његова бујна машта преноси нас на далека поља бајака старих дубровачких дана и римскогрчког доба.”² Дубровник је у Муратовом делу утопијски простор, град живе прошлости на чију славу жели да публику подсети, али и предео чију лепоту бележи у актуелном тренутку сликајући пејзаже дубровачке околине. Са подједнаком страшћу, Мурат слика и портрете Дубровчана и тако оставља важна уметничка сведочанства о својим савременицима.

Рођен у Луци Шипанској (1864), Мурат је током детињства слушао аутентичне приче о Републици, које су памтили преци, рођени пред крај њене самосталности. У аутобиографском спису *Из мога живота* Мурат пластично описује прве импресије у сусрету са Градом:

Добро сам упамтио када сам у својој шестој години онамо ишао са Мајком. У барци, разумје се, јер онда не саобраћаше пароброд између околице и града. Сунце нам залажаше кад барка приспије под горицу Св. Влаха. (...) Веслачи задрже весла, сви се у барци прекрсте, Свети Влахо, Слава ти и хвала! Чувај нас, добри парче наш, помози пук твој и на мору и на суху. (...) Из мора се град уздиже на хридине. Чудан. Силан. Како да објасним дубину осјећаја, дивљење и страх, који прострује кроз детињу душу, испод оних мира, бастиуна, фортеца! Како да кажем шта сам онда оћутио кад сам из барке погледао на Светог Влаха који се прољубио уз оне мире, лебди над морем а од мира се не одбија, снажнијом одбраном него што су тврди мири брани он град и народ – одбраном душе у којој је права величина Дубровника.³

¹ Богдан Поповић описује Муратово стваралаштво у необјављеном предговору каталога Муратове изложбе у „Павиљону Цвијете Зузорић”, 1941. године. Видети опширније у: Л. Трифуновић, *Једна неостварена изложба Марка Мурата*, Зборник Матице српске за ликовне уметности, 1972, 8, 487.

² Надежда Петровић, *Изложба слика Марка Мурата*, Летопис Матице српске, 1904, 226, IV, 103.

³ Наши наводи према: Марко Мурат, *Из мога живота*, Београд, 2007, 39.

Од раних година, Мурат је показивао интересовање за сликарство, а након наставе је, захваљујући заузимању ујака дум Винка Палунка, одлазио у атеље сликара Јосифа Росија, који му је давао прве часове цртања.⁴ Године 1886, као студент теологије, израдио је цртеж *Сијело код Цвијете Зузорићеве* и послао га часопису „Vienac”, што му је донело стипендију загребачког богаташа и мецене Људевита Врањичанина. Најпознатија дубровачка ренесансна лепотица, о чијој су лепоти и врлини писали дубровачки писци, постаће касније једна од његових сталних инспирација. Занимање за дубровачку прошлост није било необично у тренутку када Мурат стасави – покрет Срба католика, којем од гимназијских дана припада, оживљава на различите начине теме из прошлости Републике изражавајући тако снажна родољубива осећања. О томе сведочанство оставља и сам аутор у приступној академској беседи СКА (1940), поменувши да је у време настанка цртежа „Лујо Војновић писао *Цвијету Зузорић*, први овакав књижевни покушај”.⁵ На настанак његовог првог важног цртежа утицај је имала, дакле, и актуелна дубровачка литература.

По добијању стипендије (1886), Мурат напушта теологију и одлази на школовање у Минхен у којем се, у том периоду, налази велики број сликара и вајара словенског порекла. У тзв. „минхенској школи” уметници су у Академији, или у неком од приватних атељеа и приватних простора, успостављали прве контакте са реализмом и стицали знања о пленеризму и експресионизму.⁶ У Минхену Мурат на курсевима из историјског сликарства стиче знања о сложеним принципима компоновања историјских приказа. У овој фази његовог стваралаштва (1887–1898), међу делима инспирисаним завичајем, истиче се последња школска слика *Цвети у Дубровнику*, коју је излагао на Интернационалној изложби у Минхену (1893), заједно са Пајом Јовановићем.⁷ Ова слика сажима важне Муратове уметничке преокупације – техничка знања која је стекао током седмогодишњег школовања, окренутост ка народним обичајима, које је понео из дубровачке околине и рели-

⁴ Опширнија биографија у: *Марко Мурат*, Годишњак СКАН, XXVII, 1914–1919, 271–282.

⁵ М. Мурат, *Приступна академска беседа г. Марка Мурата*, Крвови, 2002/2003, 54/55/56, 213–219.

⁶ О значају „минхенске школе” за развој модерних тенденција у српском сликарству види: Jasna Jovanov, *Minhen kao izvoriste simbolizma u srpskom slikarstvu*, Interkulturalnost, 2011, I, 168–192.

⁷ О излагањима српских сликара на годишњим изложбама у Минхену видети опширније у: Ј. Секулић, *Минхенска школа и српско сликарство*, Београд, 2002.

гијску церемонију и осећајност.⁸ Серији Муратових слика са мотивима из Дубровника, из овог периода, придружује се и слика *Пред црквом Св. Влаха* (1896), замишљена као пандан претходној.⁹ Открива карактеристичну дубровачку архитектуру и становнике овога града крајем XIX века: *Слика захвата један део Луже. Пред црквом поседали бременари (послужници); голубови слетели на траже које зрнце; једна Конавока пролази туд. У цркви је нека светковина, те и пред њом вије, на свом месту, застава светог Влаха.*¹⁰ Закупљен религиозним темама, Мурат је сликао како атмосферу унутар цркве, тако и расположења и кретање испред ње, те се у том смислу ове две слике међусобно допуњавају.

Централно место у Муратовом опусу на тему дубровачке историје, а можемо слободно рећи и у целокупном његовом делу, има слика *Долазак цара Душана у Дубровник*. Слика је настала за интернационалну изложбу у Паризу (1900), на којој су осим Мурата, учешће узели водећи српски сликари: Стеван Тодоровић, Паја Јовановић, Леон Коен, Петар Убавкић, Ђока Јовановић, Никола Милојевић, Симеон Роксандић.¹¹ Значај ове изложбе за нашу културу био је велики, јер је први пут Краљевина Србија била позвана на учешће на једној таквој манифестацији.¹² Рад на слици Мурат је започео 1899, а завршио крајем фебруара 1900, у привремено добијеној просторији основне школе на Палилули. Да би то постигао, ослободио се наставе краснописа, а са неким колегама поделио је часове цртања.¹³ У интервјуу, написаном са импресионистичким надахнућем, описан је тренутак настанка слике и сусрет са аутором:

У дну те сале, пред великим комадом разастртог платна, о којем ће се наскоро много говорити и писати, стајаше Марко Мурат с кичицом и даском у руци и даваше пошљедње потезе боја на својој најновијој слици, коју спремаше за париску изложбу и која представљаше „Долазак цара Душана у Дубровник”.

⁸ Ј. Јованов, нав. дело, 175.

⁹ В. Ристић, *Марко Мурат* [каталог], Београд, 1969, 14.

¹⁰ Б. Бранчић, *Марко Мурат – у Новом Саду*, Бранково коло, 1897, 3, 35, 1112–1119.

¹¹ Б. Николајевић, *Српска уметност на Париској изложби*, Бранково коло, 1900, VI, 1, 248–253.

¹² В. Рисић, нав. дело, 14.

¹³ Н. Симић, *Марко Мурат*, *Летопис Матице српске*, 374, 1-2, 73–84.

Мурат је симпатична појава, висок, доста мршав, лица троугластог са правилним оштрим цртама, живих очију, што му даје израз интелигентна човјека. Чим ме спази, притрчи мени и ослови ме својом обичном љубазношћу, урођеном свим Дубровчанима (...) Сјећам се, да сам дуго посматрао ову дивну слику пуну значаја, која представљаше читав листак из наше, српске историје.¹⁴

Историјски приказ који је Мурат овом пригодом насликао прожет је различитим симболичким значењима. Историјски догађај доласка цара Душана у Дубровник (1350) једно је од многобројних сведочанстава о чврстим спонама Србије и Дубровачке републике. Одабиром овог историјског приказа Мурат изражава национално осећање о којем је у својим списима и експлицитно говорио- „М. који је одушевљено србовао још од гимназијских година, хтео је да у ову слику излије цео свој осећај српски... Она је представљала његову живу жељу, чежњу, слутњу – за новим Душаном који ће ући у ослобођени Дубровник!”¹⁵ У ову историјску слику Мурат је уткао своју визију ослобођења од Аустроугарске, подсећајући публику на достојанство и идеале Дубровчана. Исто тако ова композиција, на којој се хармонично спајају различите културе, изражава и Муратово снажно осећање словенства и југословенства.

Детаљан импресионистички опис тренутка, који је Мурат на платнуовековечео, оставио је Марко Цар, нагласивши да жели овим прилогом да буде од помоћи будућим историчарима уметности:

„Силни” је из Цавтата у то доба српске области, стигао у Дубровник да походи дубровачку слободу своје добре суседе;стигао је морским путем и то на дубровачким галијама, које су га у „Град” довезле заједно са његовом пратњом, у којој су били чланови царске породице, поједина властела и један одред војске под заставом са белим орлом. Као што се на слици јасно види царска галија стала је уз градско пристаниште и високи гост ступа на обалу, где му је у сусрет изашао дубровачки кнез (ректор) у црвеном плашту с кукуљицом на глави и „чипом” преко левог рамена. Уз кнеза су чланови „Великог вијећа”, дубровачки надбискуп и један мали паж са подужом косом, који на златном послужавнику нуди цару хлеб и со. По обичају и церемонијалу за такве прилике, дубровачки заставник спустио је к земљи бели барјак с ликом Светог Влаха, у знак поздрава и добродошнице високим посетиоцима.

¹⁴ Аноним, *Марко Мурат, српски сликар*, Босанска вила, XVII, 15. јула 1902, 241.

¹⁵ *Марко Мурат*, Годишњак СКАН, XXVII, 1914–1919, 277.

*За кнезом и властелом види се у далекој перспективи, постројена војска и дубровачки народ, који прави цару овације. (...) Међу царевим пратиоцима истичу се фигуре Краља Вукашина и Ређе Крилатог. (...) Уз њега су царица Јелена и дете Урош.*¹⁶

Сложена историјска композиција садржи око седамдесет различитих портрета на којима је Мурат годинама радио припремајући се за ово дело. Као моделе неких портрета узео је своје савременике, што је био део тадашње сликарске праксе. У кнежевој пратњи се тако појављују књижевник Иван Стојановић, начелник дубровачке општине, Франо Гундилић, правник Миленко Веснић¹⁷, а лик носача балдахина јесте заправо Муратов аутопортрет.¹⁸ Иако је у критици постојала сумња у добру рецепцију српских слика на Изложби у Паризу због „преобила свакојаким техничких чуда и уметничких лепота”, а и због неразумевања саме сликарске теме,¹⁹ Муратова слика добила је добре критике у иностранству, а аутор је награђен бронзаном медаљом и одликован дипломом „Officer d'Académie”. На истој изложби, Паја Јивановић је награђен златном медаљом за тематски сродно дело *Крунисање Душаново*, што је скупа било велико признање нашој уметности.

Муратову слику приметио је и краљ Милана, који је, потом, код Мурата наручио композицију *Венчање Стефана Првовенчаног са синовицом дужда Дандула*.²⁰ До реализације слике није дошло јер је краљ, иначе велики љубитељ уметности, морао да напусти земљу. Мурат је слику *Долазак цара Душана у Дубровник* поклатио српском Двору „желећи да краљ српски кад год прође поред те слике сети се

¹⁶ М. Цар, *Једна васкрсла слика*, Политика, 28. V 1922, 5–6.

¹⁷ Миленко Веснић био је Муратов пријатељ којег је упознао током школовања у Минхену. Године 1894, када се Мурат доселио у Београд, Веснић је био новоизабрани министар просвете Краљевине Југославије. Веснић је поставио Мурата за гимназијског учитеља и постао се да добије стипендије за усавршавање у Паризу. Међутим, влада је убрзо пала, па Мурат није отишао у Париз. У знак захвалности и пријатељске оданости, Мурат је насликао два портрета Миленка Веснића. Видети опширније: С. Божић, *Српство Марка Мурата*, Летопис српског културног друштва „Просвјета”, 1999, 4, 294–317.

¹⁸ Д. Тошић, *Портрети у слици Марка Мурата „Долазак цара Душана у Дубровник*, Свеске, 20-21, 1989/1990, 59–63.

¹⁹ Матавуљ је изнео становиште да су велике европске земље незаинтересоване за достигнућа малих држава. Видети: С. Матавуљ, *Долазак цара Душана у Дубровник*. Слика Марка Мурата, Бранково коло, 6, 11, 1900, 336–339.

²⁰ Љ. Миљковић, *Дела Марка Мурата у Збирци југословенског сликарства XX века*, у: Марко Мурат: у част 150 година од рођења, Београд, 2014, 7–46.

Дубровника који чека Ослобођење.” О значају ове Муратове слике говори у чињеница да је његов пријатељ, Вид Вулетић Вукасовић, свакако био инспирисан и овим платном стварајући новелу *Цар Душан у Дубровнику* (1912), те није необично што је слика послужила и као илустрација корице књиге.²¹ Можемо претпоставити да је Мурату, у изради ове композиције, од велике помоћи било Вукасовићево добро познавање историјских чињеница везаних за Цара Душана и дипломатске везе средњовековне Србије и Дубровника.²² Уз многобројне афирмативне критике историчара уметности издваја се и прича Симе Матавуља о рецепцији овог дела:

Када је слика била изложена овде, у дворници паликулске основне школе, један прост човек, гостионичар, пошто је се сит нагледао, постави ово веома карактеристично питање: – Боже мој шта цар мисли?

То је најлепши комплимент нашем сликару! Тим је најбоље обележен морални израз главног лика!

Снажан узлет који Муратова каријера добија стеченом наградом наставља се у Београду у којем проводи стваралачки најплодније године, а године 1911. прелази чак и у српско поданство.²³ Његова улога у развоју уметничког живота у Београду на прелазу XIX у XX век несумњиво је велика. Био је један од оснивача друштва уметника *Лада*,²⁴ коју због конзервативних назора у уметности напушта, прикључивши се друштву српских и хрватских уметника *Медулић*. Учесник је на југословенским уметничким изложбама до Првог светског рата, као и секретар „Одбора за организацију уметничких послова у Србији и Југословенству” (1911–1913).²⁵ Један је од оснивача Уметничко-занатске школе у Београду и њен дугогодишњи професор.²⁶ Био је присутан и на српском двору као учитељ тадашњег младог принца Александра Карађорђевића.

²¹ Вид Вулетић Вукасовић, *Цар Душан у Дубровнику*, Дубровник, 1912.

²² О Вукасовићевом делу везаном за дубровачку историју и легенде видети опширније у: Злата Бојовић, *Стари Дубровник у српској књижевности*, Београд, 2010, 51–69.

²³ С. Божовић, нав. дело, 1999, 296.

²⁴ М. Коларић, *Друштво српских уметника Лада 1904–1974*, Београд, 1974.

²⁵ О рецепцији Муратових радова на изложбама видети: Ј. Јевтовић, *Изложбе у Београду 1880–1904*, Београд, 1958.

²⁶ Ј. Трифуновић, *Српска цртачко-сликарска и Уметничко занатска школа у Београду (1895–1914)*, Београд, 1978, 189–199.

Иако у Београду проналази круг пријатеља и истомишњеника (Богдан Поповић; Коста Страјнић; Миленко Веснић), Мурат је остао трајно везан за завичај у којем проводи неколико месеци годишње, тражећи допуштења за продужетке летњег распуста²⁷. Управо у Шипану и Дубровнику настали су његови најзначајнији пејзажи, именовани као циклус *Orae ragusinae*, у којима се осећа утицај импресионизма. У аутобиографији Мурат каже да их је сликао са заносом, љубављу и спиритуалним осећањем.²⁸ Специфичност Муратових пејзажа препозната је у литератури,²⁹ а Надежда Петровић сматра да је одређена, не само актуелним уметничким токовима, него и његовим пореклом и медитеранским сензибилитетом:

*Далеко од градске ларме на обалама Далматинског приморја, под азурним небом дубровачким, родио се и напајао величанством природе и народне појезије наш уметник, њему је природа првом, учитељ била. Близина талијанског неба није остала без утицаја.*³⁰

Боравећи у Дубровнику, Мурат ствара и портрете, које су унеколико скрајнути у његовом стваралаштву. Портрети родитеља, сестре и брата дум Андра драгоцена су сведочанства о времену у којем је живео. У овом периоду слика и портрете Дум Ивана Стојановића и најбољег пријатеља, Антуна Фабриса,³¹ који су актуелно учествовали у покрету Срба католика и представљају важне фигуре у дубровачкој култури.³² Први светски рат Мурат проводи у заробљеништву, што трајно мења његов стваралачки хабитус. Портрети који настају после Рата имају другачију поетику у којој изостаје препознатљиви Муратов оптимизам, шарена палета и много светлости. Двадесетих и тридесетих година, Мурат слика и личности из далеке прошлости Дубровника, те се на изванредан начин враћа на почетак свог стваралачког опуса и заокружује га. Циклично враћање првим инспирацијама огледа се у и у томе што у овом периоду поправља и мења прве, почетничке радове.

²⁷ Једном приликом је добио отказ јер се на време није јавио на посао, али је брзо враћен на дужност. Видети: Љ. Мирковић, нав. дело, 21.

²⁸ *Марко Мурат*, Годишњак СКА, 1941, 209.

²⁹ О сликарским техникама и променана стилова у Муратовом стваралаштву видети: Д. Медаковић, *Марко Мурат*, Летопис Матице српске, 1965, 391, 1, 1-11.

³⁰ Н. Петровић, нав. дело, 102.

³¹ Портрет Антуна Фабриса изгубљен је за време Великог рата.

³² Иако је највећи део Муратове кореспонденције уништен током Другог светског рата, сачуван је део преписке са Антуном Фабрисом. Видети: В.М. Вукмировић, *Преписка Марко Мурат – Антун Фабрис*, Савременик, 1965, XX, 260–269.

У овом периоду настаје неколико цртежа и слика, као што је портрет *Цвијета Зузорић* (1929), настао на захтев пријатеља уметности „Цвијета Зузорић”, поводом отварања уметничког павиљона Друштва на Калемегдану. У истом периоду, Мурат је насликао и портрет Руђера Бошковића за свечану салу зграде Универзитета у Београду. Идући трагом канонских личности дубровачке културе, Мурат ствара и портрет *Цива Гундулића над Дубровником* који је био у власништву Олге Смедеревац из Панчева.³³ Ове слике рађене у тамном, угашеном колориту представљају спој портрета и пејзажа и сведоче о великом ауторовом напору да створи ново родољубиво сликарство, које је романтичарски зането и инспирисано великанима дубровачке прошлости.³⁴

Више Муратових композиција посвећено је Светом Влаху, заштитнику Дубровчана, који је представљен како благосиља мештане. Мање је позната композиција *Надбискуп Бекадели предаје Скочибухи Микеланђелову статуу Св. Влаха*.³⁵ У овом делу дошла је до изражаја, не само љубав према дубровачким старинама, него и познавање културе и обичаја. Централно место имају две значајне личности из XVI века: Лудовик Бекадили, учени достојансвеник католичке цркве, који је у једном периоду службе, био је везан за Дубровник и Шипан (1555-1561), где је подигао и летњиковца, доневши тековине италијанске ренесансне културе, док је Вице Скочибуха био један од најпознатијих морепловаца и трговаца са Шипана.³⁶ Занимљива је скулптура Светог Влаха, која се у наслову дела приписује великом Микеланђелу. Симболички план слике да треба чувати и неговати културно наслеђе може се повезати са важном друштвеном улогом коју је Мурат обављао после 1919. године у Дубровнику – као конзерватор, Мурат се дуго борио за очување културних добара у Граду. У исто време, велики број цртежа на којима се појављује Свети Влахо има и ново значење у светлу функције потпредседника дубровачког ученог

³³ У сачуваној кореспонденцији Мурат изражава жељу да портрет публикује поводом тристагодишњице од смрти песника. Дирљиво је описао последњи опроштај од пријатеља, Луја Војновића. Видети опширније: Д. Медаковић, *Из преписке Марка Мурата*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, 1971, XXXVII, 3-4, 339-348.

³⁴ Д. Медаковић, нав. дело, 1971, 340.

³⁵ Слика је откривена након конзерваторских испитивања у Народному музеју. П. Петровић открио је личности на портрету и дао њихову кратку историју. Видети опширније, П. Петровић, *Једно мало познато дело Марка Мурата*, Зборник Народног музеја, 2010, XIX, 2, 399-406.

³⁶ Ј. Тадић, *Дубровачки портрети, I*, Београд, 1948, 199-234.

друштва „Свети Влахо” коју је обављао, сакупљајући у Друштву српску интелектуалну елиту Дубровника.³⁷ Заштитник Дубровника постаје и симбол покрета Срба католика, што недвосмислено показује преплитање Муратовог културног деловања и уметничког стварања.

Занимање за дубровачку историју Мурат показује и у истраживањима дубровачког архива, бавећи се националним питањима утемељено, на основу грађе о пореклу Дубровчана. Истицао је да су Дубровчани по својим именима, обичајима, песмама „једнаки Србима”, а да је хрватство у Дубровнику плод политике, а не изворног националног осећања.³⁸ Значајни подаци о Муратовим националним ставовима остали су сачувани у кореспонденцији. Иако је Муратова супруга, у страху од усташког терора, уништила Муратову архиву, код Муратових пријатеља и сарадника пронађена су драгоцене писма у којима се бавио и позицијом Дубровника у оквиру југословенске државе.³⁹ „Словенска Атина”, по Муратовом мишљењу, заслуживала је посебан статус у Југославији, као и њени културни споменици.

Слика Дубровника, осим на платнима и сачуваној кореспонденцији, развија се и у Муратовом аутобиографском спису *Из мога живота* (1933). У овом незавршеном делу Мурат са носталгијом и топлином говори о свом завичају, традицији и обичајима. Описујући детињство, приповедање тече споро, зауставља се на драгим успоменама, а потом се убрзава и нагло окончава тамо где, заправо, очекујемо да почне – код каријере сликара. Можда се Мурат зауставио у писању тамо где је требало да идеализам замени описивање суровости реалних прилика у којима је живео. Оставио нам је само опис Града, Шипанске Луке и „власништво успомена, осјећаја, тајних разговора са природом зачараном светлошћу, бојом музиком кријесова, пјесмом...”⁴⁰

Незавршен је остао и његов сликарски опус, без иједне самосталне изложбе и заслуженог признања. У априлу 1941. године у павиљону „Цвијета Зузорић” припремана је изложба у част сликаревог седамдесет петог рођендана и преко педесет година уметничког рада. У организацији изложбе централно место имала је слика *Долазак цара Душана у Дубровник*, од чијег излагања аутор није хтео да одустане,

³⁷ I. Viđen, *Dubrovački slikar i konzervator Marko Murat*, Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske, 2005/2006, 29/30., 7–22.

³⁸ С. Божић, нав. дело, 1999, 298.

³⁹ С. Божић, *Уметност, политика, свакодневица: тематски оквири пријатељства Марка Мурата и Милана Шевића*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, 2014, 203–219.

⁴⁰ Марко Мурат, нав. дело, 2007, 69.

сматравши свој опус без овога дела нецеловитим. Слика је, међутим, у међувремену претрпела извесна оштећења – када су, по завршетку Првог светског рата, Аустријанци напуштали Србију, понели су је са собом без адекватне заштите.⁴¹ Касније је пронађена и враћена у двор, а Мурат је након нужне рестаурације додао испод потписа *Post barbarorum invasionem*. Спремајући се за велику самосталну изложбу у павиљону „Цвијета Зузорић”, Мурат издаје молбу да се натпис прикрије „да не би настала каква дипломатска неприлика.”⁴² Изложба, због почетка Другог светског рата, није одржана, али су кустоси, по ауторовој сугестији, премазали дописани текст плашећи се да окупатор не уништи дело. Како Мурат није доживео ослобођење, натпис је остао прекривен, а слика је из Новог двора премештена у Народни музеј, где се и данас чува.

У необјављеном каталогу завршну реч о Муратовом делу написао је Богдан Поповић, његов дугогодишњи пријатељ.⁴³ Након исцрпне анализе поетике његовог стваралаштва Поповић нас позива да, као заставник на Муратовој слици *Цар Душан у Дубровнику*, поздравимо Марка Мурата као сликара, песника, родољуба и врлог сина српског Дубровника.

ЛИТЕРАТУРА:

- Аноним, *Марко Мурат, српски сликар*, Босанска вила, XVII, 15. јула 1902, 241–243.
- Аноним, *Пола века уметничког рада Марка Мурата*, Време, 19. II 1937, 9.
- Божих, Софија, *Српство Дубровника*, Летопис српског културног друштва „Просвијета”, 1999, 4, 294–317.
- Божих, Софија, *Уметност, политика, свакодневица: тематски оквири пријатељства Марка Мурата и Милана Шевића*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, 2014, 203–219.
- Бојовић, Злата, *Стари Дубровник у српскј књижевности*, Београд, 2010.

⁴¹ Аноним, *Пола века уметничког рада Марка Мурата*, Време, 19. II 1937, 9.

⁴² Л. Трифуновић, нав. дело, Зборник Матице српске за ликовне уметности, 1972, 8, 487.

⁴³ Мурат је веома уважавао Богдана Поповића, који му је у разговорима о уметности помогао да разреши сликарске дилеме. Видети: М. Мурат, Марко, *Писмо*, у: *Зборник у част Богдана Поповића*, Београд, 1929, 76–77.

- Бранчић, Благоје, *Марко Мурат* – у *Новом Саду*, Бранково коло, 1897, 3, 35, 1112–1119.
- Viden, Ivan, *Dubrovački slikar i konzervator Marko Murat*, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 2005/2006, I, 29/30, 7–22.
- Вулетић Вукасовић, Вид, *Цар Душан у Дубровнику*, Дубровник, 1912.
- Вукмировић, Владимир, М., *Преписка Марко Мурат – Антун Фабрис*, Савременик, 1965, XX, 260–269.
- Јевтовић, Јевта, *Изложбе у Београду 1880–1904*, Београд, 1958.
- Jovanov, Jasna, *Minhen kao izвориште simbolizma u srpskom slikarstvu*, *Interkulturalnost*, 2011, I, 168–192.
- Коларић, Миодраг, *Друштво српских уметника Лада 1904–1974*, Београд, 1974.
- Матавуљ, Симо, *Долазак цара Душана у Дубровник. Слика Марка Мурата*, Бранково коло, 6, 11, 1900, 336–339.
- Медаковић, Дејан, *Марко Мурат*, *Летопис Матице српске*, 1965, 391, 1, 1–11.
- Медаковић, Дејан, *Из преписке Марка Мурата*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, 1971, XXXVII, 3–4, 339–348.
- Миљковић, Љубица, *Дела Марка Мурата у Збирци југословенског сликарства XX века*, у: *Марко Мурат: у част 150 година од рођења*, Београд, 2014, 7–46.
- Мурат, Марко, *Марко Мурат*, *Годишњак СКАН*, 1914–1919, XXVII, 203–213.
- Мурат, Марко, *Писмо*, у: *Зборник у част Богдана Поповића*, Београд, 1929, 76–77.
- Мурат, Марко, *Пристапна академска беседа г. Марка Мурата*, *Кровови*, 2002/2003, 54/55/56, 213–219.
- Мурат, Марко, *Из мога живота*, Београд, 2007.
- Николајевић, Божидар, *Српска уметност на Париској изложби*, Бранково коло, 1900, VI, 1, 248–253.
- Петровић, Надежда, *Изложба слика Марка Мурата*, *Летопис Матице српске*, 1904, 226, IV, 103–107.
- Петровић, Петар, *Једно мало познато дело Марка Мурата*, *Зборник Народног музеја*, 2010, XIX, 2, 399–406.
- Ристић, Вера, *Марко Мурат* [каталог], Београд, 1969.
- Секулић, Јован, *Минхенска школа и српско сликарство*, Београд, 2002.
- Симић, Ненад, *Маро Мурат*, *Летопис Матице српске*, 1954, 374, 1–2, 73–84.
- Тадић, Јорјо, *Дубровачки портрети, I*, Београд, 1948.

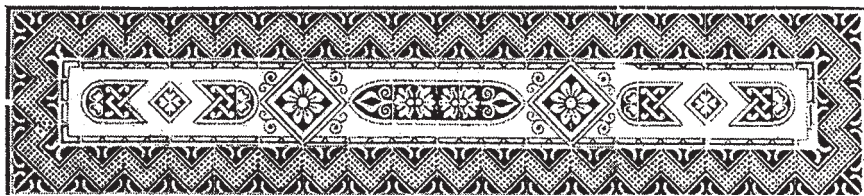
- Тошић, Драгутин, *Портрети у слици Марка Мурата „Долазак цара Душана у Дубровник*, Свеске, 20-21, 1989/1990, 59–63.
- Трифуновић, Лазар, *Једна неостварена изложба Марка Мурата*, Зборник Матице српске за ликовне уметности, 1972, 8, 477–502.
- Трифуновић, Лазар, *Српска цртачко-сликарска и Уметничко занатска школа у Београду (1895–1914)*, Београд, 1978.
- Цар, Марко, *Једна васкрсла слика*, Политика, 28. V 1922, 5–6.

Тања Ракић

Tanja Rakić

THE VISION OF DUBROVNIK PAST IN THE PAINTING OF MARKO MURAT

Marko Murat found the inspiration for his artists composition within the past of Dubrovnik. This essay will contain the analyses of some of Marko Murat's well known work with Dubrovnik as it's main subject. It points out cultural influence of Marko Murat, as well as his affiliation with the movement of Serbian Catholics. A special attention is given to Murat's painting: "The arrival of Emperor Dušan into Dubrovnik". This work of art is the best indicator of Murat's attitude towards the past of Dubrovnik.

УДК 929:75 Мек Доналд, А.

БИОГРАФИЈЕ НОСИЛАЦА ОРДЕНА СВЕТОГ САВЕ

ПОМЕНИК

1.

Задржано у сећању.

ДОБРОТВОРНИ КОНЦЕРТ ЕНГЛЕСКИЊЕ АНАБЕЛЕ МЕК ДОНАЛД ЗА ПОМОЋ СРБИМА НА КОСОВУ

Позна јесен у Београду, крајем новембра 1907. године донела је престолници Србије један несвакидашњи догађај. Као и сваког дана, новинари и уредник дневног листа *Вечерње новости* опремили су лист за ново издање, претходно припремивши и испунивши све рубрике својим прилозима, уводним чланцима, свакодневним белешкама о Београду и његовим житељима у рубрици *Новости*. За љубитеље криминалних романа у „листку и подлистку” излазили су у наставцима из дана у дан анонимно преведене фантастичне приче. Тих дана, власник и уредник *Вечерњих новости*, Љубомир Бојовић-Брка (1855-1927) одлучио је да повећа формат свог дневног листа, који је излазио као и већина београдских новина, у фолио-формату, али да га сведе на

две-три веће стране. Лист је излазио сваки дан. И тако су изгледале престолничке *Вечерње новости* са различитим вестима из Београда и краћим, сажетијим из иностранства. Читалачка публика овог дневног листа имала је прилике да у свакодневној хроници Београда, у рубрици *Новости*, прочита и једну белешку са насловом:

Мис Мак Доналдова у корист гладних на Косову. Лист је најављивао вест о доласку у Београд *Мис Анабел Мак Доналдове* из Единбурга¹, „енглеске вокалне конзерватористкиње... Познате су (њене) симпатије према нашем народу.” Њена певачка мисија је добротворне природе: „жеља за суделовањем у једном концерту – у *корист гладних (Срба) на Косову*” (!!!) У белешки још стоји: „Мис Мак Доналдова стигла је синоћ у Београд, дочекана од ужег круга својих поштовалаца.” (*Вечерње новости*, 27. XI 1907).

¹ Анонимни новинар „Вечерњих новости” писао је име госпођице *Анабеле Мек Доналд* само у ћириличком облику, па сам тако и оставио. Њено име и биографија не налазе се у британским енциклопедијама.

Београђанима је то било чудно. Знало се да су, почев од 80-их година XIX века у Београд долазиле разне стране певачице из белог света (кафанске зване „шантанке”, варијететске, циркуске, оперске, па и познатије глумице-певачице), али увек са одређеним циљем који се сводио на личну зараду, чак на проституисање и шпијунажу. Па кад су нешто новца ставиле у свој џеп, онда су одлазиле даље. Београд је ретко кад имао такве госте који су изразили жељу да певају, да би помогли у нечему својим наступом српски народ, а да би неко долазио из далеке земље да би певао за гладне, поробљене и пострадале Србе и Српкиње *на Косову*, – то до тада није било познато. И због тог добротворног концерта од кога сав приход одлази Србима на Косову, Београђани су били радознали да сазнају нешто више о певачици Мис Мак Доналдовој, Енглескињи, управо Шкотланђанки из Единбурга, која је као пријатељ српског народа превалила тако далеки пут да из једне велике земље дође у малу Србију, у српску престолницу да оствари свој племенити наум.

Већ следећег дана, новинари су сазнали више детаља из живота и рада оперске певачице мис Анабеле Мек Доналдове. *Вечерње новости* (28. XI) су овог пута донеле више података о певачици. Под насловом *За гладне на Косову*, писало је: „У понедељак, 3 децембра о. г. биће у Народном Позоришту велики концерт у корист пострадалих и гладних Срба на Косову. На концерту суделује чувени сопран, Енглескиња, госпођица *Анабел Мак Доналдова*, професор певања из Единбурга у Шкотској, а ученица познатог музичара у Лондону, *Хенрија Вуда*. Мис Мак Доналдова концертирала је у Лондону, у Единбургу и ми смо имали прилике разгледати оцене о њеним концертима, енглеских листова. Сви енглески листови слажу се у томе 'да је Мис Мак Доналдова певачица првог реда и да су јој концерти свагда посећени, необично многобројно, пожњели потпун успех. Мис Мак Доналдова има изврстан сопран и врло добро артикулира (изговара). Својом пријатном појавом и изванредним гласом она публику очаравала, те плескању и изазивању нема краја.' *Standard* вели: 'да је њен глас чист, доброг квалитета и да пева са укусом и осећајем'; *Pall Mall Gasetta* честита Мис Мак Доналдовој, 'што је успела да се подигне на толику висину у вештини певања. Глас јој је чист и гибак и пријатног карактера, а певање јој се одликује отменошћу'; *Daily Telegraph* вели: 'да уметница има веома пријатан и добро извежбан сопран, глас који је нарочито звучан у нижим тоновима.' Непотписани новинар *Вечерњих Новости* истиче, даље, „да у том смислу говоре и остали велики енглески листови (*Stage Daily, Morning Post, Daily*

Express, Court Journal, Tribune, The Advertizer, The Lady, Scotsman), о нашој одличној гошћи, која је чак из Енглеске похитала да стави своје драгоцене услуге једном хуманитарном делу, потпори наше оскудне и бедне браће на тужном Косову Пољу, и да Београђанима приреди један прави, истински концерт. Нема сумње, закључује, да ће концерт с обзиром на хуману и *српску сврху* и с обзиром на одличну уметницу бити многобројно посећен.”

1.

Када је стигла у Београд, оперска певачица Анабела Мек Доналд је пријавила своје боравиште и посетила Енглеску амбасаду. Енглески конзул је са певачицом договорио један концерт, који није био посебно најављен, а то је: вече оперских арија и соло песама у самом посланству. На тај концерт позвани су посебним позивницама, сви најугледнији Београђани, представници других конзулата у Београду, војни аташеи: да дођу са својим супругама и ћеркама. О том концерту *Вечерње новости* су опширно известили у броју од суботе, 1. децембра 1907. чланком: *Концерт у енглеском посланству*.

„Мис Анабел Мак Доналд, сопран из Единбурга, која је награђена златном медаљом на Конзерваторијуму у Лондону, имала је част да пева, у четвртак, 25-ог о. м. у Енглеском посланству пред целим овдашњим дипломатским телом и елитом престоничког друштва. На овом концерту присуствовао је и Његово Високопреосвештенство, господин *митрополит Димитрије*, а међу осталим гостима да прибележимо:

Сергијева, руског посланика; *Кнеза Ратибора*, немачког посланика са принцезама од Турн Таксиса; г-ђу и г. *Мишота*, белгијског посланика; г. *Кучуреано*, румунског посланика; г-ђу и г. *Аргиропули*, грчког посланика; аустро-угарског посланика г. *Форгача*, са секретаром и војним аташеом; г-ђу и г. *Ганчева*, бугарског војног аташеа.

Министра председника, са г-ђом *Пашићком*; ђенерала г. *Саву Грујића* са ћерима, г-ђу и г. *Косту Христића*, бив. посланика у Бечу; г. г. *Јовицу Христића* и Б. *Чолак Антића*, краљевог секретара и маршала двора; др *Владана Ђорђевића*, са г-ђом и ћерком; пук. у пензији г. *Љ. Христића*, са г-ђом и ћерком; г. А. З. *Јовичића*, са г-ђом и ћеркама; г. *Пају Маринковића*; г-ђице Ђурчићеве, итд. итд.²

² Пошто није објавио сва лица из елите, која су присуствовала том концерту, новинар је добио протестна писма са захтевом да објави и остала имена. У посебној

Било је света око 80 лица.

Мис Мак Доналд певала је по овом програму: (1) *Je son l'amore*, од Тости-а; (2) *Maman dites moi* (Bergerette), од Векерлина; (3) *Chanson de Florean*, од Годора; (4) *Freundliche Vision*, од Ј. Штрауса; (4) *Elisabettes Gebet*, од Вагнера; (5) *Jynnioves Jang*, од Регерулфа; (6) *Hisk-aba Birdic*, од Виутена; (7) и познату шкотску песму *Anna Ladice*.

После сваке песме Мис Мак Доналдова је поздрављена бурним аплаузом и после друге паузе предат јој је од г-ђе Вајтхерове диван букет од црвених и белих ружа. После концерта била је богата закуска у трпезарији

– Чујемо да су већ све ложе и већина других места распродате за концерт у Народном Позоришту, 3. децембра, на коме ће Мис Мак Доналдова суделовати.”

После успешног концерта у Енглеском посланству, који је имао великог одјека у старом Београду, уредништво *Вечерњих новости* се одлучило да оперску певачицу Анабелу Мак Доналд представи у пуној светлости. У оно доба дневни листови су ретко објављивали фотографије и то се дешавало само када су се обележавали неки ванредни догађаји из српске историје. Уредништво је одлучило да на уводном месту листа, где се објављују само актуелни уводни чланци, објави (2. децембра) фотографију *Мис Анабел Мак Доналд*, са сажетим текстом у ком се подсећа читалачка публика на њен гала-концерт у Народном Позоришту и шта је циљ тога концерта:

„Сутра увече, у Народном Позоришту приређује концерт чувена уметница – сопранисткиња из Единбурга, *Мис Мак Доналдова*, у корист наше гладне браће на Косову. О њеном певању велики број енглеских листова изражава се са највећом похвалом.

Благодарећи Мис Мак Доналдовој на симпатијама које указује нашој потлаченој браћи, ми доносимо слику уметнице, да би је приказали што ширем српском кругу и да би се тиме ма колико одужили за њену добру вољу: да притекне у помоћ нашој ојађеној и гладној браћи на Косову.”

белешки, углађено он је додао: „умољени смо да споменемо, да су томе концерту присуствовала и следећа лица: *Фети Паша*, турски посланик, доајен овд. дипломатског тела, са госпођом и секретаром *Арслан-Емиром*; *Ахмет-Беј*, турски војни аташе са ћерком; др *Спалајковић*, начелник Министарства иностраних дела, са госпођом и свастиком; др *Драга Љочић* са ћерком; г. *Стева Тодоровић*, академ. живописац, са госпођом и ћерком; г. г. *Богдан Поповић* и *Д. Ло*, професори Универзитета; г. и г-ђа *Вукановић*, живописци; г. *Милош Петронијевић*, бив. краљев секретар, итд.

2.

Најзад, дошао је и дан када је одржан солистички концерт енглеске певачице Анабеле Мак Доналд. У среду, 5. децембра 1907, *Вечерње новости* су објавиле опширни чланак *Са концерта Мак Доналдове*, који преносим.

„Концерт у Народном Позоришту, који је прексиноћ, 5. о. м. дават у корист наше гладне браће на Косову и на коме је добровољно суделовала као гошћа *Мис Анабел Мак Доналд*, испао је на опште задовољство. Кућа је била дупке пуна и давала је знаке свога уживања бурним плескањем и изазивањем симпатичне певачице. Међу посетиоцима било је представника из свију редова престоничког грађанства. Нарочито ложе, које су биле све заузете, давале су једну импозантну слику од београдских лепотица и отмених дама које су се одликовале богатом и укусном тоалетом. У ложама приметили смо:

Министра председника и г-ђу *Пашићку*; министра просвете и г-ђу *Андре Николића*; руског посланика и госпођу *Сергејева*; француског посланика *Декоа*; белгијског посланика и госпођу – *Мишиот*; г. *Љубу Крсмановића* са госпођом; г. *Стеву Ђурчића* са кћерима; г. *Нестора Манојловића* са госпођом, и г. *Гершићем*; г. *Стојана Симића*; г. *Павла Маринковића* са сестром; породицу г. *Косте Ризнића*; г. Управника Народног Позоришта; г. инспектора *Илића* са кћерима; г. *Божу Живковића* са госпођом и ћерком; г. *Перу Одавића* са госпођом; управника Монопола са др *Драгом Љочић* и ћеркама; пуковника *Љубу Христића* са госпођом и ћерком; *А. З. Јовичића* код које је породице мис Мак Доналдова одсела за време свога бављења у Београду; секретара румунског посланства; пуковника *Касидолца* са госпођом; г. *А. В. Ђорђевића* са сестром, госпођицом *Наталијом*, итд., итд.

Видимо, дакле, да су многе београдске породице из највиших кругова београдског друштва пратиле концерт оперске певачице Анабеле Мек Доналд. Могло би се навести још доста додатних биографских података о свакој од њих, а овде наводим само две породице из разлога што су могле да буду на услузи певачици својим познавањем енглеског језика. Прва је породица *А. З. Јовичића*, који је као отпраник српског конзулата у Енглеској провео од 1903. до 1906. године и како се на једном месту наводи: покидане дипломатске везе између Енглеске и Србије успео да изглади и доведе у ред. Могуће је, да је он био и један од иницијатора тога гостовања певачице Анабеле Мек Доналд, а други је био енглески конзулат у Београду. Треба још рећи

да је кћи А. Јовичића била млада српска списатељка *Лена А. Јовичић* (1885-1969) која је између два светска рата објавила пет књига на енглеском језику у којима је упознавала енглеску јавност са основним културноисторијским споменицима Србије. Она је свакако била прва особа која је певачици Анабели била при руци у контактима око припремања концерта и у енглеској конверзацији.

Друга породица, пуковника Љубомира Христића такође је била у ближем контакту с певачицом, јер је он био ожењен Енглескињом, са којом је имао две кћерке: *Ану Христић* (1885-1977) и *Јелисавету Христић* (1887-?), потоњу монахињу. Обе су у младости боравиле код оца у Србији, а доцније и код мајке у Енглеској, где су живеле до краја живота. Према томе, певачица Анабела Мек Доналд се осећала спокојно и задовољно у Србији праћена на сваком кораку брижним домаћинима да јој боравак буде што угоднији.

Настављајући о концерту енглеске певачице, новинар *Вечерњих новости* донео је у свом извештају још прегршт података са концерта. Тако и ово:

„Позоришна управа показала је у томе такта и лепог укуса подневши јој велики букет (цвећа) чим се појавила на позорници. Овај букет био (је) везан једним драгоценим у б р у с о м од српске тканине, украшен свиленим шарама у народном духу, који је наишао на много допадања код даровите певачице, која је казала да ће га увек носити око врата на концертима, да је подсећа на љубазност управе и на срећно време које је довела међу Србима.”

Стручни музички приказ њеног концерта и програм изведених композиција на концерту, изостали су. Најпре због тога што лист није имао музичког критичара, а програм је био састављен од сличних песама које је певала и у енглеском конзулату. Ипак, новинар је додао још један део њеног певачког репертоара. „При излазу из Позоришта, пише он, чули смо да ће Позориште приредити вечерас, 5. о. м. *други концерт* у корист Глумачког фонда на који ће мис Мак-Доналдова такође суделовати следећим програмом:

(1) *Irich Folk song*, од Footea; (2) *Swallows*, од F. Cowena; (3) *Hush-aba-boidie*, од E. C. Butena; (4) *Chanson de Page* (опера *Romeo et Juliette*) од Gounod-a; (5) *Sleep*, од Handel-a; i (6) *Faites lui mes aveuh* (из опере *Faust*) од Gounod-a.”³

³ У међувремену, *Вечерње новости* су у уторак, 4. децембра објавиле кратку белешку *Концерт у корист Глумачког пензионог фонда*, у којој је стојало обавештење: "После одличног успеха на синоћном концерту у корист гладних на Косову, *Мис*

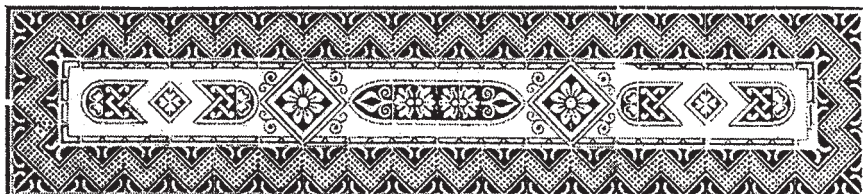
Најзад, о гала-коцерту у Народном Позоришту, на коме је оперска и концертна певачица Анабела Мек Доналд певала за гладне, сиромашне и пострадале српске породице на Косову, новинар је издвојено саопштио још две белешке: (1) „за сврху ради које је овај концерт приређен – прихода је пало преко 2000 динара”, и (2) Сазнали смо из поузданог извора да је и Његово Величанство Краљ [Петар Карађорђевић] имало намеру одликовати својим присуством овај добротворни концерт, али је у томе био спречен смрћу шведског краља и дворском жалашћу која је наступила; али, Њ. В. је благоизволело послати свој прилог у 300 динара...”

И најзад, последња вест из *Вечерњих новости*, која је у јавности примљена са одобравањем, јер је још раније наговештена, јесте кратка notiца, од 7. XII, са насловом: „Одликована. Г-ђица Мис Мак Доналдова, оперска певачица, одликована је Орденом Св. Саве петог степена.” Министар просвете и академик, Андра Николић (1853-1918), који је присуствовао њеном концерту, одликовао је признањем које се додељивало изузетним личностима за свој рад на просветном, културном, књижевном и уметничком пољу, певачицу Ану Мек Доналд из Енглеске за њен велики труд да својим добротворним концертом помогне потлачене и гладне Србе на Косову. Треба имати на уму да је и академик Андра Николић био значајан преводилац са енглеског; превео познату књигу омиљене енглеске списатељице Џорџ Елиот *Воденица на Флоси*, у два тома, 1894. године, у познатом издању Српске књижевне задруге.

Мила и племенита енглеска оперска певачица Анабела Мек Доналдова, отпутовала је у свој Единбург. Она је оставила један светао траг на страници културне историје Београда, иако је данас потпуно заборављена. Ипак, нека нам овај кратки спомен на њу и њен гест хуманости остане, бар у овом огледу; да не заборавимо, да се с *благодарношћу сећамо* оних племенитих личности које су нам некад давно неко добро учинили...

Ђорђе Перић

Анабел Мак Доналдова, Београдско Певачко Друштво, Српско-Јеврејско Певачко друштво и чланови Народнoг Позоришта приредиће сутра, у среду 5. о. м. нов концерт у Народном Позоришту, а у корист Глумачког пензионoг фонда. Програм ћемо објавити сутра." И то је управо програм који је наведен у горњем тексту.

УДК 061

ДРУШТВО „КНЕГИЊА ЉУБИЦА” НА КОСОВУ

Милка Свет. Вуловић враћала је 1899. 4 питомице „Београдског женског друштва”, после завршеног школовања, њиховим родитељима на Косову. У сусрету са националним радницима и српским конзулом у Приштини, уверила се о тешком стању у коме су се налазили Срби на Косову. На предлог и уз помоћ конзула при повратку у Београд основала је „Одбор госпођа Кнегиња Љубица”. Друштво „Кнегиња Љубица” је основала уз сарадњу са Дафином Протић, Милевом Константиновић, Катарином Спасић, Јеленом Стокић, Даринком Лешјанин, Савком Панић и Даницом Соларевић. Одбор је помагао цркве и манастире у старој Србији и Македонији. Рад друштва је био тајан до 1912. Ствари су преносили поверљиви људи.¹ Милка Свет. Вуловић је 1906. истакла: „... Осећање бити на Косову, гледати, посматрати, уживати све лепоте, бити присутан на оном парчету земље, где је Мурат од српског јунака пао, не уме песник да опева, не уме књижевна снага да опише онако како то душа Србинова осећа ...”.²

После Првог светског рата друштвени рад проширен је на културно-просветно и национално поље. Друштво је образовало 35 помоћних пододбора широм земље. Пододбор у Панчеву хранио је 60 до 80 деце дневно. Пододбор у Загребу одржавао је домаћичке течајеве

¹ Четрдесетогодишњица рада друштва „Кнегиња Љубица”, „Гласник Југословенског женског савеза”, Београд, 30 Мај, 1939. бр. 5, 38–40.

² Видовданске успомене у душама поколења, „Српско Косово”, Скопље, Видовдан 1928, бр. 12 и 13, 27.

којима је руководила председница Олга Крњиц-Пелеш и помагао је и сиромашну децу. Пододбор у Бихаћу радио је на просвећивања жена на селу, одржавао предавања по селима. Пододбор у Урошевцу водио је надзор над Домом Милосрђа у Штимљу. Пододбор у Сплиту поред забавишта имао је и своје обданиште. Пододбор у Котору имао је ђачку трпезу, и зими је исхрањивао преко стотину сиромашне деце.³ Пододбор у Обреновцу, подигао је дом за старце и старице, а помагао је и сиромашну децу. Пододбор у Бихаћу радио је на просвећивању жена на селу. Пододбор у Скобаљу одржавао је домаћичке течајеве. Пододбор у Баваништу радио је на просвећивању сеоских жена. Пододбор у Котору имао је ђачку трпезу. Зими је исхрањивао преко стотину сиромашне деце.⁴ Друштво и његови пододбори су сарађивали са осталим женским добротворним друштвима. Друштво Кола српских сестара у Котору сарађивало је са пододбором „Кнегиња Љубица” које је преко зиме бесплатно издржавало „Ђачку трпезу”. Заједно са њима дежурале су и радиле у просторијама трпезе.⁵

Друштво „Кнегиња Љубица” подигло је спомен-цркву у Штимљу на Косову, посвећену палим војницима. Црква је подигнута 1913. и 1914.⁶ За време рата Бугари су цркву руинирали, па је друштво „Кнегиња Љубица” приступило обнови. „Дом милосрђа” је био на два спрата, и обухватао је две учионице, две спаваће собе и просторије у којима су требали да станују учитељ и свештеник. За изградњу дома све снаге су уложили „Одбор друштва Кнегиња Љубица” заједно са одборима у Косовској Митровици, Урошевцу, Битољу и Загребу. Одбор Госпођа Кнегиње Љубице је 1922. одликован орденом Светог Саве III степена. Друштвена застава је била у храму Светог Архангела Михајла у Штимљу.⁷ Икона *Тајна вечера* био је прилог сликара Уроша Предића. Друштво „Светог Саве” подарило је иконе *Светог Саве* и *Светог Симеона*. Икону Мајке Ангелине израдила је и подарила сликарка Полексија

³ *Четрдесетогодишњица рада друштва „Кнегиња Љубица”*, „Гласник Југословенског женског савеза”, Београд, 30 Мај, 1939. бр. 5, 38–40.

⁴ *Споменица друштва „Кнегиња Љубица” о четрдесетој годишњици друштвеног рада*, Београд 1939, 26.

⁵ Коло српских сестара-Котор, *Извештаји о раду Главног одбора Кола Српских Сестара у Београду, њихових одбора у земљи и сродних друштава за 1938/39 пословну годину*, „Вардар Календар за 1940”, Београд, 1939, 41–44.

⁶ *Четрдесетогодишњица рада друштва „Кнегиња Љубица”*, „Гласник Југословенског женског савеза”, Београд, 30 Мај, 1939. бр. 5, 38–40.

⁷ *Велики добротвори „Српског Косова”*, „Српско Косово”, Скопље, 15 Мај 1923, бр. 10, 8.

Тодоровић. Икону Светог Архангела Михајла, рад Боре Стефановића подарила је Нат. Смиљанић. Еванђеље било је дар Наке Спасић. Остале иконе биле су прилози чланица управе друштва.⁸

У Загребу је маја 1922. основано друштво „Пододбор кнегиње Љубице”. Пододбор је приређивао забаве скупљајући новац за „Дом милосрђа”. Извели су „Анкету женских удружења”. У анкети биле су заступљене делегаткиње десетак друштава. Председница друштва Олга Кермиц-Пелеш, говорила је о сврси анкете. Друштво је приредило 1. априла социјално просветно вече за „Дом милосрђа”. А 22. априла приређен је „Духовни концерат” у православној цркви у Загребу у корист зидања „Светитеља Саве” на Врачару.⁹ Друштво „Кнегиња Љубица” у Загребу деловало је у духу народног јединства, не би ли утрло пут „к срцу братскога народа, кога зли учитељи одвајају и мржњом старог кова спречавају зближење и јединство народа”. Требало је показати „како се може истим путем поћи до народне среће, чувајућ свако своје а поштујућ туђе”. Друштво се бавило и просветним радом и добијало је помоћ од стране државе. Добило је по 5.000 динара помоћи 1924. као и 1927.¹⁰

Краљ Александар је дао идеју за изградњу цркве у Штимљу. После оправке цркве 1923. ударен је камен темељац „Дому милосрђа” у Штимљу. Друштво је отворило склониште за сиромашну децу. После свршене основне школе, мушка деца слата су преко „Привредника” на занат. Од 1925. друштво је уступило просторије у „Дому милосрђа” за основну и домаћичку школу, која је радила као косовска домаћичка школа друштва „Кнегиња Љубица” и „Задужбине Николе Спасића”. У „Дому” су се одржавали и пољопривредни течајеви за сеоску омладину. На имању око „Дома” налазио се виноград, воћњак и градина, који су давали поврће за исхрану деце. За обраду имања добијали су помоћ од „Вардарске бановине” и „Задужбине Николе Спасића”. Одбор се обратио министарству пољопривреде и вода и министарству народног здравља са молбом да се селу Штимљу и насеобини Петровићи доведе вода за пиће.¹¹ Министарства су одобрила кредит, а приликом

⁸ *Споменица друштва „Кнегиња Љубица” о четрдесетој годишњици друштвеног рада*, Београд 1939, 27.

⁹ *Пододбор друштва Кнегиње Љубице у Загребу*, „Српско Косово”, Скопље, 15 јуна 1923, бр. 12, 14.

¹⁰ Софија Божић, *Срби у Хрватској и југословенска држава 1918-1929*, Београд 2015, 285.

¹¹ *Четрдесетогодишњица рада друштва „Кнегиња Љубица”*, „Гласник Југословенског женског савеза”, Београд, 30 Мај, 1939. бр. 5, 38–40.

посете краља и краљице краљ је подарио велики прилог „Хигијенском заводу” у Скопљу, да би се та два села снабдела водом. Краљ је потпомогао спровођење водовода у Штимљу и Петровићима. Вода је спроведена из села Рачка. Осим водовода „Дом” је имао сопствени бунар. Приликом прославе 25. годишњице рада друштва краљ је одобрио да „Дом” у Штимљу буде под покровитељством престолонаследника Петра. Том приликом друштво је одликовано орденом Светог Саве III степена. Поред задужбине у Штимљу и цркве на Делиграду, друштво је у Београду подигло свој дом.¹²

Засебан воз из Београда возио је изасланике важнијих вароши из Југославије на Видовданску свечаност у Штимљу. Воз је примио у Скопљу изасланике и госте и на Косово стигао 27. јуна 1923, где је свечано дочекан. Урошевац је био искићен, а народ је дочекао госте најсрдачније, обучен у свечано одело. Јутрење је служио владика призренски Михајло, а око 9 сати придружили су се владика нишки Доситеј и владика чехословачки Горазд. У 10 сати и 30 минута обилазило се око храма, а затим је одржан помен косовским јунацима уз суделовање певачког друштва „Мокрањак” из Скопља. По свршеном парастосу владика Доситеј одржао је говор. Одао је признање друштву госпођа „Књегиње Љубице” за труд око подизања храма у знак захвалности „Косовским осветницима”. Истакао је: „Овај свети храм, који је подигнут на овоме месту, биће свећа за цело Косово”. Православни чехословачки владика Горазд говорио је о Косову Пољу, истичући радост Чехословака, што је Косово освешћено. На крају је рекао: „Свако зло које постигне вас, знајте, да је постигло и нас. А свака радост ваша, она је и наша”. Милка Свет. Вуловић била је заједно са подпредседницом друштва Смиљанићком, секретарицом С. Радичевићевом, благајницом Наком Спасић, чланицама Сидом Јовановићевом, Јел. Мутавцићком, Анком Ђуровићком... У свом говору Милка Свет. Вуловић истакла је да је Павле Чемерикић после ослобођења из тамнице дошао у Београд и предложио „Одбору госпођа” да обнови цркву у долини Штимљанске речице, у чијој је порти била школа. „Одбор госпођа” примио је молбу и почео са радом. Услед албанске побуне радови су обустављени. После ослобођења Г. П. Чемерикић је са сељацима и војском изашао у сусрет престолонаследнику Александру. Александар му је рекао: „ту треба цркву да подигнете”. „Одбор госпођа Књегиња Љубица” на ванредној седници решио је да на вису

¹² *Споменица друштва „Књегиња Љубица” о четрдесетој годишњици друштвеног рада*, Београд 1939, 30.

„М. Тарабошу” у Штимљу подигне цркву у част и славу „Осветника Косова”. План је израдила архитекта Јелисавета Начић. Црква Светог Архангела Михајла је предата владици рашко-призренском, Штимљанима и српско православној школској општини Штимљанској. Говорила је Олга Пелеш, председница друштва „Кнегиња Љубица” из Загреба.¹³ Свечаности су још присуствовали краљев изасланик, владин изасланик, чешки конзул Лемар, некадашњи руски посланик Страндман, изасланства госпођа и господе православне чехословачке цркве из Худобина, представници хуманих друштава и народ са Косова.¹⁴ Гуслар Петар Перуновић певао је пјесму *Зидање и освећење цркве Светог Арханђела Михаила у Штимљу на Косову* 15. јуна 1923.¹⁵ Олга Керниц-Пелеш, председница „Одбора друштва Кнегиња Љубица” из Загреба и Софија Фетер Ћук, подпредседница истог одбора, одликоване су орденом Светог Саве IV степена.¹⁶ „Одбор госпођа Кнегиње Љубице” решио је да се у знак признања једна соба у „Дому милосрђа” у Штимљу назове госпође Милке Вуловивићке, а друга госпођице Савке Радичевићеве.¹⁷

Друштво је прославило 25. годишњицу рада 1924. на Три Јерарха. Уочи прославе у Народном позоришту приказана је свечана представа „Коштана”. На дан прославе „Одбор госпођа” присуствовао је архијерејској служби у Саборној цркви у Београду, а затим је одржано благодарење уз чинодејство патријарха. Патријарх је поздравио беседом племенито друштво „Кнегиње Љубице” и захвалио им се на трудољубивом раду на подизању старих задужбина и саграђеној цркви у Штимљу. Патријарх је подарио „Одбору” икону са својим архијерејским благословом. У кући Наке Спасић одржана је свечана академија. На академији био је присутан патријарх Димитрије, а од стране двора госпођа Хацићка, као и многи гости, као што је био генерал Ђура Јосиповић и вицеадмирал Прица. Из Загреба је дошла Софија Фетер-Ћук, а са Косова госпођа Сара Попадић. Свечану академију отворила госпођа Вуловић. У свом говору је истакла: „Добро нам дошли мили наши *косовски гости!*” Секретар друштва Савка Радичевић у свом

¹³ *Сјајна Видовданска свечаност у Штимљу на Косову 1923. год.*, „Српско Косово”, Скопље, 1 септембра 1923, бр. 17, 5–11.

¹⁴ *Споменица друштва „Кнегиња Љубица” о четрдесетој годишњици друштвеног рада*, Београд 1939, 27.

¹⁵ Петар Перуновић, *Зидање и освећење цркве Светог Арханђела Михаила у Штимљу на Косову*, „Српско Косово”, Скопље, 1. фебруара 1924, бр. 3, 6–8.

¹⁶ *Одликовања*, „Српско Косово”, Скопље, 1 септембра 1923, бр. 17, 14.

¹⁷ *Косовски Гласник*, „Српско Косово”, Скопље, 15 марта 1924, бр. 5 и 6, 28.

говору изнела је све тегобе кроз које је друштво пролазило. Милка Вуловић дарована је од „Хришћанске заједнице” младих људи скупштинском библијом. „Прво београдско певачко друштво” подарило јој је своју повељу у знак признања.¹⁸

У „Официрском дому” у Загребу одржана је 28. годишња скупштина друштва „Кнегиња Љубица”. На скупштини се разговарало о измирењу женских друштава. Патријарх је посетио седницу скупштине друштва и пожелео му: „Срећан и сложан рад и да се не делимо на православне и на католике, него сви да радимо на општем добру наше Отаџбине”. После скупштинске седнице приређена је чајанка. Прво коло била је „Србијанка”. Делегаткиње су у оквиру скупштине имале излет у Божјаковину (државно добро). Ту су посетиле „Домаћичку” и „Стручну занатску школу”. Три ученице су биле из Куманова. Љубица М. Јелић поздравила је ученице „Домаћичке школе” у Божјаковини. У Загребу је радио „Српски девојачки интернат загребачке добротворне задруге Српкиња”. У члану другом проспекта интерната истакнуто је: „*Загребачка добротворна задруга Српкиња* основала је интернат за Српкиње које долазе на науке у Загреб, како би им пружила прилику да се сместе у здравом и зрачном стану, да се хране здравом и добром храном, да им се олакша напредак у наукама, добром домаћом дисциплином да се друштвено образују и науче домаћем реду и тачности те да образују своје религиозно и национално осећање.” Писац чланка у часопису „Српско Косово” Љубица М. Јелић, била је председница „Одбора кнегиње Љубице” из Скобаља. Љубица М. Јелић била је одликована одредом Светог Саве V степена.¹⁹

Скупштина друштва „Кнегиња Љубица” одржана је 16. септембра 1928. у Скопљу. Милка Св. Вуловић отворила је скупштину у сали „Просветног дома”. У свом извештају Милка Св. Вуловић истакла је да је правац друштва религиозни, хумани и национални. Друштво је помагало подизање цркава. Била је образована културна секција од госпођица из Београда. Секција је радила на просвећивању народа и подизању цркава. Друштво је имало у Штимљу, „Дом милосрђа Светог Архангела Михаила” и велико имање, све у вредности око 4 милиона динара. После извештаја „Одбора госпођица”, на дневном реду су били извештаји свих пододбора из Југославије. Прво је свој извештај

¹⁸ Прослава двадесетпетогодишњице Одбора госпођа „Кнегиње Љубице” у Београду”, „Српско Косово”, Скопље, 1. априла 1924, бр. 7, 8–9.

¹⁹ Љубица М. Јелића Скобаљ, *Знаменитости Загреба*, „Српско Косово”, Скопље, 15. априла 1928 год, бр. 8, 8–10.

читала Анђа Ристић, председница пододбора из Скопља. Затим је сле-дио извештај из Ниша, чији је пододбор бројао 200 чланова. После је говорила Катица Прица из Сиња. У Панчеву је било 523 чланице. По-додбор у Краљеву имао је 111 чланова. Одбор у Урошевцу је подизао цркву. Одбор у Качанику спремао се да подигне цркву. Пододбор је од обласног одбора у Скопљу добио 30.000 динара. Читани су извештаји из Ћуприје, Параћина, Струмице, Алексинца, Загреба, Јагодине и Скобаља. Наталија Смиљанић истакла је да би сви пододбори требало да зидају своје домове заједно са женском народном заједницом. На скупштини је аklamацијом изгласано поверење старој управи на челу са Милком Свет. Вуловић. Сутрадан су све учеснице скупштине отпутовале преко Битоља за Охрид, а оданде за Штимље.²⁰

Патријарх Димитрије је 1928. обишао Пећку Патријаршију, Косовску Митровицу, Приштину и Грачаницу. Посетио је 28. септембра 1928. „Дом милосрђа” у Штимљу. Патријарх је одсео у краљевом одељењу у Дому. Сазнавши за посету народ се скупио и дочекао патријарха у „Дому милосрђа”. Патријарх је примио председника са управитељем школе и свим наставницима. Распитао се како народ у том крају живи, каква је била жетва, како је са здрављем и уопште о свему. Сутрадан је патријарх служио јутрење и архијерејску службу у цркви Светог Арх. Михајла. Иако је био радни дан, народ је у свечаном оде-лу дошао у цркву да види први пут у животу, да на Косову у Штимљу служи службу патријарх уз 5 свештеника. После службе патријарх је одржао говор у коме је истакао да је под старе дане дошао да обиђе Косово, и на њему цркву Светог Арх. Михајла. Том приликом је похвалио рад госпође Вуловић на челу „Одбора кнегиње Љубице” и на њиховом заузимању око подизања храма и дома. Патријарх је обишао насељенике из Црне Горе, интересовао се како су са жетвом, стоком... Патријарх се у „Дому милосрђа” састао са домаћинима из Штимља и распитивао се о задругарству. Одговорили су му да има једна задруга у близини која је имала 87 чланова. У разговору је истакао да није био син сељака, његов отац је био занатлија, али се интересовао за пољопривреду. Кад је био у Нишу читао је пољопривредне књиге и почео да калема крушку. Бавио се и пчеларством. Препоручио је домаћинима да своју децу после свршене школе дају у пољопривредне школе, а ако неки од њих то не буде могао, требало је да деци купи пољопривредне књиге. Препоручио је штедњу. Похвалио је рад гос-

²⁰ С.Д. *Скупштина великих жена срп. Народа у Скопљу*, „Српско Косово”, Скопље, 15. октобра 1928. Год, бр. 20, 15–16.

пође Вуловић, председнице „Друштва кнегиње Љубице”, и рекао да Косовци треба да буду захвални што имају у својој средини овакву просветницу, а исто тако и цео „Одбор кнегиње Љубице”. Патријарх је обишао цркву и у дому сва одељења и домаћинске курсеве. Дому је дао као помоћ 2.000 динара. Патријарх је у цркви разгледао уметничке иконе које је израдио Предић и иконе које је израдио монах Момчиловић из Старог Ковина. У цркви се налазила споменица свих хероја који су дали своје животе за ослобођење и уједињење. Њихова имена су се помињала и читала приликом помена који се држао сваке године на Видовдан. Патријарх је из Штимља наставио пут за Урошевац.²¹

Милка Св. Вуловић посетила је Ораховац 31. октобра 1928. и са пододбором „Друштва” договорила да подигну „Дом милосрђа” у Ораховцу. Отпутовала је у Косовску Митровицу, да прими орден Светог Саве.²²

Другу спомен-цркву „Друштво” је подигло на Делиграду у знак вечитог признања и захвалности Србима и Русима који су пали у ратовима од 1876-1918. Црква је освећена 1935. Највише је приложио краљ Александар, који је подарио иконостас израђен од мермера и звоно. Издали су албум цркава и манастира 1935. у корист подизања „Храма Светог Саве” у Београду. Исте године су издали књижицу *Спомен Црква* на Делиграду. Одбор госпођица из Београда прикупио је 60.000 динара. План за градњу цркве израдио је бесплатно архитекта Момир Коруновић, према плану цркве у Штимљу.

Друштво је помагало сиротињу у свим крајевима Југославије, шаљући преко својих пододбора, основних школа и општина одела, рубље и обућу. Одело и рубље су саме чланице прикупљале, прекрајале и шиле. Друштво је слало школама књиге. Прикупљали су прилоге за градњу цркава у Љубљани, Марибору, Црквеници, Вису, Сињу и Самодрежи на Косову. Прикупљале су прилоге за Руску цркву у Берлину и Хоргошу. Друштво је награђено 1937. за свој културно-национални рад из „Фонда блаженопочившег краља Александра I ујединитеља” са 10.000 динара. У великој дворани „Коларчевог универзитета” у Београду 7. маја 1939. прослављена је четрдесетогодишњица од оснивања друштва.²³

²¹ Стојимир С. Пејић, Њ. *Светлост Срп. Патријарх у Штимљу на Косову*, „Српско Косово”, Скопље, 1. новембра 1928 год, бр. 21, 3-4.

²² *Дом милосрђа у Ораховцу*, „Српско Косово”, Скопље, 15. новембра 1928, бр. 22, 15.

²³ *Четрдесетогодишњица рада друштва „Кнегиња Љубица”*, „Гласник Југословенског женског савеза”, Београд, 30 Мај, 1939. бр. 5, 38-40; „Споменица друштва „Кнегиња Љубица” о четрдесетој годишњици друштвеног рада”, Београд 1939, 28.

Пододбор друштва „Кнегиња Љубица” основан у Скопљу 1921, проширио је делатност на околину и основао пододборе у Качанику 1926, у Приштини 1928. Пододбори друштва „Кнегиња Љубица” имали су 200 чланица у Скопљу, 12 у Качанику, 60 у Приштини, и 40 у Ханријеву. У Приштини је пододбор имао свој дом.²⁴

Пододбор друштва „Кнегиња Љубица” у Лесковцу у свом извештају 1939. навео је да је за сељанке одржао 15 течајева, у својој згради. Њихов циљ био је одржавање народне ношње и васпитавање у националном духу. Пододбор друштва „Кнегиња Љубица” у Шибенику помагало је 14 деце из основне школе. Свако јутро су добијали шољу топлог млека са комадом хлеба. Такође пододбор је помагао школску децу у књигама и школском прибору. Помагао је упис својих штиченика у занатску школу, а два дечака упутио је у Дом милосрђа у Штимљу.²⁵ Друштво „Кнегиња Љубица” приредило је своју приредбу 1935. у просторијама Ауто-клуба у Београду. Приређивали су своје састанке у хотелу Ехцелзиор у Београду.

Поред задужбина у Штимљу и цркве на Делиграду, друштво је подигло дом у Београду за своје циљеве. Под патронатом друштва „Кнегиња Љубица” одржане су изложбе Марка Мурата, Резникова, Балоковића, Иве Деспићеве као и аметерска изложба Добриле Главинић Кнез Милојковић. За пострадале са брода „Дакса” друштво је послало помоћ „Дубровачкој паробродарској пловидби” са напоменом да се једна половина суме подели породицама пострадалих, а друга заклади при дирекцији поморског саобраћаја. Пострадали од земљотреса у Валандову примили су велику помоћ од друштва. Друштво је слало прилоге за зимску помоћ.²⁶

Председница друштва „Кнегиња Љубица” Нака Спасић сарађивала је са друштвима као што су били „Црвени крст”, „Савез сокола”... У својој кући у Београду примала је делегације чланица друштва „Кнегиња Љубица” из унутрашњости.

Соколска жупа Београд приредила је марта 1938. у Београду „Бал словенских народа”. Под покровитељством Владе Илића, председника „Градског поглаварства”, бал је одржан у просторијама Соколског

²⁴ Емилија Јовановић, *Женска удружења у Јужној Србији*, „Гласник Југословенског женског савеза”, Београд, 30 април 1938, бр. 4, 33–34.

²⁵ *Извештај о раду пододбора друштва „Кнегиња Љубица” Лесковац*, 7; *Извештај о раду пододбора друштва „Кнегиња Љубица” Шибеник*, „Гласник Југословенског женског савеза”, Београд, Јануар, 1939, бр. 1, 8.

²⁶ *Споменица друштва „Кнегиња Љубица” о четрдесетој годишњици друштвеног рада*, Београд 1939, 30, 31–32.

друштва Матица. У Почасном одбору биле су Нака Спасић, председница друштва „Књегиње Љубице”; Милица Јовановић, председница друштва „Књегиња Зорка”; Лепосава Петковић, председница „Југословенског женског савеза”.²⁷ Добротворна женска друштва учествовала су у соколским прославама „Дана уједињења” у Београду. Соколска жупа Београд одлучила је да се 1. децембра 1938. на свечан начин обележи двадесетогодишњица ослобођења и уједињења. За ову прославу прихваћена је сугестија „Савеза сокола” да у њој узму учешћа престоничке ратничке, националне, културне организације и савезна управа и то у соколској поворци и на свечаној жупској седници где би представници ових организација дали своје изјаве и солидарисали се са соколским погледима. Хиљаде старих ратника, резервних официра, добровољаца, чланова „Народне одбране”, „Јадранске страже”, „Кола српских сестара”, „Југословенског и српског културног клуба”, „Савеза емигрантских удружења Истра-Трст-Горица”, чланови „Друштва словенска мисао”, „Народна свест и маса студената београдског Универзитета”. Сви су били са својим заставама а студенти са транспарентима и натписима. У „Савезном дому”, данашњем „Протоколу” на Теразијама, одржан је део свечаности а настављен у „Соколском дому” у Тиршовој улици. Ту су представници удружења из Београда говорили о значају 1. децембра.²⁸ Предлог о организовању прославе 550. годишњице Косовске битке 1939. дали су соколи из жупа Скопље и Цетиње, та прослава остала би само соколска да није, у последњи час, „Удружење Косоваца у Београду” створило план о прослави на широј основи, и тиме омогућило и ширим слојевима народа да учествују. Стизали су представници и чланови четника, добровољаца, „Народне одбране”, „Кола српских сестара”...²⁹

Пре Другог светског рата у краљевини Југославији радила су бројна женска добротворна друштва. Једно од тих друштава било је друштво „Књегиња Љубица”. Друштво је основано 1899, да би помагало цркве и манастире у Старој Србији и Македонији. Ствари су преносили поверљиви људи. Рад друштва је био тајан до 1912. После Првог светског рата друштво је наставило свој рад. Рад друштва проширен је на културно-просветно и национално поље. Друштво је

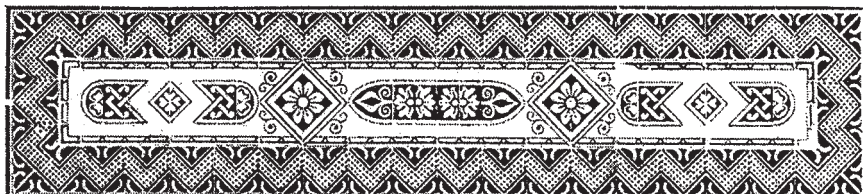
²⁷ *Годишњи извештај о раду Соколске жупе Београд за XVIII редовну годишњу скупштину 3. априла 1938 год.*, 77, „Око соколово”, Београд, 1 април 1938, бр. 4.

²⁸ *1. децембар 1938. г у Београду*, „Око соколово”, Београд, 1939, бр. 1, 3–10.

²⁹ *Свечаности на Косову*, „Соколски гласник”, Београд, 30. јуна 1939. бр. 26, 1–2.

образовало 35 помоћних пододбора широм Југославије. Подигло је цркву и „Дом милосрђа” у Штимљу. Друштва „Књегиња Љубица”, „Коло српских сестара”, „Књегиња Зорка” и „Српска мајка” радила су заједно са соколским и осталим националним друштвима. Друштво „Књегиња Љубица” деловало је до Априлског рата 1941.

Саша Недељковић

УДК 821.163.41

СТОПЕ СВЕТОГА САВЕ – Еѣноѣраѣска белеѣска –

Када сам првих дана јула мјесеца (5-10) 1950. године пошао са стрицем Новаком и сестром Васиљком из својих родних Кликовача кроз Спуж и Мартиниће, па уз Мартинићке стране, око 11 сати, дошли смо на једну од нижих планина, Турију, одморили смо се и доручковали код дједовог стрица, који је већ био превалио стоту годину.

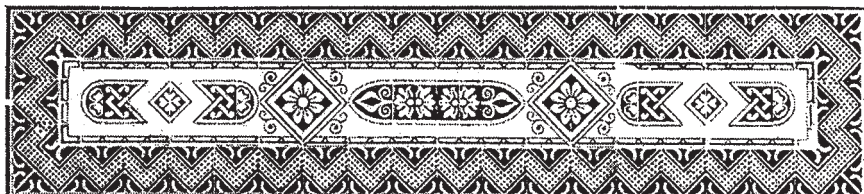
Послије доручка наставили смо пут и за кратко вријеме стигли у Мураково – крајње настањено мјесто Жупе Никшићке. Кроз њега се прође и креће се уз стрмо Кутско брдо и даље према нашем одредишту – Сињајевини. Али овакву стрмину је било могуће савладати само цик-цак стазама. Натоварени коњ је ишао својим путем, за њим стриц, па нас двоје.

Изишавши на Кутско брдо, Кута, послије двадесетак корака пошао је стриц улијево и стао; ми као зачуђени застали смо и пошли да видимо шта то гледа. Тамо је била цијела једна велика камена плоча, отприлике четири метра ширине, а можда шест или седам дужине. Он је стајао код доњег лијевог ћошка. Послије неколико минута стајања помјерио се и ту где је стајао указале су се стопе – односно ту су биле отиснуте, али ко зна кад, у камену као мекој материји. „Ово су, рече, стопе Светога Саве кад је ’одио по земљи”. Ми смо заинтерисали.

Пођемо назад, наставимо пут за коњем у правцу и према циљу нашега кретања – Сињајевини, а одатле, мало укосе иде се према Лукавици, и поред Журимова гдје је вода Зебалац, па пут Јаворја, Се-

моља и Мораче – даље према Колашину и Беранама (касније и сада Иванграду) одакле није ни тешко ни далеко доћи до Рашке.

Димитрије М. Калезић

УДК 821.163.41.09

ДЕСЕТ ВЕКОВА СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

ПОВОДОМ СЕДМОГ КОЛА АНТОЛОГИЈЕ¹

У садашњим приликама, док су књижевност и писци скрајнути у нечитање, а издавачи књига у разним невољама, није лако остварити јединствен подухват који је пре седам година покренут у „Издавачком центру Матице српске”. Реч је о Антологијској едицији *Десет векова српске књижевности* у којој ће, у првој серији, бити објављено 120 књига. Према критеријумима и уређивачким начелима, штампаним у свакој књизи са пописом одабраних наслова, у другој серији ће бити писци двадесетог и нашег века који нису у првој серији, књижевни историчари, критичари и есејисти, са хрестоматијама мање заступљених жанрова (путописи, мемоари, писма).

Од почетка, од првог кола из 2010. године, на овај миленијумски захват који из различитих епоха издваја главне књижевне примере, од Светог Саве до данас и даље (јер је едиција временски отворена), понекад добронамерно а чешће без повода објављују се примедбе и прекори. Са списка наслова се изостављају имена десетине писаца или се тврди да у књигама нема онога што је у њима објављено. По-

¹ Са представљања Антологијске едиције *Десет векова српске књижевности* на Коларчевом универзитету у Београду, 5. маја 2016.

неко, у „тражењу новог” тврди да нису објављени одабрани огледи Богдана Поповића (а јесу, и то 2012), да нема „Сапутника” Исидоре Секулић (а има у њеној књизи из 2011), да нема Ракића, Шантића, Пандуровића, Диса и осталих као да друга серија у којој ће они бити није антологијска и тако даље. Набрајање би се отегло. Нарочито ако бисмо помињали нападе наших суседа са којима смо у историјском прожимању имали исти или заједнички језик.

Пристижу, разуме се, похвале и подршке. Антологију помажу конкурси ресорних министарстава и секретаријата, а највише редовни претплатници којих има у земљи и иностранству. Главни ослонац подухвата су приређивачи књига, а то су академици, универзитетски професори, књижевни историчари, критичари и писци вични уређивачком послу из свих центара у којима се изучава српска књижевност. Уз одабране текстове, осим предговора, хронологије, библиографије, објашњења и других садржаја која имају научна издања, у свакој књизи су и критички текстови из ранијег и садашњег времена. Тако се паралелно са антологијском литературом ствара нарочита хрестоматија српске књижевне критике.

И поред свих тешкоћа, а овде су само дотакнуте, „Издавачки центар Матице српске”, без стално запослених, седам година заредом успева да сваког пролећа објави по десет књига, прошле године дванаест, у свечаној опреми каква приличи „најдалекосежнијем подухвату у нашем издаваштву”, како је оценио жири „Сајма књига у Београду”.

Управо је објављено седмо коло у десет књига, а укупно 72 књиге, на тридесетак хиљада пространих и ситнословних страница. Свако коло Антологијске едиције *Десет векова српске књижевности* чине одабране књиге писаца које нису у хронолошком низу. Тако се илуструје целовит издавачки захват, а на крају свих књига су основни подаци о објављеним и планираним томовима.

У истој књизи седмог кола су готово заборављени писци Герасим Зелић са „Житијем” писаним у манастиру Крупа 1817, Викентије Ракић са спевовима и беседама, и Сава Мркаљ, песник, писац *Сала дебелог јера* и Вуков претходник. Приређивачи су Боривој Чалић и Исидора Поповић која је пронашла непознате Ракићеве стихове. Писац Милисав Савић, који је докторирао на устаничкој прози, у истом тому је уз *Мемоаре* Проте Матеје Ненадовића одабрао неправедно затурена сећања Нићифора Нинковића, прворедног сведока о Карађорђевој устанку и Милошевој владавини. Стихове у песмама и драмама, историјске одсејаје у прози, преписку с Вуком, Његошем и другим савременицима, из обилатог дела Симе Милутиновића Сарајлије изабрао

је Душан Иванић. Књига Јакова Игњатовића, с предговором Снежане Милосављевић Милић, има два романа (*Васа Решекек*, *Вечити младожења*), приповетке, део мемоара и „Поглед на књижество”. После Бранка, Змаја и Лазе Костића штампана је антологија стихова и приповедака Ђуре Јакшића, са драмом *Јелисавета кнегиња црногорска*, уз избор Душка Певуље и из писама и Ђуриних сећања. Тако се осам писаца из 19. века који су успешно владали свим жанровима нашло на истом месту.

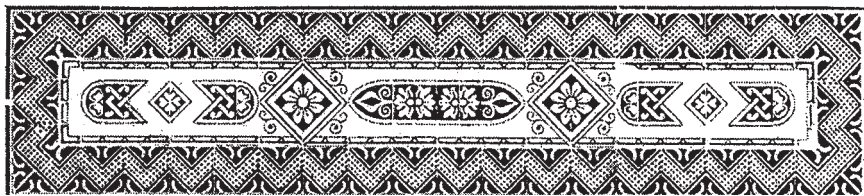
Из књижевности двадесетог века петорица писаца у седмом колу имају своје антологијске књиге. Момчило Настасијевић са „лирским круговима”, „магновењима”, драмом, есејима, тамновилајетским и варошким „хроникама” у Биљани Мичић има новог и поузданог тумача. Предговор о Миодрагу Булатовићу написао је Матија Бећковић, с песмом *Који је оно, мајко?*, а Миро Вуксановић је у истим корицама саставио приповетке, два романа (*Црвени петао лети према небу*, *Херој на магарицу*) и кратке одломке из четири недавно објављене студије о Булатовићу. Из замашног опуса Живојина Павловића, који се исказао као човек са неколико једнаких дарова, Бојан Јовић је приредио венац приповедака, роман *Зид смрти*, огледе о лепом и ружном и *Монолог над мумијама*. Бојана Стојановић Пантовић успешно је уравнотежила интелектуалност вишег реда у поезији, драми и есејима Јована Христића. Поезију, есеје и критике Бранка Миљковића, у новом распореду, по тематским циклусима, примерним начином дао је Радивоје Микић.

Књиге седмог кола у миленијумској едицији српске књижевности штампане су чисто, на тонираном папиру, у тврдом повезу са златотиском. У једном делу Миљковићеве књиге стихови су морали бити прегледније приказани, али мале грешке не могу да оштете велики посао. Ако збир малих грешака није велики.

Све књиге су приређене по научним мерилима, која су прилагођена свима, од ученика до најученијих. Међутим, библиотеке едицију узимају откупом из Министарства културе, катедре за српску књижевност поступају различито, а на понуду издавача свим гимназијама у Србији нико од њих није послао никакав одговор. Очигледно је да читање најбољих писаца није у моди и да школска лектира има симболично значење. Истина је да књижевност чува језик и да је језик у основи сваке националне културе. Наш садашњи однос према српској књижевности највишег ранга не ствара никакве услове за радост и напредовање. Напротив, реч ће нам бити све више нејасна, а реченица све више бесмислена. Можда ћемо уместо разговора почети да се тупо гледамо.

Уређивачки одбор Антологијске едиције *Десет векова српске књижевности* од почетка сарађује с „Одбором за проучавање историје књижевности САНУ”, доследно остварује своју концепцију и припрема избор писаца за другу серију. Главни уредник је Миро Вуксановић, а уредници области су Злата Бојовић, Славко Гордић, Томислав Јовановић, Марија Клеут, Горан Максимовић, Марко Недић, Миливој Ненин и Мирјана Д. Стефановић.

Миро Вуксановић

УДК 94(=163.41)(477)

СРБИ У СВЕТУ

СРБИ У ДАЛМАЦИЈИ

Како се догодило да се тема *Срби у Далмацији* нађе у рубрици *Срби у свету*? Објашњење, као и обично, има своје историјске, социјалне, верске и – моралне корене. Изнад свега је трагично по народ који је потоке и реке крви дао за ту земљу, на којој је некада био свој на своме, а некада и „сламка међу вихорове”, жртва и туђина и словенског рода, чак и онога свога који је некада променио веру, милом или силом.

У покушају да забележи неке важне тачке у тој историји, „Братство” ће, не само у овом броју, покушати да допринесе том тешком објашњењу, са намером да бар забележи или шири даље оно што је познато и што је – истинито.

Срби су у Далмацији увек били носиоци културе у распону од племенитог рода Немањића и Шубића, преко јунаштва Стојана Јанковића и Петра Јагодића, научног доприноса Руђера Бошковића и Валтазара Богишића, до уметности Симе Матавуља, Иве Војновића и Арсенија Дедића. Многи други се, с правом, могу навести и додати овом друштву угледника којима се поноси цели српски народ. Стање и положај српског народа у Далмацији, а и шире, не може се замислити без његових православних светиња и манастира. Као што су увек чинили део укупне историје, тако и њихово стање данас може бити поучно и информативно, што и јесте циљ прилога Милојка Будимира.

Као што се може и очекивати, историја је неопходна да би се разумело порекло и стање српског православног народа у овим крајевима под јаким утицајем, ако не и доминацијом католичке цркве и народа и држава који њој припадају. О томе пише Софија Божић. Њен прилог се, међутим, завршава Првим светским ратом, тамо где највећа страдања Срба у Далмацији па према томе и у Хрватској тек треба да почну.

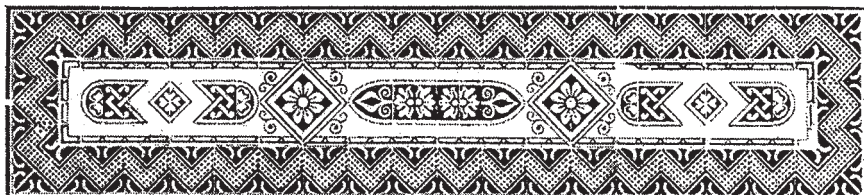
У Другом светском рату, а касније и у рату Хрватске за отцепљење од Југославије долази до још већих страдања и уништавања Срба. То је већ блиска историја, она која се (још) памти. Овог пута немамо прилоге из Другог светског рата, али хронологије и статистике из такозваног „Домовинског рата” кроз прилоге о Јовану Рашковићу, Данка Перића, и из Википедије, речито говоре о размерама трагичних збивања.

Управо у време када се припремао овај број „Братства” били смо сведоци нових излива фашизма у суседној Хрватској, заједно са латентним постојањем мржње према Србима. Прослава годишњице „Олује” у Книну је само потврдила да фашизам не само да није нестао у Хрватској, већ има све већи број заговорника – од министара у Хрватској влади па до маргиналаца хрватског друштва којима су за све социјалне и друге невоље у „њиховој лијепој” – поново криви Срби. То је разлог више да чињеницама, подацима – истином – одржимо наше колективно (и појединачно) памћење. Не због тога да би нас Хрвати „заволели”, него да бисмо избегли нове геноциде и сукобе и поставили на права места целате у жртве.

Судбина Книна, Светозара Ливаде је изабрана из часописа „Книнска крајина 7”, да би показала поражавајуће дејство мржње – ширење пустиње тамо где је некад цвetaо напредак...

Ту тешку и сложену тему о прошлости, садашњости и будућности Срба у Хрватској почели смо са једног њеног краја, ограничавајући се овог пута углавном на Србе у Далмацији. Намера нам је да је наставимо и развијамо у наредним бројевима, свесни да болна истина има много лица и да томови посвећени овој теми нису довољни да испричају целу причу.

Што се тиче посебне рубрике *Срби у свету* коју објављујемо под наднасловом *Срби тамо далеко*, она је посвећена изузетној личности Јована Рашковића, који је у последњим годинама живота био ту, поред нас, или са нама. Није био „тамо далеко”, а опет је заслужио да се нађе у тој нашој сталној рубрици.

УДК 94(=163.41)(477)

СРБИ У ДАЛМАЦИЈИ

Историја Срба у Далмацији почела је и вековима трајала као историја српских миграција. Премештајући се, Срби су пред крај периода сеобе народа и дошли до обала Јадранског мора. О њиховом раном присуству на том простору сведоче извесни, још увек недовољни материјални остаци у виду громила, гробних хумки сачињених од гомиле камења, карактеристичних за специфичан начин сахрањивања Срба, по коме се они потпуно разликују од других Словена. Међу писаним историјским изворима који се односе на Србе у Далмацији у раном средњем веку, главни ослонац пружа спис византијског цара Константина Порфирогенита *De administrando imperio*. На основу овог извора зна се да су Срби на прелазу из 8. у 9. век на обалама Јадрана формирали прве политичке творевине или протодржаве: кнежевину Неретљана или Паганију, која се простирала од Цетине до Неретве, обухватајући и острва Брач, Хвар, Корчулу и Мљет, Захумље (касније Хум или Хумска земља) на простору од Неретве до Дубровника, Травунију (касније Требиње) са Конавлима између Дубровника и Боке Которске и Дукљу (Зету) од Котора до ушћа реке Бојане. Ове кнежевине одржавале су живе привредне, саобраћајне и културне везе са залеђем, такође настањеним Србима, да би потом постале интегрални део српских средњовековних држава. Према сачуваним подацима, изгледа да су се веће масе српског становништва у северној и средњој Далмацији, изнад реке Цетине, где је формирана хрватска држава која је затим ушла у унију с Угарском, појавиле касније. Сматра се да су миграције ка том простору почеле крајем 13. века из Босне, те да су настављене сеобом из 1305. године. Своје присуство Срби су обележили

подизањем православног манастира Крупе на граници Лике и Далмације, у подножју планине Велебит. По предању, манастир су 1317. године основали калуђери босанског манастира Крупе који су пребегли у Далмацију. Материјалну помоћ за изградњу манастира, посвећеног Успењу Богородице, калуђери су добили од српских краљева Милутина, Стефана Дечанског и Душана, заинтересованих за то да преко њега вежу мала српска насеља на западу за државу Немањића. Када је хрватски великаш Младен Шубић од босанског бана Стевана Котроманића затражио војну помоћ за одбрану Клиса од книнског кнеза Нелипића, али и народ који би се населио око Скрадина и Брибира, у северну Далмацију је 1338. године пристигла нова група Срба. Шубићева удовица Јелена, сестра цара Душана, после мужевљеве смрти 1348. године уступила је брату Клису и Скрадин, у које је цар Душан послао своје посаде, а у околини ових градова населили су се Срби из Херцеговине. Из тог времена потиче још један православни манастир који сведочи о присуству српског народа у северној Далмацији, посвећен Светом Арханђелу Михаилу и смештен у кањону реке Крке, по којој је и назван.

Покрштавање Срба у селу Обрадовци

Досељавање Срба настављено је 1371. године и они су се ускоро нашли пред зидинама Трогира. Било их је у Задру, Шибенику, Обровцу и другим местима, где су брзо стицали поштовање грађана са којима су долазили у додир. Нови подстицај насељавању Срба пружио је бо-

сански краљ Твртко I Котроманић када је, 1390. године, целу Далмацију ставио под своју власт, дајући Книну карактер српског града, што ће он остати све до насилног протеривања Срба из Хрватске крајем 20. века. У време Твртковог наследника Стефана Дабише, због учесталих турских упада у Босну после Косовске битке Срби су се одатле поново, 1394. и 1397. године преливали у Далмацију, заустављајући се у Книнском пољу, Голубићу, Пађенама и Полачи. Управо у том крају, на реци Цетини, подигнут је тада и трећи српски историјски манастир у Далмацији, Драговић. До трећег великог померања становништва после боја на Косову дошло је између 1413. и 1417. године, пошто су Млечани од досељених Срба успели да регрутују чак 5000 војника. За ове сеобе везује се настанак села Косова код Книна.

Пратећи траг српских миграција, велики истраживач српске Далмације Бошко Десница констатовао је да је „буркање, помјерање, потискивање, сударање, преплављивање и ступање разних маса и група истог народа на узаном појасу далматинске земље” трајало готово три века, да су „читави крајеви по неколико пута остајали пусти и по неколико пута поново се напучавали.” Па тако, 1450. године Срби су се опет покренули и пристигли у Равне котаре. Та група досељеника зауставила се у селу које је касније понело име Кула Атлагића. Нове прилике наступиле су после пада Босне и Херцеговине под турску власт, 1463, односно 1482. године, када су Турци почели да се залећу и у Далмацију, да је освајају, пљачкају и пустоше. Први пут се суочавајући с том силом, хрватско староседелачко становништво масовно се повлачило према приморским градовима који су се налазили под млетачком влашћу. Прелазило је и на острва, па чак и на другу обалу Јадрана, у Италију. Срби, који су се већ дуже време борили против Турака и нису били изненађени њиховим продором, углавном су остајали на подручју на коме су подигли своје скромне домове, цркве и манастире, пружајући отпор завојевачу. У рату против Угарске Турци су имали успеха, постепено јој преотимајући део по део континенталне Далмације, коју је Угарска до тада држала. До 1533. године Турци су запосели Котаре са Островицом, Буковицу са Скрадином, Книнску, Дрнишку и Цетинску крајину, сплитско Загорје и подручје све до Неретве. На освојеној територији формирали су Кнински санџак, постепено га насељавајући хиљадама српских породица како би економски активирали тај простор, испражњен одласком староседелача, римокатолика Хрвата, и како би успоставили одбрамбени систем на граници. Велику сеобу Срба из Босне и Херцеговине и Старе Србије спровели су између 1523. и 1527. године. Турци се нису мешали у

њихов верски живот, дозвољавајући им да подижу цркве и обављају своје верске обреде.

После млетачко-турског рата (1537–1540) Мађари су потпуно протерани из Далмације, која је највећим делом ушла у састав Османског царства, док је под млетачком влашћу остало само неколико приморских градова са острвима. Котари, Буковица и Книнска крајина заједно с Ликом и Крбавом постали су део Личког санцака, док су Петрово поље, Косово поље, сплитско Загорје, Сињско поље и Цетинска крајина припали Клишком санцаку. Оба санцака била су у оквиру Босанског пашалука. Српска православна црква у Далмацији од времена успостављања Пећке патријаршије (1557) налазила се у саставу Дабробосанске епархије, а непосредну управу над црквом у Далмацији имао је игуман манастира Крка. У том манастиру 1615. године основана је и Богословија, једна од првих школа за свештена лица у српском народу. Православље је, међутим, све упорније угрожавала прозелитистичка пропаганда римокатоличких мисионара, која је неметано спровођена чак и међу поданицима Турског царства.

Живећи на граници два велика света, две велике вере, између римокатоличког хришћанства и ислама, између Латина и Турака, Срби су били принуђени да учествују у њиховим сукобима. Суочавајући се с бескрајном и слепом силом ислама, а разним примамљивим обећањима подстицани од дуждевних агената, многи су се приклањали Републици св. Марка и одатле „ускакали” на турску територију да би ратовали против Османлија. Захваљујући подвизима Јанка Митровића, Петра Смиљанића, Стојана Јанковића, Илије Смиљанића, Вука Мандушића, Баје Николића–Пивљанина и бројних других славних, неустрашивих ускока и мегданџија, Млеци су потискивали Турке и најзад их потпуно протерали из континенталне Далмације. Тај процес одвијао се у етапама. Стављајући своје оружје у службу хришћана, котарски ускоци су допринели преотимању Клиса из турских руку за време дуготрајног Кандијског рата (1645–1669), односно извесном проширењу млетачке територије до границе назване *linea Nani*. Овај „стари посед” (*vecchio acquisto*) проширен је после Морејског рата (1684–1699) „новим поседом” (*nuovo acquisto*), односно Книном, Врликом, Сињом, Вргорцем, Габелом и околином тих места, до границе *linea Grmani*, поново захваљујући јунаштвима српских ускока који су, попут Стојана Јанковића, храбро полагали животе у љутим окршајима са неупоредиво надмоћнијим непријатељем. Граница, отада позната као *linea Mocenigo*, поново је померена Пожаревачким миром 1718, када је у најновији млетачки посед (*novissimo acquisto*), ушла Имотска

крајина до Динаре и Пролога. Тако су сви Срби у Далмацији постали поданици Венеције.

Све до потпуног освајања Далмације Млечани су са Србима поступали с много обзира, делећи им земљу и награде, повластице и привилегије, не оптерећујући их дажбинама, дајући им верске и све друге слободе. Али када је престала потреба за убојитим српским оружјем, испољило се право лице нових господара. Уместо да суверено владају земљом коју су ослободили сопственим прегнућима, вековима пркосећи освајачу у епским бојевима, дојучерашњи јунаци и њихове породице не само што су се нашли под доминацијом Републике већ је она пожурила да том сиромашном, мирнодопском начину живота од пољопривреде неприлагођеном свету, наметне порез (десима – десетина прихода од земље) који их је водио право у највећу беду, глад и смрт. У одговор на овај намет, који је показивао колико Сињорија мало цени жртве и страдања својих православних ратних партнера, Срби су 1692. у Врани ликвидирали окрутног гувернера Шимуна Бортулачића, познатог по нељудском и безобзирном поступању. Власт се немилосрдно обрачунала с побуњеницима и наставила свом снагом да притиска, на краће време умирено, становништво.

Неправде социјалне природе пратиле су и прозелитичке активности Венеције, која је желела да разбије свест о јединству српског народа коју је неговала Српска патријаршија, те да покатоличене српске масе лакше пацификује и веже за себе. Међутим, 1704. године Срби су се поново побунили, предвођени Петром Јагодићем-Курицом, парохом Петрове цркве у Биовичином селу у Буковици. Мета устаника били су скупљачи дечиме, али и њихови колебљиви сународници који нису имали храбрости да се придруже побуњеницима. Примењујући тактику одуговлачења и преговарања, власт је успела да сломи устанак и да подели устаничке старешине. Курица се предао и осуђен је на четрдесет година заточеништва, које је провео у мрачној и влажној самици најстрожијег затвора у Венецији. У међувремену, 1705. године, избио је још један устанак, у Цетинској крајини, у коме је учествовало 7000 Срба под вођством драговићког калуђера Исаије. Међутим, и овај устанички покрет био је угушен, а калуђер Исаија осуђен на доживотну робију.

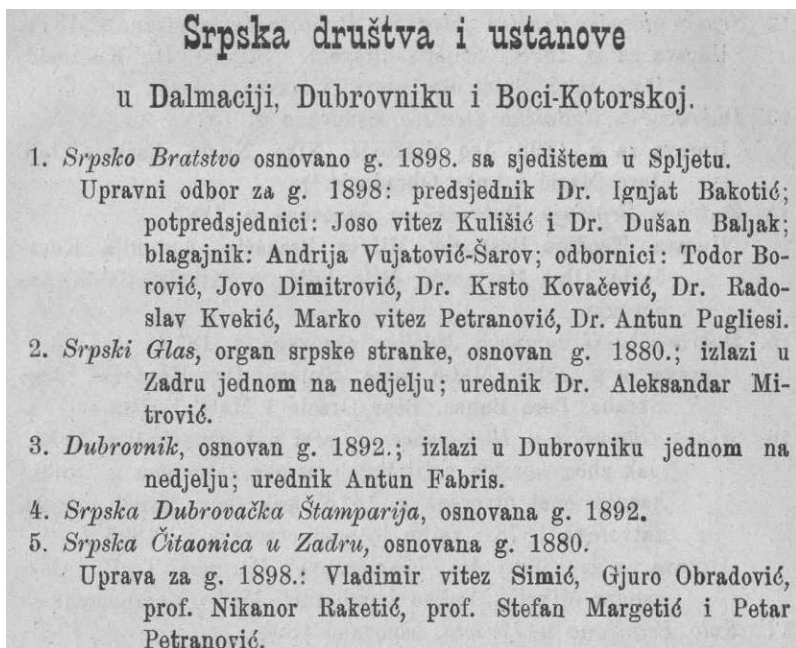
Разочарани у дужда и његове људе, осећајући горак укус неправде, Срби су се у последњем млетачко-турском рату (1714–1718) ангажовали с мање елана него раније. Но, иако је одушевљења понестајало, све друго је остало исто: смрт, глад и оскудица. Постало је јасно да Срби, како би опстали, морају променити начин борбе. Док је у

ранијим епохама њихов кључни адут била физичка издржљивост, у 18. веку главни протагонисти српске историје више нису били непобедиви ратници већ поносити свештеници. Тежиште је померено с бојног поља на подручје духа, јер је искуство показало да само црква може бити гарант очувања идентитета, свести о пореклу и сопствене традиције. Срби су се зато с пуним поверењем окупили око епископа Стефана Љубибратића, на чији је захтев млетачка влада у једном тренутку признала слободу вероисповести у Далмацији. Међутим, далматински бискупи, предвођени задарским надбискупом Вићентијем Змајевићем, у тежњи да обезбеде апсолутни примат римокатоличке цркве у јадранској покрајини, устали су против Љубибратића и својски се заузели за његово протеривање из Далмације. Ни влада Републике св. Марка није с одобравањем гледала на Љубибратића због тога што га је хиротонисао патријарх Мојсије Рајовић (1719), а што је било сведочанство о духовном јединству српског народа, које је по сваку цену требало разбити. Ипак, због опасности која је претила од новог рата, за чије вођење би Срби били неопходни Републици, као и због могућих немира њених православних поданика ако би остали без свог црквеног поглавара, владици је дозвољено да остане у Далмацији, под условом да се уздржи од вршења епископске дужности. Али Љубибратић није још дуго живео међу ускочким потомцима. Вероватно у нади да ће његови сународници лакше решавати своје питање ако се он повуче, Љубибратић је 1726. године напустио Далмацију и прешао у Аустрију, где је до смрти 1738. године управљао Костајничко-зринопољском епархијом.

После Љубибратића, међу далматинским Србима појавила се још једна изузетна личност из редова свештенства, Симеон Кончаревић. На историјској сцени он се први пут истакао 1728. године када се, као бенковачки парох, супротставио канонској визитацији нинског бискупа. Бискупским визитацијама супротставили су се тада и други српски свештеници. Затварање бројних непослушних пароха, калуђера и игумана, које је уследило, изазвало је велико негодовање народа и то је утицало да Кончаревић, који је такође био ухапшен, буде брзо пуштен на слободу. Сињорија, зависна од православног становништва у случају рата, морала је да води рачуна о његовом расположењу.

Реагујући на неизвестан положај српског народа, изложеног притисцима римокатоличких бискупа, Кончаревић је 1731. године сазвао скупштину српске цркве у Далмацији, којој су присуствовала двадесет два свештеника. Бенковачка скупштина је донела резолуцију од шест тачака, изражавајући апсолутну оданост православљу, одбацујући

превласт латинских бискупа над православнима, забрањујући православним свештеницима заједницу у богослужењу с римокатолицима због догматских разлика и захтевајући да се Србима дозволи избор новог епископа.

Српска друштва у Далмацији

На овај захтев Сенат је одговорио 1736. године, издавањем решења којим се далматинским Србима дозвољава да изаберу свог епископа, али услед интервенција надбискупа Змајевића, који је упорно радио на потпуној ликвидацији православља у Далмацији, то решење није ступило на снагу. Због тога је, на иницијативу Симеона Кончаревића, 1740. године одржана још једна скупштина, под председништвом срдара Михаила Павасовића, којој су поред свештеника присуствовала и световна лица. Том приликом донета је резолуција у којој се истиче да су православни свештеници потчињени само православној цркви, да православни, за разлику од римокатолика, исповедају како Дух Свети производи само од Оца, да православни не зависе од римокатоличке цркве, већ признају само своје претпостављене, да се, по кажњавању свештеника, затвара и црква. Ова скупштина, иако је остала без резултата, сматра се значајном зато што јој је председавало световно лице,

одабрано јер се веровало да ће Сенат више пажње обратити на захтеве својих поданика када их заступа сердар, као повереник државе. Скупштина је значајна и зато што су јој присуствовали и Срби с турске територије, поново потврђујући духовно јединство српског народа.

Без обзира на одлуке српске скупштине, 1741. године издат је декрет о потчињавању православних свештеника латинским бискупима и почело је затварање свих оних свештеника за које се сумњало да су противници римокатоличке цркве. Срби су се поново окупили на црквено-народном сабору у селу Косову код Книна 1750. године и изабрали Симеона Кончаревића за далматинског епископа. Већ следеће године он је хиротонисан, али је ускоро, под притиском власти, био принуђен да напусти Далмацију. Прешавши на територију Аустрије, из личног села Попине наставио је, колико су прилике допуштале, да управља српском црквом у свом завичају, извесно време се надајући да ће му бити дозвољен повратак у Далмацију. Али, пошто се прогонство одужило, без икаквих изгледа на окончање, Кончаревић се решио на радикалан потез, селидбу у Русију. За тај подухват он је придобио и изванредан број Срба из Далмације, незадовољних непризнавањем њихове верске и националне посебности на млетачкој територији и уверених да их под влашћу царице Јелисавете чека мало бољи и достојанственији живот. Та група Срба прешла је у Русију 1758. године, а Кончаревић је неколико наредних година настојао да од царице добије подршку за повратак у Далмацију и за поправљање положаја тамошњих Срба. С намером да се врати у завичај 1761. године је напустио Русију. Како га је Млетачка република прогласила за државног издајника, иако руски штићеник, није стигао даље од Лике. Схвативши да му не преостаје ништа друго него да се поново запути у Русију, Кончаревић је опет повео агитацију међу Србима, али она овог пута није уродила плодом. Када је 1762. године отишао натраг за Русију, у Кончаревићевој пратњи налазио се само његов син. У Далмацији је остао Кончаревићев ученик и пријатељ, свештеник Лазар Вујиновић који је, под оптужбом да је учествовао у припремању сеобе Срба у Русију, осуђен на десет година строге тамнице, у потпуном мраку и без икаквог контакта с породицом. Кончаревић је остатак живота, до 1769. године, провео у Кијеву, ожалашћен судбином свог народа, у његову славу написавши историју Срба у Далмацији, под насловом *Љетопис грађанских и црквених догађаја*.

И док Симеон Кончаревић није успео да подстакне сеобу Срба у Русију, нерешено питање верских и националних слобода, тежак материјални положај и аустријска пропаганда утицали су да се после

његове смрти, у периоду од 1771. до 1774. године више стотина српских породица исели у Босну, Пољску и Банат. Ове миграције млетачка влада је озбиљно схватила и, како би им стала на пут, 1780. године издала је закон о слободи православне вере у Републици. Међутим, Србима и даље није било допуштено да именују свог епископа, него само генералног викара, за кога је 1796. године изабран архимандрит манастира Крупе Герасим Зелић. На положају викара он је остао и за време краткотрајне, прве аустријске владавине Далмацијом (1797–1805), током које нимало није побољшан положај Срба. Позитивне промене наступиле су тек под француском управом (1805–1815). Наполеон Бонапарта је увео принцип верске равноправности и 1808. године дозволио оснивање српске православне епископије у Далмацији са центром у Шибенику. Потом је, на црквено-народној скупштини одржаној у Цркви св. Илије у Задру, донет низ одлука о уређењу и организацији православне цркве у Далмацији, а трочлана српска делегација се запутила у Париз да би се код Наполеона заузела за утврђивање положаја и права њене цркве у Далмацији. Срби су у граду светлости дочекани с великим уважавањем, са царем су имали више званичних разговора и чак су присуствовали његовом венчању с аустријском принцезом Маријом Лујзом. Поред црквеног признања, Срби су осетили и друге користи од француског присуства, будући да су Французи подстицали привредни развој покрајине, градили путеве управо на српском етничком простору, реформисали аграрне односе, унапредили правосуђе, отвараили школе.

Када се источна обала Јадрана, од Раба на северу до Шпица на југу, укључујући и до тада вековима слободну Дубровачку републику, као и Боку Которску, после краткоке француске управе нашла у саставу Аустрије (1815–1918), под називом Краљевина Далмација, приморски Срби поново су се суочили са искушењима и недаћама. У намери да дефинитивно одвоји Србе од православља, Аустрија се ослонила на њиховог амбициозног епископа Венедикта Краљевића. Заведен примамљивим обећањима, он се окренуо унији, изазивајући велико незадовољство Срба. Огорченост његовом издајом достигла је врхунац 1821. године, када је на Краљевића извршен неуспешан атентат. Тај догађај епископ је искористио да се обрачуна са својим противницима, међу којима су најупорнији били архимандрит Зелић и шибенички парох Кирил Цвјетковић.

Десет година касније Далмацију је захватио нов талас унијаћења, у време намесниковања генерала Лилиенберга. У одговор на то што су два свештеника, Петар Кричка у селу Кричкама и Марко Бусовић у

селу Баљцима, прешли на унију (1832) и своје парохијане силом приморавали да крену њиховим путем, и што су у Кричкама и Баљцима изграђене унијатске цркве, Петар Кричка је убијен. Унијаћење Срба у Далмацији трајало је све до 1841. године, када је објављен царски декрет против прозелитизма.

У то време, иза Срба у Далмацији било је већ неколико векова прегнућа да се на њиховом етничком простору успостави институција школе. Турци су, међутим, затворили Крчку богословију, а Млеци су упорно опструисали њихову жеђ за знањем, па је српска заједница средином 18. века имала само школу коју је отворио Симеон Кончаревић у Бенковцу и школу у Скрадину. Непостојање школа за православне покушавала је да надокнади уз помоћ приватних учитеља (најзнаменитији је био Доситеј Обрадовић) из Карловачке митрополије, обично свештеника. Постојао је још један вид стицања знања, резервисан само за малобројне имућније појединце, а то је одлазак на школовање у Венецију. Просветне прилике у Далмацији кренуле су набоље тек после пада Републике св. Марка, тако да је 1807. почела с радом прва српска вероисповедна школа, основана у Шибенику, средствима из задужбине Јована Бована. Аустријска власт, међутим, из политичких разлога није показивала разумевање за подизање образовног нивоа становништва континенталних делова северне Далмације, не дозвољавајући српском свету да изађе из мрака незнања, некултуре, примитивизма и сујеверја. Упркос томе, број српских задужбинских школа постепено је растао, а захваљујући напорима епископа Јосифа Рајачића, у Шибенику је 1832. године отворена и Богословија, касније премештена у Задар.

Историју Срба у Далмацији у првој половини 19. века обележио је један значајан културни догађај, а то је појава *Српско-далматинског магазина* (1836–1873), првог часописа штампаног на језику већинског становништва и једне од првих публикација такве врсте на целокупном српском етничком простору. Иако је овај магазин будио националну свест код Срба у Далмацији, они још дуго после његовог покретања нису имали свој посебан политички програм. Налазећи се под притиском италијанске друштвене елите, Срби су пристали уз програм хрватског препородног покрета, који је истицањем начела верске толеранције и прихватањем јединственог језика и илирског имена, добио карактеристике јужнословенског покрета. Ни током револуције 1848–1849. године Срби се нису раздвајали од Хрвата, већ су их подржали у свим њиховим „народним захтевањима”, ограничавајући своје посебне жеље само на верску једнакост и употребу ћирилице,

односно на равноправност са Хрватима. У то време и нешто касније, православно становништво чинило је око 18% укупног становништва Далмације, што ипак не представља коначан удео Срба јер је, поред православних, у покрајини живео и знатан број (према неким истраживањима 20 000–25 000) Срба римокатоличке вере.

Када је, као реакција на превласт италијанске мањине над словенском већином Далмације, почетком шездесетих година 19. века формирана Народна странка (од 1889. године Хрватска народна странка), као заједничка политичка организација далматинских Срба и Хрвата, Срби су представљали, нарочито у почетку, њено најчвршће упориште. Програм странке садржао је захтев за сједињење Далмације с банском Хрватском и за увођење „славенског” језика у јавни живот ове покрајине. Међутим, српско-хрватска слога трајала је само до избора за Далматински сабор 1870. године. После победе на изборима, извојеване захваљујући подршци приморских Срба, Народну странку је све више захватао процес хрватизације. Под утицајем клерикално-правашке струје на челу са Миховилом Павлиновићем, која је Србе сматрала делом хрватског политичког народа, у њеном гласилу, *Народном листу*, почели су напади на Србе и негирање српског националног идентитета. Председник Далматинског сабора Стефан Митров Љубиша међу првима је схватио да се Народна странка неће лако ослободити клерикалне хрватске струје, а сличног мишљења су били и други приморски Срби, нарочито професори Задарске богословије Љубомир Вујновић и Никодим Милаш. Због таквог става, Љубиша се нашао на мети хрватских посланика у Сабору, који су успели да га уклоне с положаја, што је он прокоментарисао речима: „Ја знам да ви мене не трпите јер сам Србин по народности и православан вјером”. И поред свега, на изборима за Царевинско веће (односно парламент у Бечу где је Далмација слала своје представнике откад се, после поделе Хабзбуршке монархије, нашао у њеном аустријском делу, тзв. Цислајтанији) 1873. и 1874. године Срби су подржали кандидата Народне странке Миху Клајића. Но ни то, упркос претходном договору, није утицало на признавање равноправности Срба у Далмацији. Зато су од средине седамдесетих година почеле припреме за оснивање посебне српске странке. Припреме су убрзане после аустро-угарске окупације Босне и Херцеговине, која је представљала нови камен спотицања између Срба и Хрвата. На састанку српских првака у Кожловцу 1878. године истакнуто је да се због хрватског државног права, према коме су Босна и Херцеговина и Далмација хрватске земље у којима Срба нема, мора ступити у одлучну одбрану српске индивидуалности. Предвиђе-

но је иступање Срба из Народне странке, уколико она не ревидира своје ставове према њима, и формирање посебне српске политичке странке. С обзиром на актуелну национално-политичку ситуацију у угарском делу Монархије, изражено је противљење уједињењу Далмације са Хрватском и Славонијом. Ове одлуке означиле су почетак политичког организовања српског народа на Приморју.

Најзад, 1879. године формирана је Српска народна странка под вођством Саве Бјелановића. Она је ступила у одбрану српске националне индивидуалности у јадранској покрајини, а као битну тачку свог програма истакла је противљење уједињењу Далмације с Хрватском и Славонијом, због неравноправног положаја српског народа на тој територији. Из истог разлога супротстављала се и прикључењу Босне и Херцеговине банској Хрватској, односно Аустроугарској. Поред тога, Српска странка афирмисала је начело српства трију вера, будући да је једино српску националну мисао, око које се могу интегрисати не само православни већ и римокатолици и муслимани, сматрала аутентичном. Њено руководство веровало је да се само тако, окупљањем свих становника западног Балкана, и оних који су некада примили католичанство и оних који су прешли у ислам, око њихових сународника који нису мењали конфесију па, самим тим, ни националност, могло обуздати агресивно хрватство, иза кога је стајала Монархија, у својим напорима да продре што даље и што дубље на исток. Одвојивши се од Хрвата, Срби су почели сарађивати с далматинским аутономашима, с којима их је повезивао отпор интеграцији Далмације с Хрватском и Славонијом.

Иако у целини окренута одбрани српских интереса и критички оријентисана према Павлиновићевој струји у Народној странци, Српска странка је годинама била подељена на две струје: конзервативну, предвођену Никодимом Милашем који је имао кључну улогу у оснивању странке и коју је подржавало православно свештенство у северној Далмацији, и либералнију око Саве Бјелановића, чије је упориште било у Боки Которској и Дубровнику. До измирења двојице првака дошло је почетком деведесетих година и, све до Бјелановићеве смрти 1897. године, јединство странке више није нарушавано. После Бјелановићеве смрти ојачао је Милашев утицај, што је изазвало реакцију другог страначког крила, које су чинили дубровачки Срби католици. Конфликт је разрешен на скупштини у Сплиту 1903. године, када је донет нови, ревидирани програм странке, а за председника и потпредседника изабрани Антун Пуљези и Урош Десница.

Тешко налазећи заједнички језик са Хрватима, уз то економски, просветно и културно посрнули, у процентуалном опадању у односу

на хрватско становништво или у стагнацији, већином неписмени, везани за село, с неразвијеним средњим сталежом, Срби су у овом периоду повели борбу против заосталости своје заједнице. Привредни и просветни препород наговештен је оснивањем кратковеког „Српског братства” (1897–1899), да би уистину започео посредством „Српске зоре” (Книн, 1901) и даље се наставио оснивањем Савеза српских привредних задруга на Приморју (Дубровник, 1908), Матице српске (Дубровник, 1909) и Српске централне банке за Приморје (Дубровник, 1913). Поред тих важнијих институција, на подручју Далмације деловале су и бројне српске читаонице, српска певачка друштва, српске добротворне женске задруге, организације „Српског сокола”; излазиле су српске новине, часописи и календари („Српски лист/Српски глас”, „Нови српски лист”, „Приморски српски лист”, „Дубровник”, „Драшков рабош”, „Вук”, „Срђ” и други), отваране су српске књижаре и штампарије.

На почетку 20. века, у деценији пред Велики рат, наступиле су битне промене и у српско-хрватским односима. Кренувши „новим курсом”, све хрватске странке у Троједној краљевини (осим Чисте странке права) су 1903. године напустиле хрватско државно и историјско право, односно схватање о хрватском „политичком” или „дипломатичком” народу, по коме су Срби и остали нехрвати „политички” Хрвати, грађани али не и посебан народ. Зато су српске странке, међу њима и Српска странка на Приморју, Задарском резолуцијом (1905) подржале хрватске политичаре у настојањима, израженим претходно донетом Ријечком резолуцијом, да остваре сарадњу с мађарском опозицијом, под условом проширења хрватске самосталности; присаједињење Далмације Хрватској и Славонији ставиле су у зависност од признања равноправности српског народа с хрватским. Клубови Хрватске и Српске странке у Далматинском сабору заузели су став да су Срби и Хрвати један народ, како су међусобно равноправни, како уједињеним снагама треба да се супротстављају заједничким непријатељима, како треба да се заложе за интеграцију Далмације с Хрватском и Славонијом; клубови су прихватили одлуку Далматинског сабора из 1883. године, којом се језик назива хрватски или српски и донели су одлуку да ће се заузети да школски уџбеници садрже градиво и о хрватској и о српској историји и да се подједнако користе и ћирилица и латиница. Југословенска идеја почела је да стиче све више присталица и међу Србима и међу Хрватима, што се испољило посебно за време Балканских ратова. Међутим, уочи Великог рата и на његовом почетку расположење према Србима радикално се променило, дошло

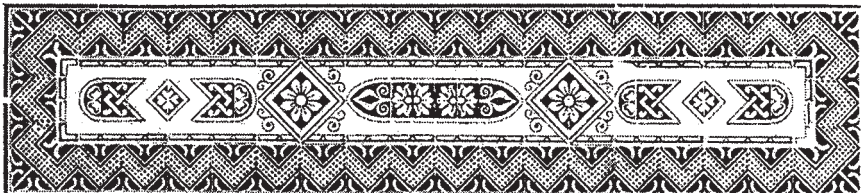
је до провале србофобије и почео је период страдања српског народа и српске елите која је, због оданости српској националној идеји, хапшена и затварана. Ипак, век аустријске владавине Далмацијом ближио се крају и највећи део приморских Срба ускоро је доживео остварење вековног сна о ослобођењу и уједињењу целокупног српског народа.

ОДАБРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Алманах Срби и православље у Далмацији и Дубровнику*, Загреб 1971.
- Бакотић Лујо, *Срби у Далмацији од пада Млетачке Републике до уједињења*, Београд 1991.
- Благојевић Милош, *Српска државност у средњем веку*, Београд 2011.
- Божјић Софија, *Политичка мисао Срба у Далмацији: Српски лист/глас 1880–1904*, Београд 2001.
- Божјић Софија, „Српска друштва и удружења у Далмацији према подацима 'Српског листа' и 'Српског гласа' 1880–1904. године”, *Зборник о Србима у Хрватској 3*, Београд 1995.
- Веселиновић Л. Рајко, „Срби у Далмацији”, *Историја српског народа IV–2*, 7–66.
- Десница Бошко, *Стојан Јанковић и ускочка Далмација: изабрани радови*, приредио Срђан Воларевић, Београд 1991.
- Живановић Ж. Милан, *Дубровник у борби за уједињење 1908–1918*, Београд 1962.
- Историја котарских ускока 1–2*, сабрао и објавио Бошко Десница, Београд 1950–1951.
- Јанковић Ђорђе, „Етнички простор Срба на Балкану у средњем веку у светлу археолошких и писаних извора”, *Етнички простор Срба*, књ. 1, Географски факултет 1993.
- Јанковић Ђорђе, *Српске громиле*, Београд 1998.
- Јачов Марко, *Венеција и Срби у Далмацији у XVIII веку*, Шибеник 1987.
- Јачов Марко, „Сеобе Срба у Далмацију и Боку Которску кроз векове”, *Catena mundi I*, Краљево–Београд 1992.
- Јачов Марко, *Срби у млетачко-турским ратовима у XVII веку*, Београд 1990.
- Калинић Војин, *Допринос Никодима Милаша културном препороду Срба у Далмацији*, Београд–Шибеник 2009.
- Милаш Никодим, *Православна Далмација*, Нови Сад 1901.

- Милутиновић Коста, *Из историје народног препорода приморских Срба*, Београд 1994.
- Милутиновић Коста, „Срби у Далмацији 1797–1878”, *Историја српског народа V–2*, 277–307,
- Милутиновић Коста, „Настанак политике новог курса на Приморју”, *Историја српског народа VI–2*, 349–374.
- Орловић Сњежана, *Манастир Крупа*, Београд–Шибеник 2008.
- Орловић Сњежана, *Манастир Крка*, Београд–Шибеник 2007.
- Орловић Сњежана, *Манастир Драговић*, Београд–Шибеник 2009.
- Станојевић Глигор, *Далматинске крајине у XVIII вијеку*, Београд–Загреб 1987
- Станојевић Глигор, *Југословенске земље у млетачко-турским ратовима XVI–XVIII вијека*, Београд 1970.
- Petrović Rade, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću (Narodna stranka i nacionalno pitanje 1860–1880.)*, Sarajevo–Zagreb 1982.

Софија Божић

УДК 271.2

ПРЕГЛЕД И СТАЊЕ ЦРКВЕНИХ ОБЈЕКТА НА ПОДРУЧЈУ ПАЛМАТИНСКЕ ЕПАРХИЈЕ

Послије раскола 1054. године нетрпељивост Римокатоличке цркве према источном богослужењу била је посебно изражена. Тако су наши преци на тим просторима били изложени двјема опасностима: римокатоличком прозелитизму и насртајима „безбожних Агарјана” – Турака. Ишло се тако далеко да су присталице словенског православног источњачког богослужења проглашавани јеретцима. То је био знак да ће бити прогањани на најсвирепији начин. Тако је започела немилосрдна борба која је трајала вјековима, све до наших дана.

Посебно значајну улогу у очувању националне свијести код Срба који су живјели на подручју авнојевске Хрватске имала је Српска православна црква. Ово нарочито долази до изражаја након обнове Пећке патријаршије 1557. године. Тада се подижу и опремају нове цркве и манастири (Гомирје, Лепавина, Ораховица, Марча, Комоговина...), штампају и преписују књиге и рукописи, набављају и сликају иконе, оснивају се народне школе при манастирима и парохијским црквама, а уз велике напоре успоставља се црквена хијерархија, подређена пећком патријарху. У вријеме непостојања националних држава црква је једина била у стању да дефинише и заштити национални интерес Срба на западним странама. Оваквим својим радом Црква је убрзо дошла на удар римокатоличког прозелитизма, чији протагонисти нису бирали средства да спријече такво њено дјеловање. Најоштрију форму таквог односа према православном становништву представља

унијаћење, програмски спровођено у терезијанско доба, а такве тенденције се настављају и у првој половини XIX вијека. Тек ће вријеме просвијећеног апсолутизма, а посебно либерална начела XIX вијека на овим просторима допринијети толеранцији према православцима и омогућити несметани црквени и народни живот.

Стварањем злогласне Независне Државе Хрватске (1941–1945), Срби су доживјели геноцид, а њихова културна добра, првенствено црквени објекти, у највећој мјери су уништени. Послије рата цела те није стигла казна, и даље су у суштини спроводили нетрпељиву политику према Србима, која се повремено испољавала различитим и разрађеним формама притисака. Врхунац је достигнут избијањем рата 1991. године у коме је, у највећем дијелу, дошло до зазирања српских трагова. Српски народ је био присиљен на егзодус, материјална добра у највећој мјери су, систематски, уништена а посебно је тешка судбина културног наслеђа. Сва наша култура, дакле и суштинска знамења: цркве, гробишта, спомен обиљежја остала су незаштићена и на удару острашћених екстремиста.

ДАЛМАТИНСКА ЕПАРХИЈА

Од најранијих времена ови простори били су под духовним надзором дабробосанских митрополита који су својој епископској титули додавали атрибуте „клишки и лички” и посебно „егзарх цијеле Далмације”. Карловачким миром (1699) и Пожаревачким миром (1718) Далмација је потпала под власт Млетачке републике, а православни Срби на том простору под управу Филаделфијске архиепископије која је примила унију. Касније ће сви српскоправославни епископи морати да воде дуготрајни рат да би се супротставили унијаћењу како би сачували православље. Посебно се унијаћењу Срба у Далмацији супротставио бенковачки свештеник Симеон Кончаревић, који је 1750. године у цркви Светог Илије у Марковцу изабран за епископа. Послије његовог прогона за Србе у Далмацији наступила су још тежа времена.

Тек под француском влашћу одобрено је православним Србима да организују вјерски, православни живот и да имају свог епископа. Доласком владике Јосифа Рајачића (1829–1834) и уласком Далматинске епархије у састав Карловачке митрополије, положај српске цркве у тим крајевима се нормализује. Од 1874. до 1918. године Епархија далматинска била је заједно са Бококотарском епархијом у саставу Буковинско-далматинске митрополије. Приликом уједињења Српске цркве послје Првог свјетског рата, ушла је у састав уједињене Српске патријаршије. Током ратних година (1941–1945) у Епархији далматинској уништено је 17, а оштећене су 23 цркве. Страдала су и два манастира и 18 парохијских домова, а 12 црквених објеката је знатно оштећено. За вријеме посљедњег рата (1991–1995) у Далматинској епархији срушено је 14, а оштећено 45 цркава. Један парохијски дом је уништен, а 13 оштећено. У акцији „Олуја” хрватске војске и полиције 1995. године, српски народ је прогнан а његове светиње опљачкане, оскрнављене и дијелом уништене.

1. **БАЉЦИ – црква Светог Јована Крститеља** саграђена је, или још вјероватније обновљена 1730. године. Представља једнобродну грађевину са равном таваницом и дубоком полукружном апсидом на истоку. Са западне стране налази се прилично китњаста звоник на преслицу. Пријестоне иконе на развијеном иконостасу припадају мајстору из цркве Светог Јована у Бенковцу. Црква је генерално обновљена 1976. и 1991–1993. године. У рату (1991–1995) дјеломично је оштећен кров и јужна фасада. У посљедње вријеме црква је у цјелости обновљена. Послије обнове изнова је, маја 2010. године, проваљена и опљачкана.

Јужније од ове цркве 1835. године била је сазидана велика унијатска црква са два звоника на источној страни за које се у народном говору усталио назив *роге*.

2. **БЕНКОВАЦ – црква Рођења Светог Јована Крститеља** подигнута је 1875, на мјесту старе цркве из 1590. године. Нова црква саграђена је као велика куполна грађевина сложеног централног плана, заправо као триконхос са кулом – звоником на источној страни. Из старог храма сачуване су монументалне пријестоне иконе и појединачне композиције на којима је испољен висок умјетнички домет. У цркви је новији иконостас с почетка XX вијека, неколико новијих икона, међу којима се издваја икона – рад Симеона Вукојевића. Садржи збирку црквених књига, руских и грчких предмета примјењене умјетности. Парохијски дом је из XVI вијека, а у XVIII вијеку служио је као резиденција далматинског епископа и историчара, писца Симеона Кончаревића. Црква је дјеломично оштећена (1991–1993). Оштећена је у августу 1995. године, када је Хрватска војска провалила и демолирала и парохијски дом.
3. **БИЛИШАНЕ ДОЊЕ – црква Рођења Светог Јована Претече** подигнута је 1739. године, а њен прокуратор био је сердар Илија Митровић. Уздужна грађевина са звоником на преслици на западу и полукружном апсидом на истоку. Иконостас је зидани. Обновљена је 1874. године. Садржи иконе, нешто црквених књига и предмете примјењене умјетности (смјештено у цркви Свете Тројице у Обровцу). Проваљена и демолирана у рату (1991–1995).
4. **БИЛИШАНЕ ГОРЊЕ – црква Рођења Богородице** саграђена је 1862. године. Има основу у облику латинског крста, истакнути трансепт и куполу на полигоналном тамбуру. Иконостас је дјело задарског сликара Антонија Цукара из 1864. године.
5. **БИЉАНЕ ГОРЊЕ – црква Светог Георгија** грађена је у двије фазе. Прва фаза потиче из друге половине XIV вијека, а друга из 1537. године. Уздужна грађевина са звоником на преслици на западној фасади и полукружном апсидом на истоку. Садржавала је иконостас (за вријеме протеклог рата затекао се у Бенковцу у парохијској цркви) и појединачне примјерке књига и предмета примјењене умјетности. На зидовима неколико икона, од којих је једна старија. Гранатирањем 1993. године цркву је оштетила Хрватска војска.

6. **БИОВИЧИНО СЕЛО – црква Светих Петра и Павла** саграђена 1524, а обновљена 1710. и касније. Уздужна грађевина са звоником – кулом ситуирана је уз западну фасаду. У унутрашњости има два масивна правоугаона пиластра који дијеле олтарни простор од брода цркве. Има иконостас који је комбинован од старијих и новијих икона, са познатим *Бусовићевим* *дверима* из 1704. године. У цркви се налазе појединачни примјерци црквених књига, предмети примијењене умјетности и више икона по зидовима. Црква и парохијска кућа проваљене су и демолиране августа 1995. године.
7. **БИОЧИЋ (Тепљух) – црква Светих апостола Петра и Павла** – на темељима старије цркве око 1780. године, подигнута је нова црква 1886/7, заслугом епископа далматинског Стефана Кнежевића. Сачувани су дијелови првобитног иконостаса и све четири пријестоне иконе из друге половине XVIII вијека. Проваљена и демолирана августа 1995. године.
8. **БСКУПИЈА – црква Свете Тројице** потиче из 1577, док је садашња градња из 1689. године. Изнад јужних врата стоји натпис о још једној обнови, из 1845. године. Овећа једнобродна црква са правоугаоним наосом, дубоком полукружном апсидом и интересантним звоником на западу. Иконостас је комплетан и припада типу развијених олтарних преграда из друге половине XVIII вијека. За вријеме протеклог рата један број икона пренесен је у Србију на конзервацију и чување, а већи дио икона са иконостаса непосредно након прогона Срба у августу 1995. године нестао је и до сада није утврђено гдје се налазе.
9. **БИЛЕТИЋ – црква Покрова Пресвете Богородице** на основу уклесаног натписа највјероватније је сазидаана 1809. године. Унутрашњост је затворена таваницом, а посебност чини декоративно изведен амбон на поду. Послиједња обнова храма неопходна након ратних страдања усплиједила је 2005. године.
10. **БЈЕЛИНА – црква Свете Петке** сазидаана је 1815. године. Лонгитудинална грађевина са правоугаоном апсидом на истоку и звоником на преслицу на западу. Иконостас у цркви је из XIX вијека.
11. **БРАТИШКОВЦИ – црква Светог Николе** подигнута је 1592. године као типска грађевина са полукружном апсидом на истоку и накнадно придодатим звоником из 1893. године на западној страни. Иконостас је развијеног типа са пријестоним иконама окованим сребром у Венецији у XVIII вијеку. Иконе су се налазиле и

по зидовима, а у цркви је било и богослужних књига и предмета примјењене умјетности. Данас се ништа поуздано не зна о судбини ових драгоцености. Цркву је гранатирала Хрватска војска (1991–1993).

12. БРГУД – **црква Светог Лазара** потиче из 1682. године, а обновљена је 1869. године. Уздужна грађевина са полукружном апсидом на истоку и звоником на преслицу изнад западне фасаде. Садржи новији иконостас настао између два свјетска рата. У цркви је нешто икона по зидовима, неколико предмета црквене умјетности и књига.
13. БРИБИР – **црква Светих Јоакима и Ане** потјече из XIV вијека, а обновљена је 1574. године. Такође уздужна грађевина са полукружном апсидом на истоку и звоником на преслицу изнад западне фасаде. У цркви је комбиновани иконостас са иконама различитог поријекла и година настанка. Садржи, такође, неколико икона по зидовима и појединачне примјерке предмета примјењене умјетности и књига. Проваљена, а инвентар оштећен; иконостас без престоне Христове и Богородичине иконе и без пола икона изнад иконе *Тајна вечера* (*Извјештај бр. 178/97, од 9. јуна 1997. године*).
14. БРОЋАНАЦ (Сплитска загора) – **црква Светих апостола Петра и Павла** подигнута у XVIII вијеку. Обновљена 1805. и 1989. године. То је типска, врло мала једнобродна грађевина са полукружном апсидом на истоку и једноставним звоником на преслицу на pročељу. Срушела је Хрватска војска у рату (1991–1993).
15. ВЕЛУШИЋ – **црква Светог Георгија**, из 1895. Године, са полукружном апсидом на истоку и малим звоником на западној страни. Опрема и намјештај су из новијег доба, иако су се у њој прије рата налазили старији примјерци иконописа.
16. ВИС – **црква светих Ћирила и Методија** подигнута је 1933. године. Имала је крстообразну основу са куполом и једним високим, асиметрично постављеним звоником. Црква је срушена 1963. године, а неки њени дијелови и намјештај пренесени су и уграђени у нову цркву Богородичиног Покрова у Книну.
17. ВРБНИК – **црква Светог Николе** подигнута 1675. године, а данашњи изглед добила је 1789. године. Представља једнобродну грађевину са три травеја, од којих је централни пресвођен крстастим, а два преостала полуобличастим сводом. Дубока полукружна апсида је на истоку, а на западу је конструисан звоник са елементима кампанела и преслице. Иконостас представља од-

личан рад бенковачког мајстора из средине XVIII вијека. Црква посједује репрезентативне примјерке српских штампаних књига из XVI вијека. Црква се сада у цјелости обнавља, а приликом радова на крову биле су видљиве досадашње фазе и различита градитељска рјешења горње конструкције.

18. **ВРЛИКА – црква Светог Николе** подигнута је 1618. године. То је велика дворанска црква са полукружном апсидом на истоку, док је кула – звоник на западу подигнута 1801. године. У цркви се налази комбиновани иконостас са иконама различитих датација, као и неколико икона по зидовима. Црква је обновљена након пожара из седамдесетих година XX вијека.
19. **ГОЛУБИЋ – црква Светог Стефана** из 1462. године посвећена је Преносу моштију архиђаконa Стефана и грађена у више фаза. Једнобродна засведена грађевина са три травеја, полукружном апсидом на истоку, док је на западном pročелу изграђен велики звоник са инверзним распоредом отвора. Иконостас је сликан почетком XIX вијека. Својевремено су се у припрати налазили остаци позносредњовјековних зидних слика, док је у посљедње вријеме живописање голубићког храма урадио Петар Билић из Београда у стилу византијске православне иконографске традиције. Уз неколико руских штампаних књига црква посједује антиминсе с краја XVII вијека и један бронзани тањир из XV вијека. Крај цркве је парохијски дом у коме је српску дјецу основама писмености подучавао Доситеј Обрадовић. У посљедње вријеме црква је генерално обновљена.
20. **ГЛАВИНА ДОЊА (код Имотског) – црква Успења Пресвете Богородице** подигнута 1722, обновљена 1886. године. Има про- страни једнобродни наос и полукружну апсиду. Преслица је седамдесетих година XX вијека надомјештена звоником. Црква је минирана ноћу 29. октобра 1991. године. Уништен је иконостас са иконама из средине XIX вијека од непроцијењиве вриједности, богослужбени предмети, црквене и матичне књиге. Током 1992. године црква је срушена.
21. **ДАБАР (Сплитска загора) – црква Свете Недјеље** подигнута 1976. године. Порушила је Хрватска војска у рату 1991–1993.
22. **ДИЦМО – црква Успења пресвете Богородице** из 1784, док је садашња грађевина из 1839. године. Обликом је мала једнобродна црква са полукружном апсидом на истоку и звоником на преслицу на два нивоа са западне стране. Иконостас је из XIX вијека, а ради оштећења надопуњен је новијим иконама.

23. **ДРАГОВИЋ – манастир са црквом Рођења пресвете Богородице**, према традицији, подигнут је 1395. године. Има правоугаони наос, полукружну апсиду и звоник на преслицу. Због злосрећне судбине два пута је мијењао локацију, услјед чега су страдала покретна материјална добра. Манастирска ризница садржи добре примјерке иконописа из XVII вијека, богослужбне предмете, одежде, рукописне и штампане књиге. И за вријеме рата 1991–1995 доживио је судбину да два пута буде проваљен.
24. **ДОБРОПОЉЦИ – црква Светог Георгија** потјече из 1672. године. Грађевина је лонгитудиналног пресека са полукружном апсидом и звоником на преслицу. Садржи нешто књига и неколико старих икона, као и појединачне предмете примијењене умјетности.
25. **ДУБРОВНИК** (Захумско-херцеговачка епархија, до 1870. године налазио се у саставу Далматинског владичанства).

Црква Благовјештења Пресвете Богородице подигнута 1877. године. Првобитни иконостас са иконама на платну радио је Николаос Аспиотис, али је у периоду између два свјетска рата све надомјештено великим иконама Атанасија Поповића. Оштећена 3. априла 1992. године, када је кров погођен са три минобацачке гранате. Од експлозије кашикаре 5. септембра 1996. године оштећена су улазна врата и дјеломично фасада цркве. У склопу православне цркве Светог Благовјештења смјештен је музеј са вриједним иконама а у непосредној близини су и просторије Српске православне општине Дубровник.

Црква Св. архангела Михаила (на гробљу Бонино) подигнута 1837. године. Изворно је то требала бити класицистичка грађевина са огромним звоником, али се у тим облицима није реализовала. Главна врата у порти минирана 27. априла 1992. године.

Црква (капела) Светог Георгија, на Посату, подигнута 1803. године. Била је то прва богомоља, најприје смјештена у кући изван зидина која је адаптирана у цркву и посвећена Светом Ђорђу. Уочи прошлог рата започела је њена обнова. Кров и фасада оштећени гелерима (1992). (*Извјештај од 18. фебруара 1997.*)

Парохијски дом у коме је смјештена вриједна ризница ове парохије, са изузетно значајном збирком икона, оштећена гранатама 1991–1992. године.

Владичански конак – старо здање преко пута Саборне цркве, спаљено 1991–1992. године, остали само зидови.

26. **ДРНИШ – црква Успења Пресвете Богородице** подигнута 1618. године на темељима старије која није сачувана. На њеним темељима освећена је нова 1908. године коју је пројектовао Ћирил Ивековић. Изведена је у историцистичком маниру: просторна замисао је комбинација базиликалног са рјешењем уписаног крста. Звоник са калотним завршетком налази се на прочељу, а полукружна апсида је на источном дијелу. Зидне слике у другој половини XX вијека радио је Рус презименом Ахметов. Иконостас је новији рад. Црква осим нешто старијих богослужбених књига посједује врхунску збирку икона, поготово оних италиокритског поријекла од XV до XVIII вијека. За вријеме Другог свјетског рата црква је била опљачкана. Генерално обновљена 1983. године. Током ратних операција (1991–1993) кров и звоник погођени гранатама, унутрашњост демолирана (*Извјештај бр. 178/97, од 9. јуна 1997. године*). Црква у Дрнишу и после рата 1991–1995. мета је сталних напада, пљачки и скрнављења. На гробљу је црква **Светог архангела Михаила** – подигнута 1852. године у једноставним типским облицима једнобродног храма. У њој се чувало неколико икона поријеклом са првобитног иконостаса. Црква и парохијски дом проваљени су и демолирани августа 1995. године.
27. **ЂЕВРСКЕ – црква Светог пророка Илије** потјече из 1537. године. Грађевина је касније обнављана, али је задржала једноставно просторно рјешење, једнобродног храма са полукружном апсидом и преслицом. Иконостас је новији рад из XIX–XX вијека са иконама на металној подлози. На гробљу је сахрањен велики српски трибун из 19. вијека Сава Бјелановић, чији је гроб својевремено био мјесто ходочашћа далматинских Срба.
28. **ЕРВЕНИК – црква Светог Николе**, подигнута је 1699. године. То је мала једнобродна црква са полукружном апсидом, засведена полуобличастим сводом са звоником на преслици на западној страни. Иконостас, иако пресликаван, одаје сликара средине XVIII вијека. У цркви су иконе на зиду, старије и новије, а такође и појединачни примјерци књига и предмета примјењене умјетности. Раније се у цркви чувало чувено *Мркинско јеванђење* из 1562. године.
29. **ЖАГРОВИЋ – црква Преноса моштију Светог оца Николаја**, потиче из 1537. године. Садашња грађевина саграђена на темељима претходне, датира из 1891. године. Црква је дјеломично страдала приликом савезничког бомбардовања у Другом свјет-

ском рату. Има простран наос, полукружну апсиду на истоку и малу преслицу на западној страни. Иконостас је наручени рад с почетка XX вијека. Његов најбољи дио јесте престоно икона Богородице са Христом, рад Уроша Предића из 1904. године. У току 1995. године унутрашњост цркве је демолирана а парохијски дом проваљен, девастиран и дјеломично опљачкан (*Извјештај од 9. маја 1997. године*). Приликом катастрофалног пожара 13. септембра 2011. године који се десио у рејону села Пађене и Жагровић, оштећени су прозори и врата на цркви Светог Николе, као и братска кућа.

30. ЖЕГАР – **црква Светог Георгија**, из 1897. године, подигнута је на темељима првобитне грађевине коју извори постављају у 1618. годину. Јединствене је просторне концепције са правоугаоним наосом, високом полукружном апсидом на истоку и звоником на преслицу са западне стране. Црква има новији иконостас и неколико икона по зидовима и нешто црквених књига и сасуда. Након прогона Срба, у току 1995. године, црква је демолирана а парохијски дом спаљен, остали су само зидови.
31. ЗАДАР – **црква Светог Илије**, подигнута је 1563. а обновљена 1773. године. У Другом свјетском рату оскрнављена је, проваљена и демолирана. Генерално је обновљена 1969/70. године. Почетком 1992. године црква је проваљена и опљачкана. Иконостас уништен, као и књиге и друге црквене ствари. Црквено – општинска библиотека има око 1.000 наслова књига. Од украдених икона са иконостаса двије је пронашао Интерпол у Трсту, а за осталим још траје међународна потрага. На гробљу у Задру налази се **капела Светог Михаила**, из 1886. Године, која је у последњем рату оштећена а ентеријер уништен. Зидови оштећени гелерима граната (1991–1993).
32. ЗЕМУНИК ДОЊИ – **црква Сетог Саве**, изградња почела прије Другог свјетског рата а завршена послје рата. Храм је проваљен и демолиран у ноћи између 1. и 2. априла између 1991. године, а хрватска војска или паравојне јединице срушиле су га 1992. године.
33. ЗЕЛЕНГРАД – **црква Светих Петра и Павла**, подигнута је 1856. године. Уздужна грађевина са полукружном апсидом и звоником на преслицу. Црква има новији иконостас и нешто новијих икона и појединачне примјерке црквених књига. За вријеме последњег рата била је запаљена, сада је потпуно обновљена.
34. ЗЕЛОВО (залеђе Каштела) – **црква Светог пророка Илије**, подигнута је 1863, а затим обновљена 1884. године. Црква је рела-

тивно висока са ниском полукружном апсидом на истоку и кубичним пирамидалним звоником који је, накнадно, 1935. године завршен на западној страни.

35. **ИВОШЕВЦИ – црква Рођења Светог Јована Крститеља.** Постоје остаци старе цркве из XVII вијека и новија црквена грађевина након Другог свјетског рата. Зидана је солидно клесаним каменим квадерима низаним у водоравним редовима. Ради се о великој дворанској цркви, високих бокова и равне таванице и, што је ријетко у српској архитектури сјеверне Далмације, лишеној олтарске апсиде. Посједује комбиновани иконостас с иконама различите датације. Такође постоје иконе по зидовима од којих су четири прјестоне, старије. Има нешто црквених књига и предмета примјењене умјетности. Унутрашњост демолирана и дио инвентара уништен (*Извјештај бр. 178/97, од 9. јуна 1997. године*).
36. **ИСЛАМ ГРЧКИ – црква Светог великомученика Георгија** – подигнута 1675. године, као задужбина Стојана Јанковића. Обновљена је 1712. године, када је грашена друга фаза. Једнобродна је са полукружном апсидом на истоку и звоником на преслицу на pročелју. У цркви су сахрањени чланови породица Јанковић и Десница. У јануару 1993. године цркву је гранатирала Хрватска војска, тада је срушен звоник а црква оштећена, као и гробље. Оштећен је и гроб књижевника Владана Деснице.
37. **ЈАГОДЊА – црква Светог Симеона Монаха** – подигнута у XVII вијеку. Садашња једнобродна грађевина са полукружном апсидом на истоку и звоником на преслицу на западу, подигнута је 1869. године на темељима претходне. У Другом свјетском рату уништени богослужбени предмети, црквене и матичне књиге. Послије Другог свјетског рата је обновљена, 1968. године. Цркви припадају веома квалитетне иконе грчког поријекла настале од XVI до XVIII, као и солидни радови српских мајстора из XVIII вијека. Осим икона има и нешто књижног и примјењеноумјетничког материјала. Црква је оштећена хрватском артиљеријом и готово разорена; унутрашњост демолирана и дијелом уништена (1991–1993). (*Извјештај бр. 178/97, од 9. јуна 1997. године*).
38. **КАЊАНИ – црква Свете преподобне Параскеве,** (стара) из 1782. године, на истим темељима подигнута је нова 1888. године заслугом епископа Стефана Кнежевића. То је сразмјерно велика дворанска црква са полукружном апсидом на истоку и малим звоником изнад западног pročелја. Инвентар добрим дијелом

оштећен а иконостас без једног дијела икона које су након рата отуђене. (*Извјештај бр. 178/97, од 9. јуна 1997. године*).

39. **КАРИН – црква Светих великомученика Кирика и Јулите** подигнута 1537. године. Грађевина цркве је уздужна, са полукружном апсидом на истоку и масивним звоником – кулом на западу. У цркви је иконостас комбинован од старијих и новијих икона, од којих су неке рад Данила Петрановића. У цркви је и неколико икона по зидовима, а има и црквених књига и предмета примјењене умјетности. У рату (1991–1995) оштећена и оскрнављена (*ЕСММ, № 1/94,86*).
У Карину се налазила и нова **црква Свете великомученице Недеље** подигнута непосредно прије последњег рата. Хрвати су је порушили приликом обиљежавања прва годишњице „Олује” 1996. године. Започели су радови на обнови цркве.
40. **КАШИЋ – црква Светог пророка Илије**, сазидаана 1861. године. Уздужна грађевина са полукружном апсидом и витким звоником – кулом. Осим иконостаса из времена настанка црква је посједовала и неколико вриједних старијих, италокритских и српских икона. Уништила је Хрватска војска током ратних операција у јануару 1993. године. Оштећено је и гробље. (*ЕСММ, № 2/95,41*).
Обнова још увијек није у потпуности завршена.
41. **КИСТАЊЕ – црква Светог Николе**, у засеку Безбрадице, изграђена око 1536. године. Ради се о посве малој грађевини са правоугаоном апсидом на истоку, док је уз јужни зид призидаан велики (и недовршени) звоник. У Другом свјетском рату порушен звоник, а после рата црква је обновљена. Иконостас је нецјеловит, старији дио су иконе Великих празника, а млађи дио чине велике иконе на платну, са апостолима. Проваљена и демолирана августа 1995. године.
42. **КИСТАЊЕ – црква Светих Кирила и Методија**, у центру насеља, подигнута 1891. године као грађевина централног плана. Заправо у питању је триконхос, са звоником на преслици изнад прочелног зида на западу. Унутрашњост цркве је врло декоративна, док је грчки сликар Никола Аспиотис израдио, 1890. године, програмски доста поједностављен иконостас, са монументалним иконама на платну. У цркви се налазе одлични примјерци грчког и српског иконописа. Гранатом пробијен зид августа 1995. године.
43. **КНИН – црква Покрова пресвете Богородице** саграђена 1866. године по нацртима инжењера Лукинија, као грађевина цент-

ралног типа са необичним псеудоготичким звоником. Садашња грађевина подигнута је седамдесетих година прошлог вијека на темељима старе која је настрадала у савезничком бомбардовању Книна, за вријеме Другог свјетског рата. Са вишког храма Светих Тирила и Методија пренесено је у Книн камење, улазна врата и два звона. Црква је грађена по плану београдског архитекте Драгомира Тадића, аутора неколико пројеката препознатљивог српско-византијског стила. Сребром оковане иконе и читав иконостас израдио је др Војислав Билбија. Ту се чувају иконе различитог поријекла из XVIII вијека, као и богослужбене књиге. У последње вријеме црква је била више пута проваљена и оскрнављена.

44. КНИН (Книнско поље) – **црква Светог Георгија**, на Синобадовој главици, подигнута је 1468. године заслугом зетског митрополита Јосифа. Ради се о релативно великој једнобродној грађевини са дубоком полукружном апсидом на истоку. Црква је сада пресведена полуобличастим сводом, а првобитни звоник на преслици је 1938. године замијењен кампанилом са четвороводном калотом. Посједује одличне примјерке старих српских штампаних књига, као и занатски усавршене сребрне богослужбене сауди. Иконостас са почетка XIX вијека је домаћи рад. Уз цркву је парохијски дом у коме је дјецу српском језику и писмености, између 1761. и 1763. године, учио Доситеј Обрадовић. Од 1995. године црква је заједно са парохијским домом честа мета напада Хрвата и девастације..
45. КОСОВО (Далматинско) – **црква Светог кнеза Лазара**, из 1889. године, као завјетна црква посвећена је Светом мученику кнезу Лазару Српском. Изграђена је заслугом владике Стефана Кнежевића у част 500. годишњице Косовске битке. Црква је подигнута као грађевина која свјесно опонаша моравске узор, отуда триконхална основа и начин зидања. Звоник је на прочељу изведен попут кампанела, умјесто првобитне преслице. Иконостас је новији рад с почетка XX вијека. Црква посједује одличне примјере италокритских иконописа из XV–XVIII вијека као и солидне иконе домаћих мајстора. Ова црква је метох манастира Крке. Опљачкана је и оштећена августа 1995. године. Одлуком далматинског епископа Фотија Лазарица је проглашена завјетним храмом и манастиром.
46. КОЛАРИНА – **црква Свете Петке**, из 1682. године. Уздужна грађевина са звоником на преслици и полукружном апсидом.

- Садржи предмете примјењене умјетности и неколико појединачних икона и књига. Црква стоји у пољу, али терен око ње вјероватно миниран. (*Извјештај бр. 178/97, од 9. јуна 1997. године*).
47. **КОЖЛОВАЦ – црква Светог великомученице Недјеље**, из темеља обновљена 1961. године. Унутрашњост демолирана, инвентар дијелом уништен (*Извјештај бр. 178/97, од 9. јуна 1997. године*).
48. **КОЊЕВРАТИ (код Шибеника) – црква Светог Димитрија** потјече из 1864. а током 1991. године је проваљена и демолирана. Тада су уништене вриједне иконе италокритске школе. (*Извјештај од 27. августа 1991. године*).
49. **КРИЧКЕ – црква Св. великомученика Георгија** сазидаана је 1744. године. Обновљена је 1931. и 1983. године. Има једноставан план основе, са правоугаоном апсидом на истоку и звоником на преслицу на западној страни. Зидана је каменим квадерима у водоравним редовима са доста уграђених сполија. За вријеме рата 1991–1993. црква је оштећена, као и парохиски дом. Тридесетих година XIX вијека надомак села саграђена је велика унијатска црква са два звоника ради превођења православних у римокатоличку вјеру.
50. **КУЛА АТЛАГИЋА** – у мјесту се налазе двије цркве: старија посвећена **Светом Петру** и друга, готичка у част **црква Светог Николе**, сазидаана 1446. године. Црква је обновљена 1795. године уз помоћ локалног свештенства и приложника. Уздужна грађевина са звоником на преслицу изнад западне фасаде и правоугаоном апсидом на истоку. Насупрот старој, одмах с друге стране цесте подигнута је нова црква посвећена истом светитељу. Централна грађевина са куполом крстообразног плана са октогоналном слијепом куполом положеном на пандативе, завршеном кришкasto издјељењем калотом. Подигнута је заслугом далматинског епископа Никодима Милаша, 1893. године. Има иконостас из времена градње, дјело Симеона Вукојевића, неколико новијих икона по зидовима, нешто књига и двије иконе руске провенијенције.
51. **КРКА – манастир Светог архангела Михаила** у близини Кистања, у сликовитом кањону ријеке Крке са црквом посвећеном Светом архистратигу Михаилу. Традиционално се подизање манастира повезује са Јеленом Шубић, сестром цара Душана и женом бана Младена Шубића, и датира у средину XIV вијека. Садашња грађевина, узевши у обзир просторно рјешење уписаног крста, са припратом засведеном полуобличастим сводом, купо-

лом конструисаном на пандативима изнад наоса, веже се за онај ток српске архитектуре XVI вијека која се надахњује немањићким узорима. Олтарски дио је четвртаст, вјероватно преиначен 1787. године. Звоник је придодат уз олтарски зид 1790. године и дјело је каменоресца Саве Папића из Житомишлића. Иконостас је разнолик. Престоне иконе су италокритски рад из XVII вијека, највећи је број руских икона из XVIII вијека. Богата манастирска ризница посједује преко 100 изванредних примјера иконописа потеклог са разних страна и широког временског распона. Ризницу, уз то, красе црквене одежде, литургијски предмети, етнографски материјал, примјерци ријетких рукописних и штампаних књига од XIII до XVIII вијека. Манастир је у најновије вријеме стекао и збирку сликарских дјела савремених српских сликара. У августу 1995. године након што су га напустили монаси у манастиру је све испретурано. У манастирском салону све је било у влази, намјештај поломљен и испретуран, све просторије у конаку демолиране и дијелом опљачкане, стара манастирска ризница проваљена и у неред. Библиотека такође, сва у хаосу и испретурана. У порти срушен споменик. На звонику испред капеле камени крст поломљен. Звоно на манастирској капији изрешетано мецима. У новој манастирској згради све испретурано и разбацвано; у просторијама капеле нема инвентара. Зграда богословије такође оштећена и инвентар испретуран (*Извјештај Мбр. 95/97, од 14. маја 1997. године*).

52. **КРУПА – манастир са црквом Успења Богородице** је грађевина централног типа са кубетом и куполом. Према традицији, манастир је основан у вријеме српског краља Милутина 1317. године, а дограђен је у вријеме цара Душана Силног. Садржи и низ дограђивања до краја XVIII вијека. Конаци, трпезарија, остале просторије и економске зграде затварају правоугаоно двориште које изнутра има тремове који почивају на каменим ступовима. Цркву је почетком XVII вијека осликао један од најбољих српских сликара тога времена Георгије Митрофановић. Црква има и вриједан иконостас, а у манастиру се чува и мноштво предмета примјењене умјетности, архив и библиотека, као и збирка старих црквених књига. Звоник и звона оштећени септембра 1995. године. Капела оштећена, иконе однијете септембра 1995. године. Манастирска ризница дијелом дислоцирана (иконе) почетком 1992. године. Преостали дио пљачкан, унутрашњост демолирана септембра 1995. године

53. **ЛИШАНЕ ТИЊСКЕ – црква Свете Тројице**, подигнута 1852. године а двије године касније освештао је епископ Стефан Кнежевић. Невелика уздужна грађевина са полукружном апсидом и звоником на преслицу. Има новији иконостас и неколико новијих икона по зидовима. Страдала у акцији Хрватске војске 1993. године.
54. **МАРКОВАЦ – црква Светог пророка Илије**, подигнута 1590. а обновљена 1790. године, када је добила изглед једнобродне цркве, са потковичастом апсидом и кампанелом са пирамидом на западној страни. На западном дијелу јужног зида, као сполије, узидана су два велика стећка са ликовним представама љиљана, крста и мача. Звоник сазидан 1790. у облику торња са завршном пирамидом у многومه је налик звонику манастира Крка. У овој цркви, јединственом вољом црквених и народних првака, 1751. године за епископа далматинског изабран је бенковачки парох Симеон Кончаревић. Иконостас је одличан рад српског сликара из средине XVIII вијека.
55. **МОКРО ПОЉЕ – црква Св. Луке**, подигнута 1537. године. Посвећена Светом јеванђелисти Луки. Изведена је као грађевина са правоугаоним, преломљеним сводом, пресведеним наосом, полукружном апсидом на истоку и, накнадно, 1834. године призиданим звоником на преслицу. Иконостас је новији са иконама на платну и српским светитељима на њима. Ту је нађено чувено Мокропољско јеванђеље, ћирилички рукопис из XIII вијека. Сав дрвени намјештај цркве као и иконостас са иконама страдао је у пожару 1988. године. Од тада црква није у потпуности обновљена.
56. **МЕДВИЂА – црква Рођења Пресвете Богородице** подигнута је 1856. године. Споменик културе. Ради се о грађевини уздужног типа са звоником на преслицу и полукружном апсидом. Црква има иконостас из доба када је саграђена и неколико старијих икона по зидовима. Непосредно послје окончања војно-редарствене акције „Олуја” 1995. године, црква је запаљена, кров у цјелости обрушен, тако да грађевина и до данас стоји необновљена. (Према монографији *Рањена црква у Хрватској*, 1996, стр.421).
57. **МИРАЊЕ – црква Светог архангела Михаила**, сазидана 1497. године, уздужног тлоцрта са масивним звоником – кулом. У цркви је неколико икона по зидовима и неколико примјерака књига и предмета примјењене умјетности. Гранатирала је Хрватска војска 1993/94. године. Проваљена и опљачкана. (*Извјештај од 21. новембра 1996. године*).

58. **МИОЧИЋ – црква Св. Јована**, подигнута 1934. године. Храм је најједноставније просторне схеме са дубоком полукружном апсидом на истоку и звоником на преслицу на западу. Унутрашњост храма је затворена равном таваницом, а сам иконостас је прескроман. Недавно је обновљена.
59. **НОС КАЛИК (код Скрадина) – црква Светог Николе**, подигнута 1896. године. Једноставне просторне схеме са звоником на преслицу са запада и полукружном апсидом на истоку. У рату 1991–1993. црква је демолирана и оштећена. Унутрашњост тотално уништена; иконостас без икона и дијелом запаљен, а камени Часни престо разлупан (*Извјештај бр. 178/97 од 9. јуна 1997. године*).
60. **ОБРОВАЦ – црква Свете Тројице**, подигнута 1682. године, али се на зна како је изгледала. Потом је, 1756. године, подигнута нова црква која је 1834. године у цјелости обновљена. Умјесто преслице цркви је 1868. саграђен велики звоник. Због потребе изградње нове цркве и та црква је у цјелости срушена да би на њеним темељима био 1906. године подигнут нови храм. Данашња црква има историцистичке одлике. Иконостас је разуђен, са иконама на платну, насталим почетком XX вијека. Садржи неколико икона по зидовима, више црквених књига и иконописе и књишки материјал из цркве Светог Јована из Билишана. У цркви је новији иконостас. Црква је гранатирана 1993, да би у августу 1995. године била проваљена и демолирана. Тренутно се налази у фази обнове.
61. **ОСТРОВИЦА – црква Светог Луке**, потиче из 1524. године. Уздужна грађевина са звоником на преслицу и полукружном апсидом. Има комбиновани иконостас на којем су престоне иконе накнадно премазиване по старијем слоју.
62. **ОТОН – црква Светог пророка Илије**, из 1702. године, изведена је најједноставнијим рјешењем, са полукружном апсидом на истоку и звоником на преслицу са запада. Има преломљен свод, зидана је каменим квадерима видљивим извана. Иконостас је пресликаван, цјеловит, развијеног типа, аналогних рјешења иконостасима из средине XVIII вијека.
63. **ОТИШИЋ – црква Светог Архангела Михаила** из 1784. године, подигнута је заслугом крчког архимандрита Никанора Богунчића. Нова црква на темељима старе подигнута је 1889. године у доба епископа Никодима Милаша. Иконостас је из средине XIX вијека. Прије рата у њој су се налазиле старије иконе којима се губи сваки траг. Недавно је обављена.

64. **ОЋЕСТОВО – црква Светог Недјеље** почела је да се гради 1929, а завршена 1960. године. Замишљено је да буде завјетна црква епископа Стефана Кнежевића, рођеном у овом мјесту. Од 2006. године је женски манастир. Изграђена је у стилу тзв. рашке школе; има крстообразну основу, октогоналну куполу, петороугаони завршетак апсидалног простора и у централној оси подигнути двоспратни звоник. Испред цркве у вријеме посљедњег грађанског рата СКД „Зора” поставило је бисту владике Стефана Кнежевића, која је у августу 1995. нестала. Инвентар демолиран (*Извјештај бр.178/97. од 9. јуна 1997. године*).
65. **ПАЋЕНЕ – црква Светог Георгија** подигнута 1456, обновљена 1691. године а нарочито послје пожара 1926. године када је добила садашњи облик. Једнобродна црква са издуженом полукружном апсидом на истоку и звоником на преслици, зидана је рустичним каменим блоковима. Иконостас је дјело радионице Николе Ивковића из Новог Сада (1928).
66. **ПЛАВНО – црква Светог Георгија**, саграђена је 1618. године, обнова је успједила 1794. када је попримила облике велике цркве са правоугаоним, таваницом застртим наосом и полукружном апсидом на истоку. Велики звоник са пирамидом и бројним сполијама је на западној страни. Иконостас је новији рад са иконама на платну, али је преостао и дјеломично сачуван изворни иконостас, са иконама с краја XVIII вијека. Један број икона је у филијалној цркви Светих Јоакима и Ане у Радљевцу. У Плавну је као учитељ на самом крају шесте и почетком седме деценије XVIII вијека боравио Доситеј Обрадовић, гдје је и написао два дјела. У посљедње вријеме црква је била више пута проваљена. У Плавну је прије Другог свјетског рата, на Гробљу Зорићи, почела изградња мање **цркве Свети Ђурђиц**, прије неколико година завршени су грађевински радови, још није иконописана.
67. **ПОЛАЧА – црква Светих апостола Петра и Павла**, потјече из 1458. године. Садашња грађевина новијег је датума. Једнобродна са полукружном апсидом и звоником на pročелу. Иконостас је новији.
68. **ПОЉИЦА – црква Светог Богородице**, уздужна је грађевина са звоником на преслици и полукружном апсидом. Подигнута је у другој половини XIX вијека, иконостас новији.
69. **РАДУЧИЋ – црква Светог Георгија**, саграђена 1527. године, представља тип грађевине са правоугаоно завршеном апсидом на истоку и звоником на преслици на западној страни. Пресвође-

на је преломљеним сводом. Иконостас потјече из првих деценија XIX вијека. Иконе су рађене техником уља на платну. На бочним дверима насликани су српски светитељи, Свети Симеон и Свети Сава.

70. РАДЉЕВАЦ – **црква Светих Јаокима и Ане**, саграђена 1898. године. Грађевина је типских ознака, наоса који завршава широком апсидом и плошном преслицом на западном дијелу. Ова скромна грађевина, представља заправо капелу цркве Светог Георгија у Плавну.
71. СИЊ – **црква Светих апостола Петра и Павла**, подигнута 1932. године, у спомен на народног првака Онисима Поповића, из Бискупије код Книна, којег су аустријске власти под оптужбом за велеиздају стрељали у Сињу 1914. године. Изведена је у једнос-тавним облицима са апсидом на истоку и звоником на pročелу. Унутрашњост краси иконостас са сведеним бројем композиција.
72. СКРАДИН – **црква Светог Спиридона** подигнута је 1687. године када је православним дозвољено да саграде нову цркву, која је обновљена 1754. године. Раније је овдје била црква Светог Јована Крститеља, из средине XIV вијека. Та стара, сада потпуно заруш-шена црква, посвећена Светом Спиридону имала је зидне *al seco* фреске. Нова црква посвећена Светом Спиридону подигнута је 1876. године. Зидана је у центру града, по стилу је историцистич-ка грађевина са полигоналном апсидом и са два велика звоника, подигнута 1893. године. Ова црква представља најрепрезента-тивнији црквени објекат епохе историцизма у Далмацији. Са-држи комбиновани иконостас од старијих икона и велику збирку икона по зидовима, већи број предмета примјењене умјетности и збирку црквених књига, као и неколико икона из гробљанске цркве Свете Петке. У парохијској кући чувају се црквени архив и збирка црквених и других књига. „Храм је гранатом пробијен на средини крова и сва су стакла на прозорима попуцала” (*Из-вјештај од 14. фебруара 1992. године*). Стара црква Светог Спи-ридона данас је рушевина, док је нова прилично страдала у бом-бардовању током рата 1991–1995. године, у току је обнова. Њена унутрашњост у потпуности је девастирана, али су иконе у току рата склоњене на сигурно мјесто, сада углавном рестауриране.
73. СКРАДИН – **црква Свете Параскеве** (Петке), на гробљу, подиг-нута 1895. године. Уздужна грађевина са звоником на преслицу и полукружном апсидом. У Другом светском рату (1941–1945), ош-тећена. Садржи новији иконостас и нешто предмета примјењене

умјетности. У току 1991. године црква је проваљена, демолирана, оскрнављена и покрadena.

74. **СМОКОВИЋ – црква Светог великомученика Георгија** – подигнута 1567. а поправљена 1767. године. Уздужна грађевина са звоником на преслицу и полукружном апсидом, саграђена у двије фазе. У току 1992. гранатирала је Хрватска војска. Послије заузимања Смоковића, 22. јануара 1993. године, Хрватска је војска цркву срушила. Парохијски дом знатно оштећен (1991–1993). Црква је била регистрована као културно добро, под заштитом је Завода за заштиту споменика у Задру. Радови на обнови цркве су у току.
75. **СМИЛЧИЋ – црква Светог архангела Михаила** (нови храм), подигнута је послије Другог свјетског рата. Хрватска војска је оштетила је и демолирала у нападима послије 22. јануара 1993. године. Парохијски дом такође оштећен.
76. **СПЛИТ – капела Светог Саве Српског** подигнута 1922. године. Полупана прозорска стакла, демолирана, а по зидовима исписане непријатељске пароле (1991–1993). Храм Светог Саве је у изградњи.
77. **СПЛИТ (Зелово) – црква Светог пророка Илије**, из 1884. године. У Другом свјетском рату (1941–1945) опљачкана, послије рата обновљена. У рату 1991–1993. црква и звоник срушени.
78. **СУШЦИ – црква Успења Пресвете Богородице** подигнута 1784. а обновљена 1839. године. У току рата (1991–1995) црква је срушена.
79. **СТРМИЦА – црква Светог Јована Крститеља**, подигнута је 1618. године. Ради се о малој једнобродној грађевини са полукружном апсидом на истоку коју каректарише необични, преломљени свод сачињен од дрвених гредица. Звоник типа на преслицу сазидан је 1816. године. Иако мален, иконостас цркве Светог Јована представља врло садржајну цјелину и може се датирати на крај XVIII или на сам почетак XIX вијека. Изван иконостаса су остале добре иконе Светог Георгија, Свете Параскеве, као и Рођења Светог Јована. Један број икона са иконостаса пренесен је у Београд ради конзервације и рестаурације.

СТРМИЦА – црква Рођења Пресвете Богородице саграђена је 1913. године непосредно поред цркве Светог Јована. Ова грађевина својим просторним распоредом и архитектонским облицима углавном подражава традицију доба историцизма. У просторној

схеми то је храм с једнобродном лађом, звоником на преслицу са запада и полукружном апсидом на источном дијелу.

80. ТЕПЉУХ – **црква Светих Петра и Павла**, у изворима се биљежи прије средине XVIII вијека, а на темељима старе, 1887. године нову је подигао владика Стефан Кнежевић. Ради се о једнобродној грађевини с издуженом апсидом на истоку и звоником на прочељу. Звоник типа кампанила подигнут је у централној оси грађевине. Иконостас садржи пријестоне иконе настале у другој половини XVIII вијека.
81. ТРИБАЊ – ШИБУЉИНЕ – **црква Светог архангела Михаила**, подигнута 1865. године. Из тог времена потиче иконостас и остали мобилијар. У Другом свјетском рату демолирале су је усташе, у августу 1941. године. Том приликом дрворезбарија иконостаса је оштећена а иконе избоде ножевима. Обновљена је 1983/84, да би поново 1991–1993. била оштећена. У селу се налази и старија црква посвећена **Светој Тројици** из 1830. године која сада служи као гробљанска капела. Проваљена и демолирана; иконостас без икона (1991–1993). Парохијски дом без врата и прозора (*Извјештај бр. 178/97, од од 9. јуна 1997. године*).
82. УБЛИ (код Сплита) – **црква Светог великомученика Георгија** – подигнута 1770. године. Обновљена 1868. и 1892. године. Тешко оштећена изван ратних дејстава (1991–1993).
83. ЦЕТИНА – **црква Свети Спас** је једнобродна средњовјековна грађевина са сложеним олтарским дијелом: триконхос који је у млађе доба затворен правоугаоном апсидом и великим звоником на прочељу. Основно обиљежје ове цркве јесу обли контрафори на вањском дијелу зидова. Црква је конзервирана. Уоколо се налази велика некропола са стећцима. У Цетини, се повише извора ријеке Цетине налази, у неовизантијском стилу зидана, црква која слиједи облике Краљеве цркве у Студеници. Изградњу је финансирао, као породичну цркву, Душан Четник 1937. године. Црква је оштећена за вријеме рата (1991–1995) и потребна је санација. Српско културно друштво „Зора” поред те цркве поставило је бисту владике Никодима Милаша, која је последице „Олује” уништена.
84. ЦЕРАЊЕ – **црква Светог Илије**, саграђена 1713. године. Лонгитудинална грађевина са звоником на преслицу и полукружном апсидом. Има новији иконостас и неколико новијих икона по

зидовима, као и нешто књига. Оштећена гранатама хрватске артиљерије (1991–1993).

85. ЦРНО – **црква Светих Петра и Павла** – подигнута у првој половини XX вијека, на мјесту старије из XVII вијека. Уздужна грађевина без апсиде на истоку, и са звоником на преслицу изнад западне фасаде. Има новији иконостас. Црква је 1993. године обесвећена и порушена.
86. ЦРНОГОРЦИ (код Имотског) – **црква Светог Василија Острошког** – подигнута 1983. године. Припадници оружаних снага Хрватске у току 1992. године извршили су више напада на ову цркву тако да је она потпуно изгорјела и онеспособљена да се у њој обавља служба Божја. (*Извјештај од 11. јануара 1993. године*). Црква је обновљена и проглашена за манастир Светог Василија Острошког.
87. ЧИСТА МАЛА – **црква Светог Николе**, из 1895. године, је једнобродна грађевина са пиолукружном апсидом на истоку и звоником на преслицу на западној страни. Има новији иконостас и нешто старијих књига. Звоник на преслицу порушила је Хрватска војска за вријеме протеклог рата. Након рата преслица и фасада цркве морале су бити обновљене.
88. ШУШЦИ – **црква Успења Пресвете Богородице** из 1784. године, срушена у рату 1991–1993. године.
89. ШИБЕНИК – **Саборна црква Успења Пресвете Богородице**, из 1810. године, настала је за вријеме француске владавине када су Срби добили дозволу да преузму римокатолички самостан Светог Спаса и претворе га у катедралну цркву посвећену Успењу Богородице. Грађевина лонгитудиналног типа са звоником на преслицу. Унутар је иконостас дјело Алексеја Лазовића из 1827. године и већи број појединачних икона по зидовима као и предмета примјењене умјетности. Епархијски двор је у рату 1991–1995. оштећен. Епархијска библиотека богата је српским књигама XIX вијека и има један број старијих штампаних књига. Библиотека је била уништена и у вријеме Другог свјетског рата, италијанске окупације. (*Извјештај бр. 10/96 од 24. септембра 1996*).
90. ШИБЕНИК – **црква Вазнесења Христовог**, подигнута је 1778. године. Гробљанска црква представља уздужну грађевину са звоником на преслицу и полукружном апсидом. Има нови иконостас и нешто икона различите датације по зидовима.

СТЕЋЦИ

На простору Далматинске епархије сусрећемо стећке који се убрајају у вриједне споменике и имају снагу историјских докумената. Они су српске провенијенције и на територији Републике Хрватске регистровано је на 188 локалитета 3.253 стећка. Највећи број њих налази се на простору Далматинске епархије. Сама некропола уз цркву Светог Спаса у Цетини бројала је 900, од чега је до данас остало око 700 стећака. Стећци су регистровани и на више положаја низводно ријеком Цетином, а од њих су саграђена и два моста (Плочасти мост и Вуковића мост).

Друга значајна групација стећака налази се око Косова поља код Книна. На положају „Црквина” у Бискупји регистровано је око 150 стећака. Има их у мањем броју и у Турићу, под брдом Козјак, код остатака цркве Светог Луке у Уздољу, те на локалитету „Мраморје” у Тепљуху.

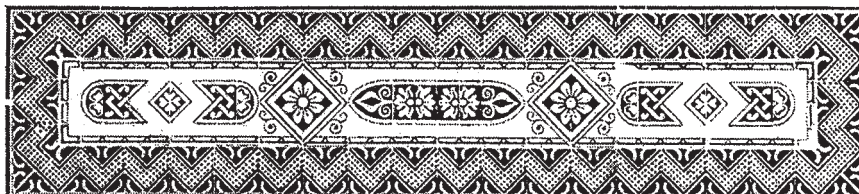
Некрополе са стећцима налазе се и на простору Буковице и Равних Котара. У Мокром Пољу уз ток ријеке Зрмање, код рушевина цркве Светог Луке има око 80 стећака, док су мање некрополе у Биовчину Селу, Ђеврскама, Добропољцима, Брибиру и другим мјестима. Појединачно или у групама јављају се и даље према Бековцу, Задру и Шибенику.

Стећака има и на простору Лике (код Оточца) и Крбаве, као и око Дарувара у Славонији.

Временски се ови споменици, оквирно, датирају од друге половине XII до XVI вијека, и заузимају простор који је у то вријеме настањен Србима. По облицима и украсима који се на њима јављају идентични су онима на простору Босне. Посебну вриједност на њима представљају натписи ћирилицом. Најзападнији ћирилички натписи налазе се на стећку – крстачи код Грачаца у Лици, који је датиран у XV вијеку, и на једној крстачи из Бенковца.

Милојко Будимир

Милојко Будимир, музејски саветник, је председник Асоцијације избегличких удружења Срба из Хрватске, који је 1995. године Книн, где је живео и радио, напустио у избегличкој колони заједно са породицом.

УДК 316.48
323(497.1)
323.15

СУПБИНА КНИНА¹

Книн је новонастајући мит – град пропадања. Книн је стари краљевски град. Налази се на геостратешком простору „гех Шусогот“. То је простор војничких маршева и сатирања, од келтских експанзија, римско-бизантских, угарских и германских освајања, провале Монгола и Турака, најезде Млечана, хорди крижара и бруталних нацистичких ратних обрачуна. Познат је из Другог свјетског рата као „Книнска операција“, а у последњем рату као сједиште „побуњених Срба“.

Већина у Хрватској сматра да је то четнички крај. Међутим, према необјављеном мемоарском запису *Кнински партизан* проф. др. Душка Вежиновића, аутентичног свједока времена, некадашњег секретара комитета Книн, у врло похвалној рецензији Предрага Матвејевића, види се да је на том простору регрутирана једна дивизија партизана. А сада да кажемо неколико чињеница. Книн има геоморфолошки и педолошки разнолики састав тла. Преовлађује кречњачко крашко тло са бокситно-глиничним саставима, гипсом и класичним камењем. Мало је арабилних поља, али зато преовлађују огромне и квалитетне пашњачке површине погодне за узгој стоке. Налази се на размеђу сукоба медитеранске и континенталне климе, па је погодан за вртларење и неке агруме.

Између 1870. и 1875. године у Книну је било 12 основних и двије помоћне школе са више од 1.500 ученика. Између два рата Книн је имао на свом подручју 33 основне школе са 3.280 ученика. Гимназија

¹ Прилог објављен у годишњаку „Kninska Krajina 7“ 2016. године.

је основана 1925. Послије 1955. године Книн је имао 20 централних и 36 подручних школа са близу 9.000 ученика. Болница је основана 1930. Када је данас ту болницу упоредите по опреми, кадру и услузи са оном у Госпићу, као небо и земља. Музеј је основан 1937. године. Послије Другог свјетског рата Книн је индустријализацијом и урбаним токовима доживио значајни преображај. У предвечер новог, другог, грађанског рата индустрија је учествовала са близу 50% буџета тог подручја. Имао је Книн 35 радно производних субјеката од големог значаја за развој цијелог краја и шире. Досегао је ступањ урбанизације као гравитационо мјесто, јер је, примјера ради, 50% насеља имало водове. Сва су насеља била електрифицирана, готово свака већа агломерација имала је своју новоизграђену школу или неки погон, задругу. На крају крајева, досегао је више од 12.000 запослених концем седамдесетих година прошлог стољећа, а уочи почетка рата, крајем осамдесетих година, било је 14.000 запослених у друштвеном сектору и више од 500 у приватном.

Споменут ћемо само неке од значајних субјеката. На првом мјесту истичемо ТВИК – творницу вијака, која је почела производњу скромно, 1956. године, а у предвечерје рата је била снабдјевач свих металних центара у Југославији и са тако квалитетном вијчаном робом коју су неке фирме са запада жељеле откупити у цјелини. Слједи затим РО „Јадранметал” – творница металног намјештаја. Рекли бисмо – прва домаћа модерна творница металне галантерије намјештаја у провинцији, која је такође доживјела завидну експанзију на тржишту. Трећа организација по реду је ЖТП – Жељезнички пријевоз Книн. Као чвориште за Јадран и Унску пругу значио је много у државним саобраћајно – транспортним токовима. Затим слједи Електпривредна организација са властитим електроцентралама.

„Кнингипс” је снабдијевао индустрију грађевинарства готово по цијелој Југославији. Потом слједи „Динара” радна организација грађевинарства, која је подигла десетине објеката у самом гравитационом центру и околним насељима. Њој је придружен „Технометал Книн”.

Посебно истичемо „Книњанку”, творницу конфекције Книн из које су се облачили многи грађани Хрватске и шире. Није без значаја била ни „Младост”, творница картонске амбалаже. Била су и два велика трговачка подuzeће „Динара” и „Агропрерада”, оба са бројним трговинским објектима и пољопривредно-прерађивачким погонима.

Значајно је поменути и Мљекару, као и меснице, јер је то био познати сточарски крај са изобиљем пашњачких површина.

Да даље не набрајамо, досегао је Книн са гравитационим простором са више од 1.000 квадратних километара релативно најзначајнију прогресију повезивања свеукупног друштвеног живота са свим крајевима РХ и Југославије. Повезан како због индустрије и производње, тако и због чињенице да је био истакнуто саобраћајно чвориште. У Книну су туристи раније одсједали у хотелу „Динара”, а касније у тзв. „Дому пензионера”, објекту који је приликом изградње био намењен за ту сврху, али касније заправо „прерастао” у хотел високе категорије. Пола вијека раније изграђен градски хотел „Динара” данас, на жалост, зјапи као демолирано страшило-развалина.

Када данас погледамо у каквом је стању Книн као гравитационо средиште и гравитирајућа насеља, готово да се не може повјеровати да је ријеч о истом простору који смо претходно укратко описали. Етничким чишћењем и бруталном одмаздом у посљедњем рату, потпуно је, наиме, промијењен етнички састав становништва, што смо демографским методама исказивали и раније.

Насеља су деструирана. Снижени су сви параметри живота људи и институција. Претворбом, односно, боље рећи пљачком стољећа, производне институције не само да су замрле, него су потпуно нестале. Популација је изгоном, могли бисмо рећи, доживјела судбину пословице „дошли дивљи, истјерали питоме”. Книн је практично постао центар митоманства, од тренутне свеукупне популације око 10.000 грађана се налази у социјалној коми са свим могућим патолошким пратњама, али славолук побједе, културом смрти и концелебрацијама, тај војнички град претвара се у тријумф побједе, иако је подвргнут патини повијести трибалистичких сразова. Камо год се окренеш гледаш назадовање. Центар слави, елита власти се дичи, а провинција провинцијализацијом назадује у свим доменама живота.

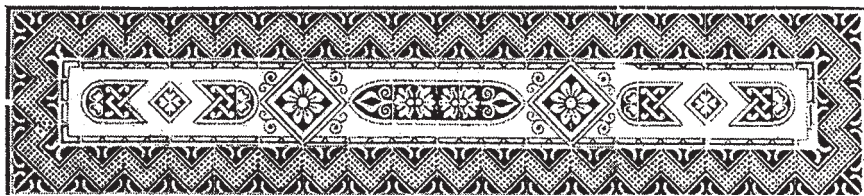
Нетолерантност или проповједање вербалног суживота огледа се у томе да книнске просторије огранка традиционалне културне институције Срба у Хрватској „Просвјета” сваке године бар два пута бива нападнута. То ме присилило, као познаваоца људи и тог краја, да приупитам книнску градоначелницу зашто се то дозвољава, пошто нападачи никад још нису откривени, али сам, наравно, остао без конкретног и ваљаног одговора. Штавише! Дакле, ганут бројним невиним жртвама, скрнављењем бројних спомен обиљежја, суставним напади-ма на просторије „Просвјете” и учесталим инцидентима узурпације српских посједа, сјечом приватних гајева, одвожењем српских сухо-зидина, застрашивањем малобројних српских повратника и дугим сличним злодјелима, приупитао сам тај корумптивни дух, који је сада

под истрагом, „да ли то сама ради или друге пути или на тај начин суживот проповједа”? Запријетила ми је тужбом!

Примјер Книна сам узео као маркантан локалитет новог митоманства. Ми све наше „Пирове побједе” од Косова, уосталом и цијели грађански рат који је настао на митовима, митовима преокрећемо у тријумфе побједе, па без обзира каква стварност живљења у даном локалитету бивала и жртвама митоманством наносила боли. Другог и другачијег нагонски хоћемо да га се ријешимо. Он за нас остаје пакао! Да простор дозволи, ово би се дало тематизирати до грчког трагизма наше провинцијализације и културе смрти над брутализацијом живота, других и другачијих. Могло би се клицати: „Напријед у назадовање, у име чисте националне државе вјере и нације!”

Светозар Ливада

Проф. др Светозар Ливада (Горње Приммишље, Слуњ, 14. март 1928) је хрватско-српски филозоф, социолог, историчар, политичар и демограф. Један је од оснивача и обновитеља српских институција у Републици Хрватској и спада у ред најсвестранијих познавалаца, аналитичара и непристрасних критичара грађанске стране рата. Актуелни је председник Заједнице Срба у Републици Хрватској.

УДК 929 Рашковић, Ј.

СРПСКЕ СУДБИНЕ „ТАМО ПАЛЕКО”

АКАДЕМИК ЈОВАН РАШКОВИЋ,
НЕСМЕЊИВИ ВОЂА ПАЛМАТИНСКИХ
И СВИХ ДРУГИХ КРАЈИШКИХ СРБА

Јован Рашковић, свјетски признат неуропсихијатар и психијатар, у политику је ушао почетком турбулентних деведесетих година, када се, послје рушења Берлинског зида, распадало и све оно што је могло да буде препрека Новом свјетском поретку. Највише је страдала дотадашња СФРЈ.

Рашковић је био оснивач Српске демократске странке (СДС), 1990. године у Книну. Та странка је формирана пред прве вишестраначке изборе у Социјалистичкој Републици Хрватској и била је једна од првих са српским именом послје Другог свјетског рата на подручју цијеле СФРЈ.

Српска академија наука и умјетности у Београду, Одјељење медицинских наука, изабрала га је за члана ван радног састава академије, крајем 1988.

Срби из Српске Крајине прозвали су га Ћаћа (отац, тата), а огромну популарност стекао је и у Босни и Херцеговини, посебно у њеном данашњем српском ентитету, Републици Српској.

„Ћаћино” име носе улице у неколико градова у Србији и Републици Српској. Улица с именом Јована Рашковића у граду Београду је

у избјегличком насељу Алтина, општина Земун. Посебну симболику има Мркоњић Град у Републици Српској, гдје се Здравствени центар „Др Јован Рашковић” налази у Улици Јована Рашковића бб.

Матија Бећковић је за њега рекао да је остао „несмјењиви вођа крајишких Срба”. На скупу поводом 10-годишњице од Рашковићеве смрти, јула 2002, Бећковић је рекао: „Откад је српских вођа, од Јована Рашковића није било мирољубивијега. Али кад је пала крв, то није могао ни примити ни разумјети. Сад знамо како се све завршило и да је због таквог исхода Јован Рашковић пресвиснуо”.

Академик Добрица Ћосић истакао је тада да је Рашковић „душом и умом схватио тежину положаја свог народа и с главом библијског пророка проговорио као пророк исцелитељ, па су Срби у Хрватској и Крајини у њему видели свог Ћаћу, а он у њима своју децу”.

Јован Рашковић

Сам Јован Рашковић је у краткој аутобиографији, објављеној најприје у првом броју книнског часописа „Српска зора” (1990. године) а ускоро и у књизи *Луда земља* записао за свог оца, книнског адвоката Душана Рашковића да је студирао права у Падови, Грацу и Кракову. У аутобиографији је записао и ове импресије дванаестогодишњег дјетета, из трагичне 1941. године: „Увјерен сам да је свачији живот живот слика. Тако и у мом животу има неких генералних слика. Једна од таквих је јутро када у моју кућу долазе сељаци у бијелим кошуљама. Били су то поштени тежаци, морални људи. Мајка је изашла пред кућу, а они рекоше да траже мог оца Душана. Изашао је отац, још бунован и сјећам се да се нешто дошаптавао с њима. Већ је била

капитулирала стара Југославија, и успостављена Независна Држава Хрватска. Шушкали су како су четири попа и неки угледни сељаци одведени и убијени. Помињао је Полаче, Плавно и још нека мјеста, али то нисам добро чуо. Отац нас је скупио, и спремили смо се за бјег у Италију”. Кад су стигли у Италију, односно у 20 километара удаљене Кистање, отац их је све окупио и објавио да су почеле ликвидације и прогони Срба... Био је апсурд да Италија, као држава која је прихватила усташе, штити будуће жртве тог поретка који се и изњедрио тамо негдје на територији Мусолинијеве Италије. То је била моја прва емоционална комуникација с парадоксом. Кистање, у које смо дошли, било је мало мјесто са свега неколико стотина становника али је у то вријеме било препуно српских емиграната из Лике, Книнске крајине, Кордуна и других крајева. Ми смо били смјештени код родбине, док једног дана нисмо чули да је у усташким новинама, Хрватском народу, објављена уцјена за мог оца. Био је уцијењен као „четничко-комунистички вођ”. Кад је мој отац прочитао уцјену у новинама, пао је у кризу. Причали су ми да је био паметан човјек, и да се у том тренутку највише плашио Срба, јер је износ на који је био уцијењен био пола (или милион) круна. За те се паре, онда, могла купити добра вила на Тушканцу. Толики новац уносио је стрепњу да би неко могао да нас прокаже, па се мој отац више плашио својих Срба него неког усташе који би дошао да га „среди”. Ја сам остао у Кистањама, а отац је побјегао најприје у Задар, а онда у Падову, гдје је и студирао и имао пријатеље”.

*Хронологија Рашковићевог живота
(и ратног периода у Крајини 1990-1992):*

1944 – Послије избјеглиштва у Кистањама, мјесту које је биле у окупационој зони Италије и у оближњем манастиру Крка, упсао је задарску Гимназију. Приватно је полагао испите у тој школи, а касније у Гимназији у Загребу.

Послије рата живио је у Загребу, гдје је његов оптац Душан Рашковић био на високим републичким функцијама у правосуђу, матурирао је 1948.

У Загребу је студирао електротехнику и медицину.

1956 – Завршио је Медицински факултет Свеучилишта у Загребу, а специјалистички испит из неуропсихијатрије положио је 1962. године. Докторску дисертацију *Деперсонализација* одбранио је 1985,

такође на Медицинском факултету у Загребу. Она је објављена 1990. у издању „Научне књиге” Београд.

1959 – Именован је за директора Опште болнице у Шибенику. На том положају је био до 1961, када је постао директор Медицинског центра Шибеник. Као специјалиста, до средине шездесетих је допунски радио у Книну и Дрнишу, гдје није било љекара из области неуропсихијатрије и неурологије.

1972 – Водио семинар на Институту за неурологију у Лондону (Трафалгар сквер) о једној методи лијечења психијатријских боленика коју су успоставили шибески љечници. Послије је та метода уведена у, како је записао, „радну рутину Института”.

1974 – Изабран за насловног и гостујућег професора Института за клиничку неурофизиологију Медицинског факултета Универзитета у Љубљани. Био је професор универзитета и у Сплиту (један од оснивача тамошњег медицинског факултета) и Загребу (стални предавач на постдипломским студијама из психотерапије, и из социјалне психијатрије) и гостујући професор на угледним универзитетима у свијету (Лондон, Хјустон, Павија, Рим...). Био је члан Медицинске академије Хрватске, почасни члан Чехословачког удружења психијатара и Удружења психијатара Италије. Био је један од најугледнијих психијатара у Југославији. Сарађивао је с многим угледним појединцима и установама у свијету. Аутор преко стотину медицинских публикација, стручних и научних радова, као и неколико монографија.

1985 – Полиција је темељно претресла његов стан у Шибенику и викендицу у Примоштenu. Одузет му је пасош, али је убрзо враћен.

1986 – Рашковићу је у хрватским медијима и јавности приписивано да је у његовој викендици у Примоштenu „написан Меморандум САНУ”. Посебно је на томе инсистирао Фрањo Туђман. „Моја кућа за одмор, коју је председник Туђман у једном од својих говора назвао „Рашковићевом вилом у којој је писан Меморандум САНУ” разрушена је експлозивом и запаљена, рекао је у неколико наврата Рашковић.

15. децембра 1988 – Српска академија наука и умјетности, Одјељење медицинских наука, изабрала га је за члана ван радног састава Академије. Вијест о избору је објавила сплитска „Слободна Далмација” и пренијеле локалне радио станице Книн и Дрниш.

Фебруар 1989 – Одржани кнински митинзи солидарности са Србима у САП Косово и Метохија. Они су били реаговање на штрајк Албанаца рудара „Трепче” у САП Косово и Метохији, и на то што је Савез синдиката Хрватске подржао штрајкаче, док је у Београду одржан велики митинг подршке политици Социјалистичке Републике Србије око рјешавања питања на КиМ.

8. јула 1989 – Црквена свечаност поводом 600. годишњице Косовске битке у манастиру Крка. На трибинама стадиона Ногометног клуба „Буковица” одржана је оснивачка скупштина Српског културног друштва „Зора”. За председника је изабран Јован Опачић. Локалне и републичке власти одбиле су да региструју друштво јер је наводно основано илегално, без претходне најаве.

9. јула 1989 – Рашковић је на захтев Далматинске епархије СПЦ требало да говори на Црквено-народном збору поводом шест вијекова од косовске битке, испред цркве Лазарица на далматинском Косову, али организациони одбор није прихватио приједлог епархије. Када је Јован Опачић, у порти цркве Лазарице, прекинуо ток пригодног програма, дошло је до потпуног прекида програма. Ухапшено је и на затворске казне је идућих дана осуђено 20 Срба из општине Книн. Међу ухапшенима је био и Опачић. У знак солидарности с њим одржаване су протестне вечери у Удружењу књижевника Србије у Београду, а у центру Книна протестовала је група његових суграђана, становника Плавна. Касније су Опачић и још 19 људи осуђени на затворске казне које су одслужили у Окружном затвору у Шибенику.

11. новембра 1989 – Полиција извршила претрес стана и ординације Јована Рашковића у Шибенику, али га није привела. Претресли су и станове Богољуба Поповића и Бранка Поповића. Богољуб Поповић је у тексту *Српски Ганди* написао да су се њих тројица саста-

ли два дана раније у Рашковићевој ординацији и „водили разговоре о оснивању Српске демократске странке”, а у тексту је навео и да је закључио да су били прислушкивани.

1990:

30. јануара 1990 – Рашковић руководио скупом у Доњем Лапцу (у мотелу „Каменско”), на којем је закључено да је потребно организovati политичку странку Срба у Хрватској. Послије расправе, закључено је да се, умјесто окупљања у политичку партију с наглашеним националним предзнаком, приступи некој од постојећих странака које имају општејугословенско политичко опредјељење. Одлучено је да је послије оснивачке скупштине Демократске странке (ДС) у Београду одржи „приступна скупштина” у Книну, с тим што кнински одбор странке не би био у хијерархијски подређеном односу. Рашковић, који је изабран за координатора будућих политичких активности изјавио београдској „Политици” да је „за српски народ у Хрватској југословенство и Југославија као федерација основна политичка оријентација”.

3. фебруара – Рашковић говорио на оснивачкој скупштини ДС у Дому омладине у Београду. Скупштина ДС је за предсједника изабрала проф. др Драгољуба Мићуновића.

17. фебруара – Основана Српска демократска странка (СДС), пред више хиљада учесника учесника скупа на Тргу далматинских бригада у Книну. За предсједника СДС је изабран Јован Рашковић. Општинске власти нису допустиле да се скуп одржи у спортској дворани Средњошколског центра „Братство и јединство”. Странка је формирана пред прве вишестраначке изборе у Социјалистичкој Републици Хрватској и била је прва партија са српским именом послије Другог свјетског рата на подручју тадашње СФРЈ.

18. фебруара – Рашковићу уручен Орден Светог Саве, највише признање Српске православне цркве, на свечаности у манастиру Крка. Добитник одржао свечану бесједу којој су у Богословији „Света три јерарха” СПЦ у овом манастиру присуствовали његова супруга, пријатељи и руководство СДС.

22. фебруара – Предсједник СДС Рашковића упутио отворено писмо Фрањи Туђману, у којем износи разлоге зашто неће бити гост Првом опћем сабору ХДЗ-а у Загребу. Рашковић је поручио да сматра проблематичним неке Туђманове ставове, истичући да се неки оснивачки скупови ХДЗ претварају у „хистерично казалиште србофобије”

и на њима „кључа агресивност која подсјећа на атмосферу минхенских пивница”.

22. априла – Први круг вишестраначких избора у СРХ. Највећи број гласова добила је ХДЗ. СДС је побједила у Книну (83% гласова), Грачацу и Доњем Лапцу и добила три посланичка мјеста у Сабору Хрватске: Јован Опачић, Душан Зеленбаба и Радослав Тањга.

У другом изборном кругу, 14 дана касније, за заступнике су изабрани кандидати СДС Ратко Личина из Грачаца и Душан Ергарац из Доњег Лапца. На листи Савеза комуниста Хрватске – Странке демократских промјена (СКХ–СДП) који су изабрани за заступнике Сабора било је 24 Срба.

11. маја – Рашковићев састанак с Фрањом Туђманом у Загребу. Рашковић је након састанка београдским медијима изјавио да је „суверенитет хрватскога народа и Хрватске чињеница, али се мора наћи начин да се призна суверенитет српскога народа у Хрватској”. Истакао је и да се мора угасити „србофобија унутар хрватскога народа”, као и мишљење међу српским народом како је „сваки Хрват који долази на власт опасан по српски народ”. О могућој сарадњи с хрватским властима најавио је разговор с изборним побједницима након изласка новог преднацрта хрватскога Устава, а за даље политичке потезе бит ће „најбитнији положај српскога народа” у том документу. У разговору с Туђманом, како је рекао, учио је његове аспирације на БиХ, па је у том смјеру добио подршку за заједнички духовни сабор Срба из Хрватске и Босне и Херцеговине.

30. маја – Конституисан Хрватски сабор. На сједници су изабрани нови носиоци извршне власти у складу с изборним резултатима. Свечаној сједници нису присуствовали заступници СДС-а, али је прочитано писмо у којем је Рашковић обавијестио да је и даље на „снази суспензија односа између таквога сабора и његове странке”.

Сједници Сабора је присуствовао кнински посланик с листе СДС Јован Опачић, али му није дозвољено да говори.

6. јуна – Скупштина општине Книн препоручила формирање заједнице општина Сјеверне Далмације и Лике.

27. јуна – У Книну формирана Заједница општина Сјеверне Далмације и Лике, у чији су састав, одлуком њихових одборника ушле општине Книн, Обровац, Бенковац, Доњи Лапац, Грачац и Титова Кореница.

1. јула – На далматинском Косову, код цркве Лазарице, проглашена Заједница општина сјеверне Далмације и Лике.

3. јула – Особље Секретаријата унутрашњих послова Книн обавијестило савезни и републички СУП да не прихватају понуђене нове симболе, шаховницу.

– Привремено предсједништво Заједнице општина сјеверне Далмације и Лике упутило позив свим општинама с већинским српским становништвом да се прикључе заједници.

4. јула – Рашковић говорио на скупу поводом Дана борца у Дрвару, на импровизованој бини. У Дрвару је одржан састанак два иницијативна одбора за оснивање српске странке у БиХ (Радована Караџића и Владимира Среброва) и представника СДС из Книна. Договорено је да назив странке буде: СДС Босне и Херцеговине.

12. јула – Основана Српска демократска странка БиХ, на скупу одржаном у Сарајеву. Петровдан је од тада слава те партије. Странка је само у прво вријеме била дио СДС из Книна.

14. јула – Почели „Дани српске културе у Книнској крајини”, у организацији СКД „Зора”н Книн, Завичајног клуба „Книнска крајина” Београд и Умјетничког братства манастира Крка. Манифестација, која је обишла више мјеста у којима дотад никад нису боравили пјесници и сликари, трајала је до 28. јула. На завршној књижевној вечери на книнској Тврђави говорио је академик Матија Бећковић.

23. јула – Сусрет Фрањо Туђман – Јован Рашковић у Банским дворима у Загребу. Снимак је публикован без Рашковићевог знања, послије готово два мјесеца, у недељнику „Данас” а потом у још неколико загребачких новина објављен. Према објављеном фонограму, Рашковић је за Србе рекао: „То је луд народ. Они су наоружани невиђено, као командоси. Они су на рубу устанка”. Рашковићева кћерка Санда Рашковић-Ивић изјавила је у фељтону о њеном оцу објављеном у „Вечерњим новостима”: „Туђман и његов саветник др Славенко Летица направили су заиста незапамћен гаф у савременој политичкој историји објавили су фонограм разговора са својим гостом без његовог знања и дозволе. Учинили су то грубо прекрајајући оно што је мој отац рекао. Цела та ујдурма имала је само једну сврху – да код српског народа обрука Јована Рашковића и изазове расцеп и поделе у СДС. И у томе је постигла свој циљ. Вештом монтажом Јован Рашковић је приказан као човек који олако прави нагодбе са Хрватима, а о својим сународницима говори све најгоре”.

„Људи који се разумеју у фонограме – каже Санда – доказали су, касније, рачунајући дужину текста у листу „Данас”, да је разговор између мога оца и Туђмана морао да траје најмање 50 минута. Из тога

се најбоље види колико је тај разговор у новинама натегнут и неаутентичан”.

Једна од Рашковићевих оцена изнетих у том разговору била је да су „Срби луд народ”. Према објављеном фонограму, он је казао: „То је луд народ. Они су наоружани невиђено, као командоси. Они су на рубу устанка.”

– И та његова изјава тумачена је на разне начине и злоупотребљавана. На разговор са Туђманом мој отац је дошао право са једног митинга где је храбрио Србе да се одупру хрватској власти уколико крене да им угрожава национално биће.

25. јула – Свесрпски сабор у Србу, којем је присуствовало око 150.000 људи донио је „Декларацију о суверености и аутономији српског народа у Хрватској” и одлучио да се формира Српско национално вијеће као извршни орган Свесрпског сабора. Главни говорник на скупу био је предсједник СДС Рашковић.

– Сабор Социјалистичке Републике Хрватске усвојио је амандмане на Устав и одлучио да ће нови назив државе бити Република Хрватска, са „повијесним хрватским грбом” – 25 црвених и бијелих поља („шаховница”), да је застава тробојка – црвено, бијело, плаво са шаховницом у средини).

17. августа – Министарство унутрашњих послова Хрватске послало полицајце у више српских општина сјеверне Далмације и Лике да одузму оружје резервног састава милиције и онемогуће припреме и спровођење првог српског плебисцита. Срби одговорили подизањем барикада на прилазним путевима.

Предсједник СО Книн Милан Бабић прогласио „ратно стање” због учесталих хрватских напада на српски народ и завођења државног терора а увече негирао да је то урадио.

19. и 20. августа – Референдум о суверености и аутономији српског народа у Хрватској. Гласало „за” 756.549, „против” 172 а неважећих листића било је 60.

23. и 24. августа – Јована Рашковића, једног од најугледнијих грађана Шибеника, протјерали су његови суграђани послјје петиције коју је у само два дана, против њега и још двојице чланова руководства СДС, Бранка Поповића и Марка Добријевића, потписало 30.000 од укупно 60.000 становника те општине.

28. августа – Рашковић добио отказ у Медицинском центру Шибеник.

30. септембра – Српско национално вијеће, на основу резултата плебисцита, прогласило српску аутономију.

21. децембра – Српско национално вијеће и Привремено предсједништво Заједнице општина сјеверне Далмације и Лике прогласили Српску аутономну област Крајину и усвојили Статут САО Крајине. Учесници скупа и други грађани упутили су се пјешке од зграде Општине до Тврђаве на којој су истакли српску заставу без социјалистичких обиљежја (петокраке).

22. децембра – Сабор усвојио Устав којим је српски народ у Хрватској стављен у позицију националне мањине.

Пред крај године и почетком 1991 – Озбиљне размирице између Милана Бабића и Јована Рашковића поводом подршке Београда српском покрету у Хрватској.

1991:

4. јануара – Извршно вијеће САО Крајине формирало Секретаријат унутрашњих послова Крајине. За секретара именован Милан Мартић.

9. јануара – Предсједништво СФРЈ наредило расформирање свих паравојних формација у Југославији.

Руководство САО Крајине подржало је ставове Предсједништва и у наредних неколико дана враћено је око 200 пушака. Хрватска и Словенија одбиле да спроведу ову одлуку, а хрватски врх је заузео став да у Хрватској нема паравојних формација „осим четничких постројби око Книна”.

10. јануара – Српско национално вијеће и Извршно вијеће САО Крајине подржали наредбу Предсједништва СФРЈ да се разоружају све паравојне формације.

12. јануара – Извршно вијеће и Предсједништво СО Обровац затражили заштиту ЈНА због хапшења петорице грађана српске националности у Карину.

Почела концентрација хрватске полиције на границама САО Крајине. На неколико места дошло до отварања пушчане ватре између хрватске полиције и српских сеоских стража.

23. јануара – Јован Рашковић и супруга др Татјана Рашковић – избјеглице из Шибеника, њихова кћерка др Санда Рашковић и двоје Сандине дјеце Ана и Дражен Бујас – избјегли из Загребa, почели подстанарски живот у Београду, у породичној кући Јована Зукановића, на Вождовцу. Рашковић је послје тога ријетко боравио у Книну, учествовао је на партијском скупу крајем фебруара. Рашковићи су се у стан у Скадарској улици 24 у Београду који је касније, на тражење САНУ

додијелила Српска православна црква, уселили крајем августа 1991. Академик Рашковић је у Београду радио у истраживачком центру при Специјалној болници „Свети Сава”. Према наводима Драгана Павловића, Рашковићу у Болници није била доступна ни директна телефонска линија, а све приватне посјете су биле строго контролисане.

25. јануара – Предсједништво СФРЈ наредило демобилизацију резервног састава милиције у Хрватској.

– На београдској телевизији емитован филм о илегалном увозу оружја у Хрватску, који је организовао Мартин Шпегел, министар одбране Републике Хрватске.

12. фебруара – МУП Хрватске покушао да успостави полицијску станицу на Плитвицама, али је то спријечено.

15. фебруара – Хрватски полицајци окупирали Плитвице. Секретар СУП Крајине Милан Мартић затражио да одмах напусте подручје Коренице. Када је то исто затражило Предсједништво Југославије, полиција се повукла.

21. и 22. фебруара – Сабор Хрватске усвојио Резолуцију о раздруживању Републике Хрватске и СФР Југославије и одлуку да у Хрватској савезни закони не важе, с образложењем да нису у складу с Уставом Хрватске.

28. фебруара – Српско национално вијеће и Извршно вијеће САО Крајине усвојили Резолуцију о раздруживању Републике Хрватске и САО Крајине, која остаје у Југославији.

1. марта – Представници Српског националног вијећа Славоније, Барање и западног Срема на конференцији у Новом Саду објелоданили Декларацију о проглашењу САО Крајине Славоније, Барање и западног Срема.

2. марта – Сукоб хрватске полиције и Срба у Пакрацу. Одржане бројне демонстрације у српским општинама, у Пакрацу, Двору на Уни... У Пакрац ушле јединице ЈНА, а интервенисало је и Предсједништво Југославије. Хрватски полицајци се повукли, али оставили пустош у згради Општине Пакрац и у Владичанском двору.

– Хрватски специјалци нису дозволили Рашковићу и његовој пратњи да уђе у Пакрац.

26. марта – Европска заједница објавила декларацију у којој је речено да уједињена и демократска Југославија има најбоље шансе да се integriше у Европу.

29. марта – СО Книн позвала у Книн предсједника Србије Слободана Милошевића. Из његовог кабинета одговор никад није стигао.

31. марта – Специјалци МУП-а Хрватске напали српске положаје на Плитвицама. На српској страни страдао је Рајко Вукадиновић а на хрватској полицајац Јосип Јовић. По многим тумачењима „Крвави плитвички ускрс” био је то почетак хрватско-српског рата.

3. маја – Хрватске власти у Задру допустиле да се уништи око 350 српских кућа и локала, у тзв. задарској кристалној ноћи.

5. маја – Фрањо Туђман у Трогиру позвао хрватски народ на побуну против ЈНА.

6. маја – Рашковић говорио пред зградом Книнског корпуса ЈНА, гдје је дошао на позив веће групе мјештана книских села Цетине и Цивљана који су демонстрирали тражећи оружје и исказивали незадовољство што је због хрватске полицијске „постаје” у Кијеву изолован тај дио книнске општине. Рашковић је покушао да смири демонстранте, али им је и поручио: „Ја вас нећу водити у рат, ја вас могу водити у мир, ако хоћете рат нека вас води неко други”. Са скупа је испраћен звиждуцима.

– ХДЗ организовао демонстрације против ЈНА у Сплиту, наводно тражећи „деблокаду Кијева”. Пред Командом Војнопоморске области убијен припадник ЈНА, регрут Сашо Гешовски.

– ХДЗ почео да прикупља потписе за иселавање чланова руководства СДС-а у Шибенику: Јована Рашковића, Бранка Поповића и Марка Добријевића.

12. маја – Референдум у САО Крајина. Референдумско питање је гласило: „Да ли сте за присаједињење САО Крајине републици Србији и зато да остане у Југославији са Србијом, Црном Гором и осталима који желе да очувају Југославију?” Гласало је 62% Срба чија су имена унијета у гласачке спискове, „за” је гласало 99,85%.

19. маја – Референдум у Хрватској о отцјељењу Хрватске од Југославије.

24. маја – Предсједник Хрватске Фрањо Туђман рекао је на митингу на Тргу бана Јелачића у Загребу: „Рата не би било да га Хрватска није желела. Али ми смо процијенили да само ратом можемо изборити самосталност Хрватске. Због тога смо водили политику преговора, а иза тих преговора смо формирали своје оружане јединице” Да нисмо тако урадили не бисмо дошли до циља”.

24. јуна – У Бањалуци потписан договор о привредној, политичкој и културној сарадњи САО Крајине и Заједнице општина Босанске крајине.

25. јуна – Хрватска и Словенија прогласиле државну независност.

26. јуна – Специјалци МУП-а Хрватске продрли у Глину. Срби, међу којима се истицао Капетан Драган, извршиле напад на полицијску станицу.

27. јуна – У Босанском Грахову одржана заједничка сједница скупштина САО Крајине и Босанске крајине. Усвојена декларација о уједињењу.

1. августа – Фрањо Туђман позвао Хрвате да буду спремни на општи рат.

20. августа – Влада САО Крајине донијела Одлуку да се успостави јединствен систем Територијалне одбране (ТО)

21. августа – Мјесна заједница, политичке странке и СУБНОР у приморском мјесту Примоштен гдје породица Рашковић има викендицу, упутили Јовану Рашковићу писмо – петицију, „отказујући му гостопримство”. Како се у писму наводи, у тој кући је „створен Меморандум САНУ ради прекрајања Југославије”. Петицију је у Примоштену потписало око 400 мјештана. Викендица је током грађанског рата у Хрватакој, оштећена.

23. августа – Јединице ЈНА, Милиције и Териоријалне одбране из Книна ушле у Кијево код Книна, гдје је била јака формација хрватских полицајаца. Акцију је планирао потпуковник ЈНА Ратко Младић а спровео потпуковник Славко Лисица.

3. септембра – Представници 12 земаља тадашње Европске заједнице договорили се у Хагу да бивши министар Велике Британије лорд Питер Карингтон буде координатор мировне конференције о Југославији.

Средина септембра – У Госпићу хрватске оружане снаге починиле злочине над Србима. Према подацима „Веритаса” убијена су најмање 123 Срба цивила, међу којима 35 жена, а већина актера ових злочина још није процесуирана.

21. септембра – На Коранском мосту код Карловца хрватска полиција масакрирала 13 резервиста ЈНА.

3. октобра – Предсједништво СФРЈ прогласило непосредну ратну опасност.

8. октобра – Сабор Хрватске донио Одлуку о раскиду државотворне везе с Југославијом и прогласио државну самосталност Хрватске.

29. октобра – Министри иностраних послова Европске заједнице одлучили да уведу економске санкције Србији ако до 4. новембра не прихвати приједлоге лорда Питера Карингтона.

3. новембра – Хрватске снаге протјерале Србе из 18 села у западној Славонији.

5. новембра – Састанак чланова Конференције о Југославији, у Хагу, четврта верзија документа под радним називом Одредбе споразума за конвенцију о будућем устројству Југославије, у којој се предвиђало да Југославија буде заједничка држава равноправних република од оних република које желе да остану у њој. Предсједник Србије Слободан Милошевић одбио да прихвати понуђени документ с образложењем да се не може сложити са укидањем Југославије потезом пера.

8. новембра – Министри Европске заједнице одлучили да Југославији уведу санкције.

9. новембра – Предсједништво СФРЈ упутило захтјев Савјету безбједности УН о хитном упућивању мировних снага у Југославију.

18. новембра – Влада САО Крајине прогласила одлуку по којој се снаге међународне заједнице могу размјестити само на линије разграничења.

– Послије вишемјесечних борби, јединице ЈНА ушле у Вуковар. Велики број жртава на обе стране.

21. новембра – Амерички амбасадор Ворен Цимерман приписао ЈНА и Србији одговорност за кризу у Југославији.

23. новембра – У Женеви Слободан Милошевић, Фрањо Туђман и Вељко Кадијевић договорили прекид рата и дали сагласност на документ познат под именом Венсов план.

27. новембра – Савјет безбједности УН прихватио резолуцију 727 на основу захтјева владе СФРЈ о слању мировних снага у Југославију.

2. децембра – Савјет министара Европске заједнице одлучио да економске санкције буду уведене само Србији и Црној Гори.

5. децембра – Хрватски сабор опозвао Стјепана Месића из Предсједништва Југославије. Месић је тада изјавио: „Мислим да сам обавио задатак. Југославије више нема!”.

19. децембра – Уставотворна скупштина САО Крајине у Книну усвојила Устав и прогласила Републику Српску Крајину (РСК). За предсједника је изабрала Милана Бабића.

– Премијер СФРЈ Анте Марковић поднио оставку.

23. децембра – Њемачка признала Словенију и Хрватску.

1992:

3. јануара – У Сарајеву потписан Споразум о ангажовању снага Уједињених нација у Југославији.

8. јануара – Савјет безбједности УН прихватио Резолуцију 727 о слању претходнице међународних снага у Југославију.

17. јануара – Свети архијерејски сабор Српске православне цркве објавио саопштење о праву српског народа на самоопредјелење.

4. фебруара – Бутрос Бутрос Гали, генерални секретар УН, изјавио да на територији под заштитом УН неће важити хрватски закони.

5. фебруара – Политичка вођство скупштина општина Војнић и Грачац подржала Венсов план.

7. фебруара – Бутрос Бутрос Гали изјавио да се трупе УН неће повући из заштићених зона Крајине док се не нађе политичко рјешење, да распоред ових снага неће прејудуцирати политичко рјешење, да подручја под заштитом УН неће бити под законима Хрватске, да ће снаге УН штитити локално становништво прије и послје демилитаризације.

9. фебруара – Скупштина Републике Српске Крајине у Глини безусловно прихватила Венсов план.

10. фебруара – Јован Рашковић поновио идеју о културној аутономији Срба у Хрватској.

12. фебруара – Милан Бабић затражио да Уједињене нације уведу протекторат над Крајином.

13. фебруара – Из Книна ЈНА и крајинска полиција почеле масовно да враћају добровољце који су дошли из Србије.

18. фебруара – У Книну засједала Скупштина РСК која је подржала Милана Бабића. Усвојен његов приједлог да Скупштина пређе у стално засједање и одлагање заказаног референдума.

– Министар полиције Милан Мартић објавио Наредбу којом се повлаче добровољци с територије Крајине.

21. фебруара – Савјет безбједности УН усвојио резолуцију 743 којом се одобрава почетак мировне мисије у Југославији и формирање Унпрофора.

26. фебруара – Крајинска скупштина на засједању у Борову Селу смјенила предсједника републике Милана Бабића и владу Ристе Матковића. За предсједника републике именovala је Горана Хаџића, магационера Пољопривредне задруге у Пачетину а за мандатара владе Здравка Зечевића, агронома из Бенковца.

1. марта – Снаге Уједињених нација почеле да преузимају одговорност за заштићена подручја Крајине.

2. марта – У Београду, пред групом кордунашких генерала, Миле Паспаљ рекао да је Југославија признала Крајину, да он посједује такав докуменат, али да је то тајна.

28. априла – У Београду проглашена Савезна Република Југославија, коју су чиниле републике Србија и Црна Гора.

4. маја – Предсједништво Југославије прогласило Одлуку о повлачењу ЈНА из Босне и Херцеговине у року од 15 дана.

19. маја – ЈНА напустила Крајину.

23. маја – Словенија, Хрватска и Босна и Херцеговина примљене на засједању Генералне скупштине у чланство УН.

30. маја – Савјет безбједности, Резолуцијом 757 увео санкције Савезној Републици Југославији.

15. јуна – Добрица Ћосић изабран за првог предсједника Савезне Републике Југославије.

21. јуна – Хрватске оружане снаге извршиле агресију на међурјечје Крке и Чиколе (Миљевачки плато), иако је то подручје било под заштитом УН. Заробљено је па убијено 48 српских војника.

27. и 28. јуна – Пробијен Коридор према Србији, од Модриче до Брчког.

30. јуна – Савјет безбједности УН усвојио Резолуцију 762 о такозваним ружичастим зонама у Хрватској. Од Републике Хрватске затражено да повуче војску на положаје прије **21. јуна** и да обустави војне акције на подручју под заштитом УН.

15. јула – Војно тужилаштво у Сплиту подигло оптужницу против Рашковића, која га је теретила да је од половине 1990. године, „као предсједник Српске демократске странке, окупљао српске екстремисте, склоне злоупотреби легалног политичког дјеловања и иницирао, подстицао и организовао разне дјелатности управљене на угрожавање територијалне укупности Републике Хрватске”.

28. јула – У Београду умро Јован Рашковић. Његова кћер Санда изјавила је: „Тог дана мој отац је био на послу. После прогона из Шибеника, радио је у београдској Болници за неуролошке болести 'Свети Сава'. Око три по подне посетио је редакцију 'НИН-а' и предао за штампу свој текст *У име оца и сина*”. Био је то његов одговор на оптужницу коју је против њега подигло Војно тужилаштво у Сплиту. На питање новинара како се осећа после недавне операције жучи, Рашковић је рекао: „Добро. Мало шетам, мало држим дијету”. Затим је отишао кући. Ручао је и хтео да гледа ТВ, пренос Олимпијских игара у

Барселони. Али, није било струје. Око шест часова по подне позвонио је телефон. Неки човек из Хрватске јавио му је да га Војни суд у Сплиту терети за ратне злочине и тражи казну од 15 година робије. Моја мајка, која је била у другој соби, чула је да Јован тешко дише. Ушла је код њега и упитала: „Како се осећаш? Да позовем Хитну помоћ?” „Не”, рекао је мој отац. „Немој никог да зовеш, ја умирем. Готово је и тако и тако.” Срце му је престало да куца тог поподнева у 6.20. На питање да ли је Јован Рашковић боловао од срца, његова ћерка каже: „Он је имао висок притисак и неке промене на срцу, али му то апсолутно није угрожавало живот. С таквим срцем могао је још дуго да живи. Мог оца убило је нешто друго. Та апсурдна оптужба за ратни злочин била је, верујем, кап која је прелила чашу. То, једноставно, није могао да поднесе. Није могао да верује да људска мржња, злоба и заслепљеност могу бити толико јаки. Па, он је целог живота, као човек и лекар, помагао другима. У питању су не стотине, него хиљаде људи. И никад није гледао ко је какве вере и националности и колико му је дубок цеп. Једном сте изјавили да је ваш отац једноставно пресвиснуо”. „У смртвоници пише да му је отказало срце, а он је пресвиснуо од туге и очаја што није успео да заустави рат у који се, као што знамо, полази с музиком и песмом а из њега враћа с јауком и сузама. Срце мога оца било је предобро за овај свет. Он јесте био под великим стресом, у последње три године свога живота излагао се страховитим напорима, желео је свуда да стигне, просто се сатирао, али, кажем, то није било пресудно. Да ли је пресудан био пораз који је доживео у својој политици?”.

28. јуна 2001 – Јовану Рашковићу, постхумно додјељен „Сребрни прстен Умјетничког братства манастира Крка” које додјељује Српско културно друштво „Зора” Книн – Београд. Признање је примила његова ћерка др Санда Рашковић-Ивић.

– Ухапшени Слободан Милошевић пребачен у Затворску јединицу хашког трибунала.

28. јула 2002 – Поводом десетогодишњице Рашковићеве смрти, академик Матија Бећковић је на помену и представљању Зборника о Јовану Рашковићу у Коларчевој задужбини у Београду рекао: „Откад је српских вођа, од Јована Рашковића није било мирољубивијега. Али кад је пала крв, то није могао ни примити ни разумети. Сад знамо како се све завршило и да је због таквог исхода Јован Рашковић пресвиснуо”. Бећковић је тада казао и да је Јован Рашковић остао „несмењиви лидер крајишких Срба”.

Академик Добрица Ћосић истакао је: „Јован Рашковић је душом и умом схватио тежину положаја свог народа и с главом библијског пророка проговорио је као пророк исцелитељ, па су Срби у Хрватској и Крајини у њему видели свог Ђађу, а он у њима своју децу”.

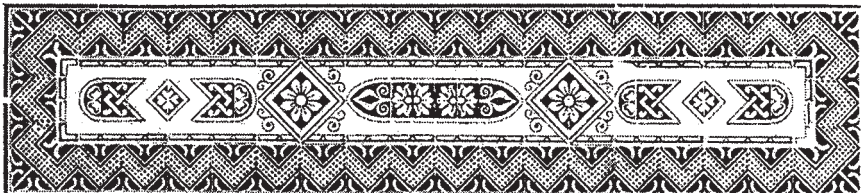
Јул 2009 – На трибини Хрватског удружења логораша у Книну, Перица Јурић рекао је да Рашковић „није био милитантан”. Јурић је био замјеник министра полиције 1990. и 1991. године а последије смјене с тог положаја потпредсједник Хрватске демократске заједнице. Он је у интервјуу ријечком дневнику „Нови лист”, рекао за Рашковића да „мисли да је био оптерећен српском митологијом” али и додао да под тим подразумева „српску традиционалну литературу, као *Хајдук Станко* и православну литературу”.

2011 – Рашковићевом залагању за мир је одао признање проф. др Ерик Голд из Лондона, истакнути експерт за југоисточну Европу и убројио га међу локалне функционере који су се почетком деведесетих година залагали за дијалог како не би дошло до рата, Рашковића на српској страни и шефа полиције у Осијеку Јосипа Рајхла Кира, на хрватској страни. „Међутим, енергија и напори тих и других локалних лидера пропали су зато што нису имали подршку владајућих политичких врхушки. Политички центри хтјели су ескалацију сукоба... Хоћу да кажем да чак ни тада, уочи тих ратова, није било масовног ентузијазма за насиље, производили су инциденте који су онда полако водили томе да људи почну да се определијељују за ову или ону страну”.

Јован Рашковић почива у Алеји заслужних грађана на Новом гробљу у Београду, далеко од родне Далмације.

Данко Перић

Данко Перић је рођен у Книну 1954, дипломирао социологију на Филозофском факултету у Београду. Више године радио као новинар и уредник Радио Книна, потом РТВ Српске Крајине у Книну и као директор Новинске агенције РСК „Искра”. Од 1996. новинар у Новинској агенцији Танјуг, а затим у Новинској агенцији Бета. Уредио неколико публикација о Книнској крајини, написао рецензије за више књига, такође о Книну и његовој околини.

ИЗ СТАРОГ „БРАСТВА“

НЕКИ ПОГРЕБНИ ОБИЧАЈИ У ИБАРСКОМ КОЛАШИНУ*

Кад се види да ће неко умрети стави му се упаљена свећа у десну руку, те издахне држећи упаљену свећу. Чим неко умре окупају га и преобуку у ново и чисто одело; ако га нема донесу га ради душе имућнији суседи. Оно се састоји обично из кошуље, гаћа, чакшира, појаса и феса (сада шајкача). Кад кроје нове гаће и кошуље за покојника платно секу каменом на камен и то се сашије на брзу руку. Одело које се скине са покојника намести се поред његова гроба и стави камен на њега те тако мало постоји, после камен ставе на гроб а одело однесу кући. Са опанцима се нико не сахрањује осим попа, јер се верује ако се неко сахрани са опанцима да целог лета, те године, не би падала киша.

Кад се чује у селу да је неко умро свежу жене „ален“ конач око великог прста десне руке, да би им се боље „обожадисало“ (пређа). Откад неко умре док се не укопа престану сви радови у селу. Саучешће за покојником се изјављује обично речима: „Глава да ти је здраво!“

Кад се износи покојник из куће скину се кућна врата и ставе се на супротну страну, а ако не могу да их скину онда отсеку „љуску“ од тих врата, па је ставе на другу страну, да између ње и врата изнесу покојника. Чим изнесу покојника врате ону љуску код врата, а ако су врата скинута намести их на исто место. Пошто покојника изнесу из куће спусте га једном пред кућу, другом на путу за гробље, а трећом на гробље. Кад год се спушта покојник на земљу стави му се по један камен под ноге и главу. Покојник се спушта сваки пут на пољаву пошто није било сандука.

У старије време нису сахрањивали покојника у сандук, па је од куће до гробља ношен на носила. Покојник се намести у гроб на пољаву, а са леве и десне стране се стави по једна дебела даска, која се намести изнад њега као кров од куће; са стране главе и ногу стави се по једна „закладница“ (даска), те тако ипак је покојник као у неком сандуку. Те „штице“ праве се од ораха, крушке, врбе и букве. Оне су доста дебеле и широке. Имућнији траже орахове даске за ту сврху да би дуже трајале.

* Браство, 1939, XXX, 103–106.

Покојник се измери „шепураком“ (прут од дивље руже), па истим прутом се одреди дужина гроба, јер се неће повампирити кад се тако измери покојник и његов гроб. На гробљу стоје обично стара мотика и лопата, пошто нико не воли да их носи кући, и са њима се ископа гроб. Земља из гроба, приликом копања, се растура унакрст, у четири правца. Од сваке алатке која је на гробље донешена отсече се мало од држала и остави на гробље. Сви они који су копали гроб и радили око покојника, на гробљу, скину обућу и истресу земљу из ње, да је не би понели кући. На гроб покојников се остави јабука, шећер и чаша ракије. „Шише“, стакло из кога је преливен покојник вином разбије се и баци поред гроба.

У гроб се стави поред покојника „клеков“ колац да се не повампири. Клеков се колац забада вампиру у трбух. Ко се разболи од „јевтике“ стави „шише“ вина у гроб код покојника, које после четрдесет дана изваде ноћу два човека. То се вино даје чељадима, из које је куће болесник, да се не би заразила од исте болести. Ако се покојник укопа у туђ гроб стави се у њега сребрна „пара“ те му плате „кућу“. Кад се нађе пара оног првог покојника чува се ради лека. Она се стави у суд с водом, па се после та вода даје болесницима да пију као лек. Верује се да оном човеку који има ту пару не може ништа пушка, нож ни вештица.

Жена која меси хлебове први дан кад неко умре, она меси хлебове за све даће том покојнику. Ако се посече онај који закоље брава за онај дан кад се сахрањује покојник, верује се да ће још неко убрзо умрети.

У овом крају има на многим гробовима понеколико (пет до осам) дрвених крстова, високих два до три метра, а тако исто и повећи број „барјака“. Барјак се састоји од велике четвороугаоне мараме и дугачког штапа, на коме се марама привеже. Те су мараме разнобојне и обично се купују у градовима. Због многих крстова и барјака на гробовима читаво је гробље испуњено као неком шумом, која се види из далека. Крстове доносе као дар обично удате одиве: сестра брату, тетка сестрићима и братовљевој деци, зет тасту итд. Женска својта доноси седмог дана на покојников гроб барјаке, који се стављају да би покојник имао хлада и на оном свету.

У старије време ако умре ма ко из куће, осим мале деце, скидали су звона са стоке за четрдесет дана. Ако умре старешина куће или угледнији мушкарац за годину дана не стављају звона на стоку. За старешином још острижу гриву и реп његовом коњу. Кад умре угледан овчар острижу „гича“ („капреч“) — овна предводника и скину с њега звоно.

Мушкарци који жале покојника недељу дана не носе капу („иду гологлави“) и не брију се четрдесет дана. Раније

НЕКИ ПОГРЕБНИ ОБИЧАЈИ У ИБАРСКОМ КОЛАШИНУ 105

мајка ни за одраслим сином се није „жалостила“ („не руши се“), а црнину не носи ни данас за децом. Ни жена за мужем „не руши се“. Жене се руше за девером, за братом и за свом родбином мужевљевом и својом. У старо време су жене пригртале црно велико „футо“, којим се целе замотају. Жене које се руше расплету косе, преврну зубуне, „аљине“ (велики вунени аљетак) и запреге. Сестре за браћом „ократе“ косу. И данас жене расплету косе, забраде се црним шамијама и долазе кући покојниковој „тужећи“. Кад прође четрдесет дана даљна женска родбина скине црне шамије.

Обичај је да се очува лепше одело покојниково, да на њега туже жене сваке недеље. „Аљине“ (одело) направе као да је човек обучен „уз свирајку“. Поред одела ту је његов сат, кутија дуванска, силав, штап и други главнији предмети. Аљине се износе сваке недеље пред кућом или на гроб ако је близу. Испод аљина се простре ирам да се не би квариле. Жене се скупе око аљина и туже покојника све изреда, нека као брата, нека као ђевера, нека као пријатеља итд. На ову жалбу људи не долазе.

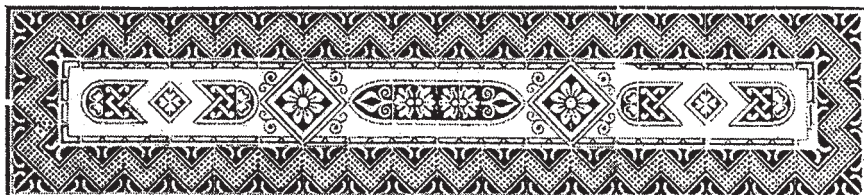
Кад неко умре закоље се један јалов брав (обично овца), други четрдесет дана после погребља, трећи после пола године, а четврти на врху године. Обавезно се коље брав кад неко умре, а у другим случајевима само имућнији. Брав се закоље и спреми за јело пошто се сахрани покојник. Кад се врате с гробља постави се софра у кући из које је покојник. Тада два мушкарца служе ракију. Један сипа ракију у чашу коју држи други, а тај је даје свима редом. Ваља се да један држи суд с ракијом а други чашу. На тај начин попију сви по две мале и по једну велику чашу ракије и више не пију, него почну да једу. Из софре не устају док сви не једу. Одмах после јела затужи нека од жена, од ближе покојникове својте.

Трећи дан после погребља, иду све жене и неколико људи из куће на гроб и тамо се понесе за јело хлеб, сир и скоруп; ако је „петак“ (посни дани) посан пасуљ и хлеб. Иза тога иду жене сваке суботе на гробље и пале свеће за четрдесет дана, а отада пале свеће само кад буде пола године и година дана. После четрдесет дана, у суботу после подне, оду жене из куће и ближе родбине на гробље те пале свеће, кукају и туже; сутра дан у недељу изјутра, иду на гробље и све жене из села и неколико мушкараца из куће. У суботу вече донесу људи кући, из које је покојник, „поке“ ракије, хлеб и кришку сира, а ако је пост жене уз људе донесу и чанак посног пасуља. Ту мушкарци пију као што смо рекли и вечерају, а за жене се остави од истог јела те једу у недељу на гробље. Жене попију на гробље по две мале и по једну велику чашу ракије и онда једу, а после се разићу кућама. На врху

године упали се свећа на гробље покојнику, а у недељу иза тога иде се на гробље.

На врху године, пошто се уради све по обичају на гробљу, спреми се у кући из које је покојник, као што смо рекли, јело и тада један за сфром, по наваљивању осталих, узме чашу вина, наздрави домаћину и запева („три ријечи“): „Ком се у здравље ладно пије вино све му здраво и весело било“ или „ Ком смо здравили све му здраво и весело било“. Присутни одговоре: „Да Бог да да су здраво и весело“. Са тим се прекида свака жалост за покојником.

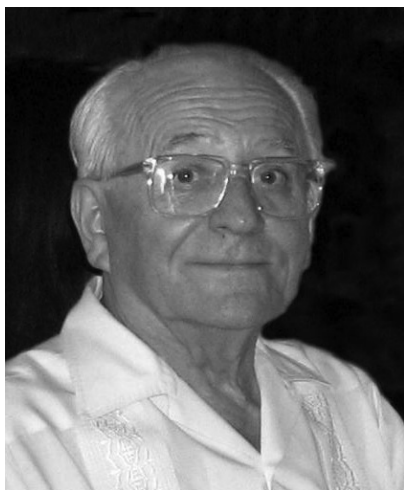
Митар С. Влаховић

УДК 929 Милошевић, А.

ПОМЕНИК

ПРОФЕСОР ДР АЛЕКСАНДАР МИЛОШЕВИЋ,
ПРЕДСЕДНИК ДРУШТВА „СВЕТИ САВА”
ОД 2002. ДО 2010. ГОДИНЕ

Проф. др Александар Милошевић

После дуге и тешке болести, преминуо је 11. септембра 2015. године проф. др Александар Аца Милошевић, познати српски интерниста и кардиолог и дугогодишњи председник нашег Друштва „Свети Сава”.

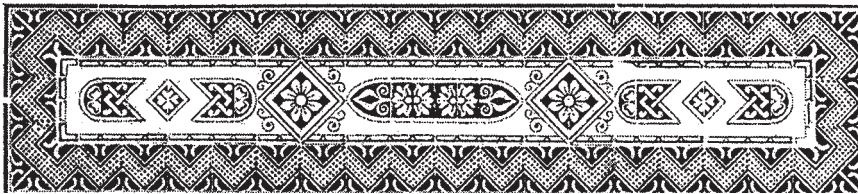
Професор Милошевић је рођен 1932. године у Младеновцу. У младости је био и фудбалер ОФК Младеновца. Завршио је Медицински факултет у Београду, и радио прво у Дому здравља у Младеновцу, одакле 1975. године прелази на Војномедицинску академију у Београду где је остао до краја своје лекарске каријере. Као истакнути стручњак бавио се и педагошким радом као професор интерне медицине на ВМА и једно време се налазио у тиму лекара који су бринули о здрављу тадашњег председника СФРЈ Јосипа Броза Тита, Председник Удружења кардиолога Југославије био је од 1991. до 1997. године, а био је и члан „Европског удружења кардиолога” (Felloni European Society of Cardiology) и носилац је бројних домаћих и страних признања.

У Друштву „Свети Сава” професор Милошевић је био готово од његове обнове 1994. године, а од 2002. до 2010. године и његов председник.

И као члан и као руководиоца Друштва, био је веома привржен принципима нашег деловања и доста учинио да се Друштво одржи и напредује у турбулентним годинама почетка 21. века.

Професор Милошевић је сахрањен на Новом гробљу у Београду, а иза себе је оставио супругу Љубинку, сина Рајка и ћерке Љиљану и Мирјану са породицама.

Душан Зупан

УДК 929 Живојиновић, Д.

ДРАГОЉУБ Р. ЖИВОЈИНОВИЋ
1934 – 2016

Четвртог фебруара 2016. године у Београду је умро Драгољуб Р. Живојиновић. редовни члан Српске академија наука и уметности, дугогодишњи (четири деценије) професор Филозофског факултета Уни-

* Изговорено на комеморативном скупу у Српској академији наука и уметности 23. маја 2016. године.

верзитета у Београду, председник Савета Друштва „Свети Сава”, члан Уређивачког одбора „Братства”.

Драгољуб Р. Живојиновић се родио у доба (1934) када су Европа и свет мирно и весело живели, када нико није слутио многоструко зло које се спремало. Драгољубово родно Врање било је место службовања његовог оца Радована, официра краљевске југословенске војске, који се неколико месеци по рођењу сина, опет по захтевима службе, преселио у Београд. У Београду ће Драгољуб провести цео свој живот, никада не заборављајући родно Врање, као ни Сипић код Крагујевца прадедовско место, које је са сетом и пијететом спомињао.

Рано и безбрижно Живојиновићево детињство кратко је трајало; дошао је рат, рушење Београда, окупаторски терор, смрти у Крагујевцу и околини, несташица, преживљавање, борба за опстанак и политичко убиство оца Радована 1944. године. Све то није могло да остане неурезано у свест дечака и тај породични и национални лом трајно ће одредити Драгољубов живот у свим облицима. Оставши сам са мајком Јелисаветом, Драгољуб се школовао уз лични рад, а посвећеност спорту (лакој атлетици) позитивно је утицала на формирање његових погледа на свет. Постало му је јасно да резултат, натпросечан успех, тражи одрицање од лежерног стила живота, да захтева упоран, систематичан тренинг, тј. рад и рад. А када је уписао (1955) историју на Филозофском факултету у Београду показало се да се успех заснива управо на систематичном, прилежном читању литературе, за што је Драгољуб био сасвим психолошки припремљен. У процесу студирања историје пожељно је да човек има више *радозналости*, *моћ моћнијег памћења* и *већу дозу креативности*, што се у случају студента Драгољуба Живојиновића срећно сјединило. Као студент Драгољуб није био члан КПЈ (Савеза комуниста Југославије). Био је сасвим ван политичких вода. За своје студентске другове био је припадник реакције, иако ништа реакционарно није радио. Са оваквим карактеристикама јуна 1960. године тешко се примао асистент на Универзитет. Ипак, где има несреће има и среће, или по оној народној мудрости „све ће доћи на своје место”, Драгољуб Живојиновић је изабран за асистента на Филозофском факултету. Вероватно су научни ауторитет и морални интегритет професора Јорја Тадића пресудно утицали да се Драгољубу пружи шанса за педагошки и научни рад на Филозофском факултету. Отада па све до смрти професора Тадића трајао је узоран однос између професора и асистента, доцента итд, што је дало и узорне резултате. До краја живота Драгољуб Живојиновић имао је само речи хвале за професора

Тадића, а сам Тадић могао је да буде бескрајно задовољан честитошћу и радним учинком свог изабраника.

Формирање Драгољуба Живојиновића као историчара – научника после Филозофског факултета настављено је на Универзитету Пенсилванија у Филаделфији (САД). На овом универзитету Живојиновић је био на постдипломским и докторским студијама школске 1962/63 и 1963/64. године. Овде је и магистрирао (1964) и докторирао маја 1966. године. Но, овим није завршен „амерички период” Живојиновићевог живота. Године 1971–1972. био је на постдокторским студијама на универзитету Харвард. Боравак и рад у Америци потврдили су Живојиновићево сазнање да се мора много радити. И он је то и чинио. По завршетку рада на докторској дисертацији, рекао ми је једном згодом, да је заспао и спавао двадесет сати без престанка.

Утицај америчког начина живота и мишљења на Живојиновића нису били лако приметни. Остао је до краја живота ван политике, није глорификовао капитализам, остао је веран свом националном бићу, јаком родољубљу, а оно што је подсећало на западњачки утицај било је видљиво у његовом професионализму и практичности. Но, доминантна црта његове личности указивала је да је он – човек рада и речи. То су увиделе и његове амричке колеге када су му обезбеђивале стипендије за студијске боравке и када су га позивале на рад у статусу професора по позиву.

На студијским боравама био је 1970, 1971–1972, 1977–1979, 1980, 1987–1988. На четири америчка универзитета („Колеџ парку” у Мериленду, „Корнел” универзитету у Њујорку, „Санта Барбери” у Калифорнији и „Линколн” универзитету у Калифорнији) био је професор по позиву 1988, 1990, 1992, 1995, 1996, 1997, 2008. године. И баш у Америци на једном од студијских боравака, у време грађанског рата у Хрватској, Живојиновић се појавио на некој америчкој телевизији што је пренела београдска телевизија. Била је то емисија о збивањима у Југославији. Емисија је, по свему што се у њој видело и чуло, била замишљена као изразито антисрпска; у стилу Србија агресор у Словенији, Хрватској, Босни и Херцеговини. На сва водитељева провокативна и сугестивна питања Живојиновић је давао аргументоване одговоре што је изменило смисао емисије, на жалост домаћина. У Београду је та емисија приказивана неколико пута и тада је нација сазнала за професора Драгољуба Живојиновића, а потом и за његова научна дела. Био је то почетак изградње његове популарности неobicне за једног историчара.

До деведесетих година двадесетог века Драгољуб Живојиновић је објавио, на српском и енглеском језику, своју докторску дисертацију, студију о „Ватикану у Првом светском рату” затим књигу „Ватикан, Србија и стварање југословенске државе 1914–1920”. Године 1985. биће објављено његово дело „Успон Европе”, које ће доживети шест издања. Истовремено, Драгољуб Живојиновић се бавио педагошким радом на редовним студијама, постдипломским и менторством при изради докторских дисертација. Уз објављене монографије и зборнике докумената публиковао је велики бој студија и чланака у часописима и научним публикацијама. Посебан вид његове делатности било је учешће на научним конференцијама у земљи и иностранству. До деведесетих година Драгољуб Живојиновић био је познат и цењен у науци, али недовољно познат у широј јавности. Већ поменута „америчка емисија” скренула је пажњу наших медија на Драгољуба, а та пажња подгрејана је објављивањем „Дневника краља Петра I” и тротомне биографије краља Петра I Карађорђевића. Од тих деведесетих година двадесетог века Драгољуб Живојиновић је присутан у јавности; дао је тридесет осам интервјуа домаћим и страним новинарима, а био је и учесник у више телевизијских емисија у којима су се преплитале научне и политичке теме.

Та плодносна, многострука, веома успешна наставна, научна, списатељска и јавна делатност Драгољуба Живојиновића била је основа његовог пријема у Српску академију наука и уметности (1. новембра 2006).

Народски речено, Драгољуб Живојиновић је био убојити радник. Ценио је труд, одговорност, поштовање договореног, задате речи. Био је доследан – оно што је од себе тражио, захтевао је и од других, почев од студената до колега – вршњака. Ове последње знао је и да кори и подстиче на рад.

Живојиновићев живот био је посвећен науци, породици; обожавао је своје четворо унучади, али и децу и унучад својих пријатеља. Пријатељевао је с великим бројем људи различитих занимања и професија, који су били чести гости у његовом београдском стану и на имању у селу Бања код Аранђеловца.

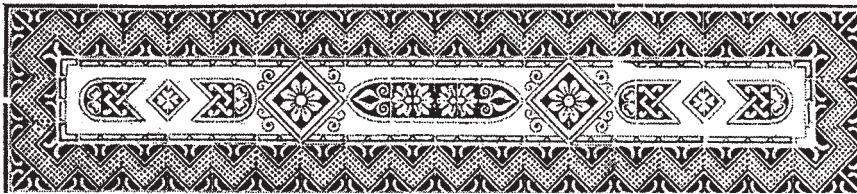
Неговао је, и био поносан, на своје друговање са групом колега из Института за савремену историју. Када би окаснио кући, укућанима се правдао да је био са својим „пајтосима”. Са њима је време брзо текло, теме о којима се водила реч су се мењале, замор је тражио опуштеност, па чак и песму.

Драгољуб Живојиновић је оставио иза себе грандиозно научно дело из опште и националне историје у Новом веку. То дело сврстава га у сам врх српске историографије и по квантитету, и по квалитету.

Сви ми који смо га познавали, сарађивали с њим, друговали: тешка, претешка срца смо поднели његово упокојење. Остала нам је светла успомена коју ћемо чувати и памтити.

Вјечнаја памјат.

Никола Поповић

УДК 929 Влаховић, П.

ПЕТАР ВЛАХОВИЋ
28. VI 1927 – 3. VII 2016

У јулу месецу ове године напустио нас је истакнути научник и уважени члан друштва „Свети Сава” Петар Влаховић.

Рођен је у Слатини код Бродарева, где је завршио основну школу. Гимназију је похађао у Колашину, Београду и Вршцу. Као гимназијалац, имао је за предаваче најбоље ђаке Цвијићеве школе, који су

утицали на његово научно и професионално опредељење. Посебну захвалност дуговао је стрицу, Митру Влаховићу, који је био Цвијићев асистент и један од утемељивача Етнографског музеја, и, такође, сарадник „Браства”. Дипломирао је Етнологију на Филозофском факултету у Београду (1948–1952). Иако је желео да буде средњошколски наставник, остао је да предаје на факултету у Београду као асистент Боривоја Дробњаковића. Факултет кинеског језика за странце и специјализацију из области антропологије завршио је на Пекиншком универзитету (1955–1957) код чувеног Пеј Вен Џуна. Током двогодишњег боравка добро је научио кинески језик, пропутао 15 000 километара, упознао земљу и сакупио грађу за књигу *Живот и обичаји народа Кине*. Након боравка у Кини, специјализацију је наставио у Љубљани, Пољској и Италији. Први је на Катедри за етнологију докторирао после Другог светског рата са тезом *Бродарево и његова околина* (1958).

Руководећи се идејом Јована Цвијића „да личност или личности које раде не треба да се виде, но рад и резултати рада”, Влаховић је деловао скромно и вредно, оставивши залог у различитим областима науке и културе – био је универзитетски професор, покретач и руководиоца научних пројеката, истраживач на терену, организатор стручних скупова, уредник многобројних научних публикација и зборника, оснивач Антрополошког друштва Југославије.

У научном раду Влаховић се претежно бавио етнологијом Југославије и етничком антропологијом. Објавио је преко 360 прилога, чланака и расправа и преко 20 књига у земљи и иностранству. У обимном делу, које је остала иза њега, поменућемо само најважније књиге које су изазвале пажњу домаће и иностране стручне јавности: *Етнологија народа Југославије – материјална култура* (1968), *Обичаји, веровања и празноверице народа Југославије* (1971), *У вртлогу живота – прилог етничкој и историјској антропологији* (1978), *Етногенеза народа Југославије* (1979), *Етнологија преглед Србије* (1982), *Народи и етничке заједнице света* (1984), *На животним раскрсницама, прилози приучавању етничких процеса* (1987), *Писци наше етнологије и антропологије – личности – идеје – дела* (1987), *Kultura ludowa w Serbii* (1991), *Антропологија – Човек у времену и простору* (1995), *Србија: земља, народ, живот, обичаји* (1999).

Као предавач на Филозофском факултету у Београду прошао је кроз сва научна звања, од асистента до редовног професора (1950–1992). Утемељио је биофизичку, етничку и историјску антропологију на матичном факултету. Био је гостујући професор на универзитетима у

Пољској, Кини, Русији, а, по позиву, предавао је и на Културолошком факултету на Цетињу.

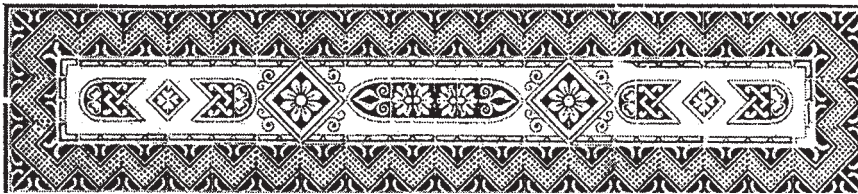
Био је директор Етнографског института САНУ, где је водио обједињени пројекат Етнологија српског народа и Србије; основао је пројекат Етничке и етнолошке одлике Србије, а учествовао у реализацији пројекта: Етнолошке одлике Ђердапског подунавља, Етничко проучавање иселеништва из Србије и др. Развио је сарадњу са Катедрама за етнологију Универзитета у Познању и Кракову; резултати рада излагани су на заједничким скуповима и публикацијама. Подстицао је издавачку делатност у Институту: учествовао је у изради пет зборника радова посвећених истраживачима и сарадницима Етнографског института.

Један је од оснивача Антрополошког друштва Југославије (1959), чији је био дугогодишњи председник (1969–2007) и уредник издања Друштва (од 1963). Био је члан Антрополошког друштва Европе (на чијем је оснивању председавао 1977), почасни члан сената Универзитета „Адам Мицкијевич” у Познању (1980), Етнолошког друштва Пољске (1989), члан ЦАНУ (1988), почасни члан Пољског антрополошког друштва (1996) и Белоруске антрополошке академије наука (1996). Уз многа научна признања у земљи и иностранству одликован је Орденом рада са златним венцем (1980) и Орденом заслуга за пољску културу (1985).

Као члан Црногорске академије наука и знаности руководио је Одбором за етнологију и Одбором за демографију, као и научноистраживачким пројектима: Етнолошке одлике Црне Горе (2007–2012) и Демографски популациони проблеми у Црној Гори (2007–2012), а резултати су објављени у издањима ЦАНУ.

Петар Влаховић остаће забележен као једно од најважнијих имена у српској етнологији друге половине двадесетог века, не само због велике вредности његових научних дела, већ и због веза које је сградио унутар научне заједнице, али и ван граница наше земље.

Петар Влаховић је био члан Уређивачког одбора „Братства” од V броја, пуних петнаест година. Током тог периода, његовом заслугом, у годишњаку је објављен низ чланака из области етнологије и антропологије, које је он прибавио и критички рецензирао. Захваљујући томе и, посебно, његовом вредном сарадњом већ од другог, до последњег броја (објавио је у „Братству” седамнаест нових радова) етнолошки прилози у „Братству” својим научним доприносом заузимају високо место.

УДК 061.22(497.11)''2015''

ИЗВЕШТАЈ О РАДУ ДРУШТВА „СВЕТИ САВА” У 2015. ГОДИНИ

Друштво „Свети Сава” је у 2015. години је наставило са својим радом предвиђеним Статутом и у знаку традиционалних активности: организована је Светосавска свечаност у Народној библиотеци Србије у оквиру које су додељене награде са књижевног конкурса за ученике основних и средњих школа, истовремено је слична свечаност одржана у Бањалуци у организацији подбора Друштва, где су проглашене и подељене награде најбољима на ликовном конкурс, изашао је из штампе 19. број часописа „Братство”, уз учешће на Београдском међународном сајму књига, а један од запажених догађаја био је и гостовање у промоција Друштва „Свети Сава” и часописа „Братство” у Краљеву, у организацији Народног музеја Краљева.

Светосавска свечаност у Београду

Са пуно симболике и у свечаној атмосфери, Друштво „Свети Сава” је у суботу 24. јануара 2015. прославило своју славу у Народној библиотеци Србије, на Врачару. Тиме је настављена традиција да се слава Друштва обележава нешто раније, како би се ђацима омогућило да на сам Савиндан, 27. јануара буду у својим школама са својим вршњацима и наставницима.

Службу је као и сваке године предводило свештенство Храма Светог Саве, на челу са старешином Храма протојерејем ставрофором

Радивојем Панићем, који је и члан Савета Друштва „Свети Сава”, а њему се придружио још један члан нашег Савета, професор Богословског факултета протојереј ставрофор Димитрије Калезић.

После Химне, беседио је надахнуто домаћин славе, књижевник и директор Педагошког музеја у Београду Божидар Зејак, а затим је председник Друштва Душан Зупан уручио признања за ову годину Управи за сарадњу са црквама и верским заједницама Министарства правде и Друштву за српски језик и књижевност Србије.

Том приликом, он је рекао:

Даме и господо, драги ученици, драги пријатељи,

Велико ми је задовољство и радост што могу данас да вас поздравим на овом истом месту где смо, пре двадесет и једну годину, обновили ово наше старо и угледно Друштво које носи име важно за наш народ укупно и за сваког Србина појединачно.

Поносно носимо име Светог Саве, али је то истовремено и велика одговорност. Наша, да радимо и урадимо најбоље што можемо у оквиру наших задатака и датих околности, а државе и друштва да нам у томе помогну.

Такви су били устројство и поредак од самих наших почетака у 19. веку. Од државе и монархије, преко цркве и истакнутих интелектуалаца, до добротвора из народа и од народа, Друштво „Свети Сава” је уживало велику подршку и помоћ и само су ратови прекидали његову културну, просветну и хуманитарну делатност.

Надамо се и молимо Бога да више таквих прекида не буде, а што се тиче подршке и помоћи, она постоји чак и у не тако лаким условима у којима се налазимо у овим последњих двадесет година. Прича о тој подршци, помоћи и сарадњи не би била потпуна без наше захвалности. И као што смо у прошлости били захвални појединцима и установама који сада представљају историју, тако и данас има појединаца и установа којима кажемо: „хвала, упамтићемо вашу помоћ и драгоцену подршку”. Зато смо пре четири године и установили нашу Медаљу и нашу Плакету којима изражавамо захвалност и признање не само за заслуге које су допринеле раду и активности Друштва, већ и за активност на добробити српског народа.

Међу досадашњим добитницима Медаље налазе се његова светост патријарх Иринеј, некадашњи министар вера у последњој југословенској влади Богољуб Шијаковић, наш члан и председник Савета академик Драгољуб Живојиновић, члан савета Друштва академик Петар Влаховић, књижевник Милован Витезовић, дугогодишњи гене-

рални секретар Друштва покојна Јасна Јанићијевић, као и установа која нам и сада пружа гостопримство и са којом од обнављања имамо примерне односе и сарадњу – Народна библиотека Србије.

Плакете су раније добили Завод за уџбенике у Београду, Филолошки факултет у Београду, Библиотека града Београда, др Драган Новаковић, ранији помоћник министра вера и дијаспоре, као и Млађен Цицовић, директор Установе Републике Српске за сарадњу са Србијом.

Ове године, том угледном скупу добитника, придружују се још две установе. Медаља Друштва „Свети Сава”, по једногласној одлуци Управног одбора, додељује се Управи за сарадњу са црквама и верским заједницама која се налази у саставу Министарства правде Владе Републике Србије. Плакета Друштва „Свети Сава”, по истој одлуци, додељује се Друштву за српски језик и књижевност Србије.

Друштво „Свети Сава” је лаичко, световно удружење грађана, али од свог обнављања 1994. године, уз добре везе али и повремене прекиде у сарадњи са министарствима културе и просвете, најбоље односе и највећу подршку уживало је у министарству вера. Ова институција је, зависно од структуре српске владе, имала различите називе и статус – министарство, канцеларија, управа, али по својој функцији је увек била један од стубова у важној области односа државе не само са Српском православном црквом већ и широком лепезом верских заједница, што доприноси како „афирмисању верских односа и садржаја српског националног идентитета”, тако и заштити „верских компоненти у културном и етничком идентитету националних мањина”.

Изванредна наша сарадња са данашњом Управом за вере довела је и до тога да и ми постанемо бар делимични сведоци примерне ефикасности и стручности овог државног органа, чији се значајан и филигрански осетљив рад препознаје у нашој земљи. Због тога сматрамо да бољег кандидата за медаљу од Управе за вере ове године није било.

Молим помоћника директора Управе, доктора Томислава Бранковића, да прими медаљу Друштва „Свети Сава” за велике заслуге за рад и активност Друштва а на добробит српског народа.

Што се тиче Друштва за српски језик и књижевност Србије, ради се такође о једном старом друштву основаном 1910. године.

Оснивачи су били Александар Белић, Павле Поповић и Јован Скерлић. И њихов рад је, као и наш, био прекидан за време ратова (1914–1919. и 1941–1946), с тим што је наша пауза после Другог светског рата трајала много дуже.

Оно што повезује наша два друштва на првом месту су – људи. Најмање три висока функционера Друштва за српски језик у разним раздобљима били су или јесу и чланови руководства нашег Друштва. Још један број чланова такође делује или је деловао у оба друштва. То је зато што се у неким подручјима наше делатности сусрећу а и зато што смо истомишљеници када је реч о значају очувања и развоја српског језика за идентитет српског народа.

Ми се дивимо Друштву за српски језик и књижевност Србије на њиховој стручности, организацији и, посебно, неуморном раду и доприносу српској просвети и култури. Посебно у ово време великих изазова глобализације и мешања различитих културних утицаја. Надамо се, и у томе ћемо свакако пружити и нашу скромну подршку ако буде потребна, да ће бити забележени реални резултати у очувању српске ћирилице као јединог писма српског народа.

Мора се овде истаћи, такође, да о сваком Савиндану, већ годинама, Друштво за српски језик и књижевност Србије, пружа помоћ нашем Светосавском књижевном конкурс, доприносећи наградама ученика.

У знак те захвалности и признања, молим председника Друштва професора Александра Милановића да прими нашу Плакету, за посебан допринос раду и активностима Друштва а на добробит српског народа.

Медаљу Друштва примио је др Томислав Бранковић, помоћник директора Управе за сарадњу са црквама и верским заједницама, а плакету – Александар Милановић, председник Друштва за српски језик. Они су се бираним речима захвалили на признањима, најављујући даљу и плоднију сарадњу и подршку Друштву „Свети Сава”.

Затим је председница жирија за доделу награда на Светосавском књижевном конкурс професорка Филолошког факултета у Београду, др Зона Мркаљ прочитала имена награђених ученика основних и средњих школа, којима су истовремено и уручене награде у књигама, заједно са пригодним дипломама. Она је рекла:

На овогодишњи конкурс пристигло је 335 радова из 101 основне и 32 средње школе из Србије и Републике Српске. Већи број школа доставио је по неколико радова својих ученика.

Комисија у саставу:

Јагода Жунић, професор у пензији, ОШ „Филип Филиповић”, Београд, Јасмина Станковић, професор ОШ „Ђурило и Методије”, Београд, проф. др Зона Мркаљ, Филолошки факултет Универзитета у Београду донела је следећу одлуку:

Велику награду на Светосавском књижевном конкурс 2014–2015. године добила је Анастасија Коцић, ученица IV године Уметничке школе у Нишу – Графички дизајн Професор-ментор: Јасмина Станковић

ОСНОВНЕ ШКОЛЕ

ПРВА НАГРАДА

1. Лука Максимовић, ученик VI/3 ОШ „Цар Константин” Ниш (Професор-ментор: Драгана Антић)

ДРУГА НАГРАДА

1. Лав Лукић, ученик V/1 ОШ „Никола Тесла” Београд (Професор-ментор: Александра Дракулић)

2. Јован Цветков, VII/1 ОШ „Ђура Јакшић”, Зрењанин (Професор-ментор: Софија Жебељан)

ТРЕЋА НАГРАДА

1. Теа Гутић, IX разред ОШ „Петар Кочић” Нова Топола, Градишка, Република Српска

(Професор-ментор: Свјетлана Наерац)

2. Јана Кривошић, VIII/2 ОШ „Васа Чарапић”, Бели Поток, Београд (Професор-ментор: Снежана Стојановић)

3. Михајло Дујкић, III/2 ОШ „3. октобар”, Бор (Професор-ментор: Дејана Боранковић Маринковић)

СРЕДЊЕ ШКОЛЕ

ПРВА НАГРАДА

1. Невена Јеремић, IV/4 Земунска гимназија, Земун (Професор-ментор: Вукосава Живковић)

2. Милица Цар, IV разред Земунска гимназија, Земун (Професор-ментор: Вукосава Живковић)

ДРУГА НАГРАДА

1. Дуња Цветић, I/3, „Прва крагујевачка гимназија”, Крагујевац (Професор-ментор: Марио Бадјук)

2. Рајка Милишић, СШЦ „Љубиша Младеновић”, Бања Лука (Професор-ментор: Смиљана Антонић)

ТРЕЋА НАГРАДА

1. Стефан Ђорђевић, III-д Математичка гимназија, Београд (Професор-ментор: Јелена Нововић)

2. Милена Чантрак, II/4 Медицинска школа, Ужице (Професор-ментор: Оливера Шопаловић)

Добитница Велике награде – Анастасија Коцић, као и награђени првим наградама Лука Максимовић, Невена Јеремић и Милица Цар прочитали су своје радове окупљеној публици.

Симболичне награде у књигама добили су и професори – ментори награђених ученика, а професорка Вукосава Живковић из Земунске гимназије примила је и признање за своју школу као ја је на конкурс ове године послала укупно 22 рада својих ученика.

Награђени учесници су такође добили најновију књигу посвећену Стеви Чутурилу (1846–1939) педагогу, учитељу, просветитељу, преводиоцу, једном од оснивача Друштва „Свети Сава” и аутору познатог *Буквара за основне школе*. Ово издање је поклон Милеве Чутурило, потомка ове знамените личности српске просвете.

Уметничку боју целом овом скупу дао је хор „Арс вокалис” (Ars vocalis) који је, под диригентском палицом Катарине Станковић, извео више песама и допринео свечаној атмосфери.

После програма, учесници славе наставили су дружење уз скромни коктел у просторијама Народне библиотеке Србије.

Поводом доделе признања Управи за веру, Влада Републике Србије издала је посебно саопштење.

Светосавска прослава у Бањалуци

Светосавски дани у Бањалуци и Републици Српској започели су у петак, 23. јануара 2015. године, прославом Савиндана у организацији пододбора Друштва „Свети Сава” у Републици Српској, када су по шести пут у Дјечијем позоришту Републике Српске свечано додијелене награде побједницима на Светосавском ликовном конкурс Друштва за ученике основних школа Србије, Српске, Црне Горе и расејања.

Жири је саопштио следеће:

На Конкурс Друштва „Свети Сава” – Пододбор у Републици Српској за најбоље ликовне радове ученика основних школа Србије, Српске, Црне Горе и расејања на тему „Пут Светог Саве” стигло је 444 рада – цртежа, графика, акварела, слика, барелефа и скулптура из 41 школе.

Жири у саставу: Берина Шушчевић, магистар сликарства, предсједница жирија, Весна Б. Аћић, магистар правних наука, предсједница пододбора Друштва „Свети Сава” у Републици Српској, члан и Ђурђица Бјелошевић, дипломирани сликар, члан, у најужи избор за награде изабрао је 12 радова ученика основних школа из Књажевца, Панчева, Кикинде, Велике Плане, Крагујевца, Ђулића, Теслића, Буснова, Приједора и Бањалуке и једногласно одлучио:

Награду за икону добијају:

Драган, Славица Марко, Невена, Жарко, Ивана, Владица, Милица и Александар, ученици специјалне школе „Вукашин Марковић” Крагујевац (одјељенски старјешина Весна Миљковић)

Похвалу добијају:

Ученици комбинованог одјељења специјалне школе „Вукашин Марковић” Крагујевац (одјељенски старјешина Душица Милошевић)

Трећу награду дијеле:

Филип Јефтовић, ученик 5. разреда Основне школе „Свети Сава” Велика Плана (ликовни педагог Живослав Јовановић)

Маријана Стијепић, ученица 6. разреда Основне школе „Петар Петровић Његош” Буснови (ликовни педагог Јована Пантош)

Другу награду дијеле:

Индира Фазлић, ученица 7. разреда Основне школе „Иво Андрић” Булићи (ликовни педагог Ненад Марин)

Немања Хрануели, ученик 3. разреда Основне школе „Свети Сава” Панчево (учитељица Ирена Карл)

Прву награду дијеле:

Миња Радивојевић, ученица 3. разреда Основне школе „Димитрије Тодоровић Каплар” Књажевац (учитељица Желица Петровић)

Алекса Бошковић, ученик 1. разреда Основне школе „Бранко Ћопић” Бањалука (учитељица Гордана Денић)

Жири је завршио рад 19. јануара 2015. године.

Послије славског обреда и *Химне Светом Сави*, бесједио је овогodiшњи домаћин славе, књижевник Душко М. Петровић, кога су сви присутни а посебно дјеца, слушали са нарочитом пажњом, широм отворених очију.

Предсједница пододбора Друштва „Свети Сава” за Републику Српску, Весна Б. Аћић, упознала је присутне да је Друштво објавило ново издање, књигу *Млади Светом Сави 2002–2012* и најавила промоцију у Бањалуци.

Часопис „Братство”

Деветнаести број часописа „Братство” изашао је, традиционално, уочи 60. Међународног београдског сајма књига. У том броју је, такође, била заступљена разноврсна тематика, са угледним ауторима. Електронска верзија је, као и обично, била објављена на веб-сајту Друштва, одмах по изласку из штампе.

Међу ауторима прилога у деветнаестом броју, који је такође на референтној листи Министарства просвете и науке Републике Србије, налазе се: Душко М. Петровић, Ђорђе Перић, Петар Влаховић, Јелена Стојановић-Ђорђевић, Никола Јоцић, Снежана Кадиф, Миљивоје Спасић, Димитрије М. Калезић, Зона Мркаљ, Бојана Миљковић-Катић, Мирјана Арежина, Жарко Војновић, Милунка Митић, Љиљана Чолић, Стеван Јешевић, Ана Воштинић, Саша Недељковић, Данило Калафатовић.

Штампање и овог броја „Братства” помогла је Управа за сарадњу са црквама и верским заједницама Министарства правде Републике Србије.

Овај број „Братства” је промовисан и у Краљеву, на посебном скупу у организацији Народног музеја Краљева.

Промоција у Краљеву

Друштво „Свети Сава”, најстарије активно грађанско друштво у данашњој Србији представило се 26. марта 2015. краљевачкој публици у Библиотеци „Стефан Првовенчани”.

О историји, циљевима и задацима Друштва говорили су: Душан Зупан, председник Друштва, проф. др Злата Бојовић, уредник „Братства”, Душко М. Петровић, књижевник и др Љубодраг П. Ристић, историчар и научни сарадник Балканолошког института САНУ.

„Друштво ’Свети Сава’ је основано 6. септембра 1886. године по идеји Светомира Николајевића, угледног професора опште историје и књижевности на Великој школи у Београду и одмах је, по систему пододбора, изграђена његова организациона структура по целој Србији.

Главна поље активности било је на тлу старе Србије и Македоније и то у три правца: културно-просветна делатност, издаваштво и школовање ученика из тих крајева који би се по завршетку школовања враћали у своје крајеве,” рекао је, између осталог, Душан Зупан. Посебно је истакао да су циљеви и задаци Друштва данас исти као и у време његовог оснивања.

Говорећи о историјату и значају часописа „Братство”, гласила Друштва, проф. др Злата Бојовић је истакла да су у часопису објављивали своје радове најзначајнији српски научници и уметници. У складу са непромењеном уређивачком политиком, циљевима и задацима Друштва, позвала је најширу културну јавност да пише за „Братство”.

Душко М. Петровић је посебно говорио о резултатима Светосавског ликовног и Светосавског литерарног конкурса, који је широко прихваћен у основним и средњим школама Србије и Републике Српске.

Др Љубодраг П. Ристић је навео добре примере из досадашње сарадње краљевачких установа културе и научних института и Српске академије наука у организовању научних скупова посвећених

историји, култури и традицији српског народа. Он је, такође, најавио тешњи сарадњу Друштва „Свети Сава” и Библиотеке „Стефан Првовенчани”.

На основу одлуке Управног одбора, Друштво „Свети Сава” је поклонило краљевачкој библиотеци комплетну збирку свих бројева послератног часописа „Братства”, као и друга издања која су штампана после обнове Друштва 1994. године.

У музичком делу програма учествовали су ученици Етно одсека Музичке школе Краљево у класи др Злате Марјановић.

Опште примедбе и запажања о Друштву

У 2015. години финансије и чланство Друштва „Свети Сава” су били стабилни и без већих осцилација, што је омогућило да уобичајене активности буду одржане на високом нивоу, у сагласности са реномеом који имамо у јавности.

Друштво је у 2015. години имало то задовољство и част да један његов члан буде изабран за дописног члана Српске академије наука и уметности. То је проф. др Злата Бојовић, која је не само један од чланова са најдужим стажом у обновљеном Друштву, него и дугогодишњи главни уредник „Братства”, часописа који је под њеним вођством достигао и одговарајући научни рејтинг у евиденцији Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Поред радосних, Друштво је 2015. године забележило и један тужни догађај какав је био смрт једног од његових ранијих председника, проф. др Александра Милошевића.

Беседе домаћина славе 2014/15 и 2015/16.

У овом броју објављујемо беседе домаћина слава за две светосавске свечаности, како бисмо, најзад, смањили дистанцу између годишњих извештаја и тих догађаја, која достиже скоро две године. На пример, у овом, двадесетом броју, на реду је извештај из циклуса Светосавског конкурса 2014/15. године, док би извештај о Светосавском конкурс 2015/16. године требало да буде објављен тек у наредном 21. броју. Убудуће ћемо, међутим, извештај о Светосавском конкурс и свечаностима у Београду и Бањалуци објављивати раније, а овог пута то чинимо са беседама које су имали домаћини славе, књижевник и директор Педагошког музеја у Београду Божидар Зејак – Савиндан

2015. године, а члан Управе Друштва „Свети Сава” проф. др Малиша Станојевић о Савиндану 2016. године.

*Беседа домаћина славе Божидача Зејака
24. јануар 2015, Народна библиотека Србије*

Поштујући скромност средњевековног писца да употреби реч, а притом, учини грех да би сачинио слово о светитељима, усудићу се данас да и сам проговорим немушито и недовољно о људском чуду и Божијем дару – речи.

Свето Јеванђеље о Јовану дословце о речи каже: „Све је кроз њу постало, и без ње ништа није постало, што је постало.”

Иако после ове реченице следи ћутање, ризикујући да моја реч и ја можда залутамо, из далеког прикрајка саопштавамо да смо у сталном немиру и трагању.

Реч моја је често изругана од силних и гордих, понекад је добијала жељу да буде ђудљива и пркосна. Знала је да не може да понесе тежину страха који је прати. Дуго година се склањала, бежала, скривала од зиме и љутине, с пролећа се појављивала испред своје јазбине и плашила да је не примете горди и заштићени.

Реч моја и ја, оче Светитељу Саво, у привидном смо савезништву. Реч се моја често преруши у богаља тражећи склониште од мрака и презира и уморна од лутања приметне ћутњу.

Моја реч била је и болест и мука, понижење и немоћ. Често без имена, неодлучна, оштећена губила се на дуже време и венула.

А свих ових година ја тражим моћну реч, тражим реч која би могла гору да понесе, да искаже исконску лепоту људског, Богу угодног, снагу вере и људску доброту, да искаже васколику љубав јер и Бог се љубав зове.

Тој љубави ни један стваралац није одолео, јер без ње не би било Књиге о Јову, Књиге проповедникове, Хомерове визије, Дон Кихотовог лудила, Хамлетове запитаности, Фаустових лутања, не би било Савиног дела, не би било Доментијана, Андрићеве загонетке, ни поеме Ивана Карамазова, и да станем, не би било светла, не би било живота.

Реч чудо људско и дар Божији.

Враћам се опет Светом Јеванђељу по Јовану који о речи каже: „У њој бјеше живот и живот бјеше видјело људима. И видјело се свјетло у тами, и тама га не обузе.

И овог Савиндана, оче Светитељу Саво, ја чујем умилни дијалог анђела и свеца у Милешевском миру, у мени букти врачарска ломача и осветљава наш Вилиндар испод Свете планине, осећам како мириш браћу у нама и зидаш свој и наш храм на светлости Врачара, како бринеш о Морачкој лаври и храму Спаситеља нашег поред Рибнице, како бдијеш над Грачаницом, Дечанима, како бдијеш над нама да опет не погрешимо, да се не изгубимо у драчи, да идемо твојим путем, нашим путем и да сви дани по лепоти, доброти и правди, по разумевању и љубави за ближње и за све друге, ма које вере били, буду Савиндани.

Да твој мир светом влада.

И на крају, враћајући се великој Српској поетеси, монахињи Јефимији, која за своју похвалу великомученику Кнезу Лазару каже да је мали принос јер није исказала све оно што Кнезу припада, знам, као и у почетку, да смо ја и моја реч малени, да нас вребају горди и заштићени, и нисмо успели да искажемо лепоту овог дана како смо желели.

Да велики Господ да срећу нашој школској омладини и свима вама, да Светосавље осветли сваком пут истине, лепоте и правде.

*Беседа домаћина славе 2016,
Народна библиотека Србије*

*Професор др Малиша Станојевић:
СВЕТИ САВА, САВА СРПСКИ (1175–1235)*

Поштовани светосавци, драги гости,

Велика ми је част и задовољство да вам се обратим у години када се навршава 130 година постојања и 22 године од обнављања рада Друштва „Свети Сава”.

Моја поздравна реч биће изговорена начином књижевника и књижевног историчара.

Поред речи које ћу казивати у славу Светог Саве, великог српског просветитеља, прилика је да се на овај дан подсетимо оних који су о Светом Сави говорили, писали и осветљавали његову личност, као и на догађаје, људе и културна добра која српски народ баштини.

Растко Немањић (Свети Сава, Сава српски), рођен око 1175. године у престоном месту Рас, заузима веома важно место у средњовековној култури и српској националној свести, као камен темељац на коме ће се заснивати „зграда српске духовности”.

Говорећи о Светом Сави, Радмила Маринковић, професорка средњовековне књижевности, уочава спој или размеђу на којој је духовни живот из ранијег периода живота српских племена постао део културног програма и основа на којој ће се градити виша фаза српске културе, те да се „све што је настало после Саве, ослонило на њега као несумњив, поуздан, неоспорив темељ, од кога се почиње”.

Јован Деретић, наш знаменити историчар књижевности, за формирање српске политичке и културне индивидуалности заслуге даје Стефану Немањи и Светом Сави, придруживањем треће знамените личности тога доба Стевана Првовенчаног, оцењујући да иако то није почетак наше историје, јесте преокрет од тако далекосежне важности да све оно што му је претходило изгледа као његова предисторија. Тај период наше средњовековне културе назива добом када се „формира српска индивидуалност на свим плановима националног живота (политичком, верском, културном, уметничком)”.

Свети Сава је у портрету Димитрија Оболенског личност која је учинила више него било који Византинац, а свакако више него ико други у словенском свету.

У промишљању Ратка Нешковића, филозофа, Свети Сава је личност око чије се мисије „наталожено много слојева: историјски, митолошки, традицијски или предачки, национално-романтичарски, државотворни”, те да је иза Светог Саве остало разноврсно дело са потешкоћом утврђивања шта је одлучујуће и најзначајније. Нешковић констатује да је за „неке то богословско дело, за друге је то практично политичка и етичка мисао, а за неке његово литерарно дело”.

Без присуства легендарног и хагиографског осветљења, рећи ће Кашанин, посматран кроз историју први архиепископ српски Сава указује се, пре свега другог, као прелат цркве и као државник.

Доментијаново Житије Светог Саве доноси мистичну слику света, која проистиче из византијске учености, представом од светлосних симбола. Савино житије представљено је као кружење сунца, од Свете Горе на истоку где је удахнуо свој духовни живот путем ка свом отачеству, на западу, које је уздигао и просветио.

Светом Сави се приписују многе заслуге.

Издвојићемо неке од њих.

Два важна догађаја обележиће Савину мисију. Први, после боравка у Светој Гори Сава путује у Никеју 1219. године. Те године је рукоположен за архиепископа српског и враћа се у отачество где ће успоставити аутокефалну српску православну цркву. Други догађај,

који ће обележити ово доба, јесте крунисање Стефана Првовенчаног за српског краља у цркви Вазнесења Христовог манастира Жича. Метафорично, ови догађаји, деловање и улога коју су добили Немањини синови именовале се моделом симфоније која у свом најбољем значењу спаја две функције: један Немањић – Сава је на челу цркве – а други, Стефан Првовенчани на челу државе.

Од више дела које је Сава учинио као значајна се могу набројати и она која су утицала на јачање српске државе, где, без сваке сумње, спадају канонизација Симеона Немање и састављање закона. Сава је надгледао, водио главну реч, дао је живописати студеничку Богородичну цркву и заснивао Жичу. У тим пословима, који су били од таквог значаја да се могу мерити са подухватом великих размера, Сава је повлачио потезе који су били од националног, али и од међународног значаја.

Свети Сава је имао велику способност разлучивања и мудрост. Сава је знао да направи разлику; прво, стварањем списка под називом Живот господина Симеона, у коме га не назива светитељем и где га приказује као владара и монаха, доброг оца и великог човека; друго, објављивањем да је Симеон Немања постао светитељ, уздизањем и неговањем култа оснивача династије.

Доментијанов опис живота Светога Саве је сав у симболици и описивању непрестаног пута. Стога се може, осим реалности којих има у овом књижевном делу, узети та слика као могуће промишљање о нашем светитељу. У том непрестаном ходу Сава је умро у Трнову и у том граду је почивао неко време.

Свети Сава је био милостив према свим људима и у том погледу му се могу приписивати она чуда на која указују Доментијан и Теодосије. Овај светитељ у свему ће да једначи људе, брисањем разлика у реалности друштвене хијерархије, а његов култ ће се посебно неговати и ширити и ван граница Србије, у целом словенском свету. У ширењу култа понајвише ће утицаја имати манастири Студеница и Жича, али и Милешева и Хиландар.

Милешева ће имати посебну улогу после Савине смрти и привлачиће многе ходочаснике, јер је у њој Савино тело почивало више од три и по века.

У српској епској поезији, у народним причама, легендама и песмама Сава се појављује у многим видовима: као калуђер, просјак, сејач, чамџија, путник (нарочито на мору), ловац, пастир, лекар, непобедиви борац за правду и слободу...

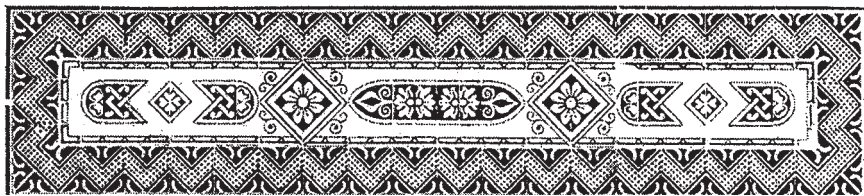
У наслеђу, култури и традицији многа места у Србији, поготову извори лековитих вода, названи су његовим именом. На многим местима су отисци његових стопала, а знаци његовог натприродног присуства нарочито су чести у околини Студенице.

Седам година после смрти, Сави Немањићу је посвећена прва позната служба и тада су испуњени критеријуми ондашњих правила канонисања.

Све оно друго што се после догодило у развоју култа Светог Саве имало је своје успоне и усложњавање до неслућених духовних висина, те се и дан-данас ово име слави и уздиже понајвише у српском народу.

Оболенски завршава портретисање Савине личности речима да је „у грчком и словенском свету источноевропског средњег века мало коме било дато да за шездесет година живота (1175–1235) постигне толико много”; док Војислав Ђурић препознаје оквире и теме које је Сава одредио према византијским узорима, али у самосвојственом правцу развоја културе ’која се одликује делима непролазне вредности’.

Слава Светом Сави, Сави српском!
Живео српски народ!

УДК 014.3 „Братство” „1997/2015”

САДРЖАЈ РАНИЈИХ БРОЈЕВА „БРАТСТВА”

БРАТСТВО I, 1997.

ПРЕДГОВОР

Матија Бећковић: ПРИЧА О СВЕТОМ САВИ

Танасије Младеновић: СВИТАЦ – ЛАМЕНТ ЗА ПЕСНИКОМ
ИВАНОМ В. ЛАЛИЋЕМ

Момо Капор: У СЛАВУ ТРОЈЕРУЧИЦЕ

Радмила Маринковић: ЖИВОТ И ДЕЛО СВЕТОГ САВЕ

Ненад Љубинковић: СВЕТИ САВА – БОЖЈИ УГОДНИК,
ДРЖАВНИК, МИТСКИ РОДОНАЧЕЛНИК (осмишљена
самоградња култа)

Василије Крстић: СРПСКА НАРОДНО-ЦРКВЕНА АУТОНОМИЈА
И МАЂАРСКЕ ВЛАДЕ

Милорад Екмечић: СРПСКО ПИТАЊЕ У ИСТОЧНОЈ КРИЗИ
1875–1878.

Драгољуб Р. Живојиновић: ВЕЛИКА БРИТАНИЈА И СРПСКО
ПИТАЊЕ НА БЕРЛИНСКОМ КОНГРЕСУ 1878. ГОДИНЕ

Петар Влаховић: КРСНА СЛАВА И ЊЕН ЗНАЧАЈ У СРПСКОМ
НАРОДУ

Борислава Лилић: СВЕТОСАВЉЕ У ПИРОТСКОМ КРАЈУ

Александра Вранеш: ЧАСОПИС „БРАСТВО” КАО ГЛАСИЛО
 ДРУШТВА СВЕТОГ САВЕ
 Душан Зупан: СВЕТСКИ МЕДИЈИ У ХАОСУ ЛАЖИ И СМУТЊИ
 Слободан Милеуснић: ДУХОВНИ ГЕНОЦИД
 Владимир Стојанчевић: ЈОВАН ХАЏИ-ВАСИЉЕВИЋ,
 ИСТОРИЧАР СРБА У ТУРСКОЈ
 ПОМЕНИК
 М. Г.: МИОМИР ДЕНИЋ
 Петар Влаховић: АКАДЕМИК ВОЈИСЛАВ Ј. ЂУРИЋ
 Д. З.: МИЛАН ДАМЈАНОВИЋ
 ИЗ СТАРОГ „БРАСТВА”
 Гргур Јакшић: СТАНОВНИШТВО МАЋЕДОНИЈЕ У ПОЧЕТКУ
 XIX ВЕКА
 ПОВОДОМ ОБНОВЕ РАДА ДРУШТВА „СВЕТИ САВА”
 М. Г.: ТРАДИЦИЈА ЗА БУДУЋНОСТ
 НАГРАДНИ ЛИТЕРАРНИ КОНКУРС

БРАТСТВО II, 1998 (распродато)

Десанка Максимовић: САВИН МОНОЛОГ
 Предраг Палавестра: ОСАМ ВЕКОВА СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ
 Михаило Војводић: РАД „ДРУШТВА СВЕТОГ САВЕ” 1886–1891.
 Младен Гавриловић: ПУТ У АТОСКИ ХИЛАНДАР
 Владимир Стојанчевић: ЈОВАН ТОМИЋ О АУСТРОУГАРСКОЈ
 ПОЛИТИЦИ ПРОДИРАЊА У СТАРУ СРБИЈУ
 Борислава Лилић: ПИРОТСКИ КРАЈ У ПЛАНОВИМА ВЕЛИКИХ
 СИЛА ОД САНСТЕФАНСКОГ МИРА ДО БЕРЛИНСКОГ
 КОНГРЕСА – ПОВОДОМ 120 ГОДИНА ОСЛОБОЂЕЊА ОД
 ТУРАКА
 Бреда и Петар Влаховић: БАЧИЈА И КАТУН ЈУЖНОКАРПАТСКЕ И
 ЦЕНТРАЛНОБАЛКАНСКЕ ЗОНЕ
 Александар Лома: ЂАВОЉЕ КУМСТВО
 Роксанда Пејовић: МИХОВИЛ ЛОГАР (1902–1998) У СРПСКОМ
 МУЗИЧКОМ СТВАРАЛАШТВУ
 Бојан Ђорђевић: ПРОСЛАВА СВЕТОГ САВЕ У СРБИЈИ ПОД
 ОКУПАЦИЈОМ (1941–1944)
 Златомир Грујић: ДАЛЕКО ЈЕ КРАЈИНА – ЕГЗОДУС СРПСКОГ
 НАРОДА ИЗ ХРВАТСКЕ

Љубодраг Димић: ЧАСОПИС „БРАСТВО” И ПИСЦИ ИСТОРИЈЕ
ОКУПЉЕНИ ОКО ЊЕГА

Нада Милошевић-Ђорђевић: „СВЕТИ САВА У НАРОДНИМ И
УМЕТНИЧКИМ ПЕСМАМА”

Јован Хаџи Васиљевић: МУСЛИМАНИ НАШЕ КРВИ У СТАРОЈ
СРБИЈИ

М. Г.: ИЗ РАДА ДРУШТВА „СВЕТИ САВА” – НА
ВЕТРОМЕНИНИ БАЛКАНА

БРАТСТВО III–IV, 1999–2000.

Милосав Тешић: ГЛОСА ВАВЕДЕЊСКА

Миливоје Павловић: СВЕТОСАВСКА ХИМНА

Владимир Стојанчевић: ДЕЛАТНОСТ ТОДОРА СТАНКОВИЋА,
КОНЗУЛА У СТАРОЈ СРБИЈИ (1890–1898)

Драгољуб Р. Живојиновић: КОНСТАНТИН ФОТИЋ И ПОЛИТИКА
САД У ЈУГОСЛОВЕНСКОЈ РАТНОЈ ДРАМИ 1941–1944.
ГОДИНЕ

Борислава Лилић: СРПСКА КЊИГА НА ТЕРИТОРИЈИ
ПИРОТСКОГ ОКРУГА ДО ОСЛОБОЂЕЊА ОД ТУРАКА

Златомир Грујић: СРЦЕ ОБИЛИЋА

Брана Димитријевић: АТАНАСИЈЕ ПУЉО – ОСНИВАЧ
СТОМАТОЛОГИЈЕ У СРБИЈИ

Владимир Јовановић: НИКОЛА ЦВЕЛИЋ (1896–1987) ОПЕРСКИ
ПЕВАЧ И ВОКАЛНИ ПЕДАГОГ

Душан Костић: НЕСТАНАК АУТОХТОНЕ НАРОДНЕ ПЕСМЕ У
НАС

Антон Совре: НА СВЕТОЈ ГОРИ АТОСУ

Саниша Војиновић: БИБЛИОГРАФИЈА ЈОВАНА ХАЏИ-
ВАСИЉЕВИЋА

ИЗ СТАРОГ „БРАСТВА”

В. Т-ћ: СРБИ И СРПКИЊЕ У ПРИЗРЕНУ ДОБРОТВОРИ СВОГА
НАРОДА

СА ПРЕДСТАВЉАЊА КЊИГЕ МИХАИЛА ВОЈВОДИЋА

„ДРУШТВО СВЕТОГ САВЕ – ДОКУМЕНТИ 1886–1891.”

Владимир Стојанчевић: ДРУШТВО СВЕТОГ САВЕ – ДОКУМЕНТИ
1886–1891.

- Арсен Ђуровић: ДРУШТВО СВЕТОГ САВЕ – УЛОГА У
ДРУШТВЕНОМ ЖИВОТУ БЕОГРАДА 1886–1891.
Јасна Јанићијевић: ИЗВЕШТАЈ О РАДУ ДРУШТВА „СВЕТИ САВА”
ТОКОМ 1998. И 1999. ГОДИНЕ

БРАТСТВО V, 2001.

- Слободан Ракитић: СВЕТИ АРХАНЂЕЛИ, КОД ПРИЗРЕНА
Дамњан Петровић: КЊИЖЕВНОСТ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ У
СРЕДЊЕМ ВЕКУ
Момчило Спремић: ОДНОСИ ИЗМЕЂУ ПРАВОСЛАВНИХ И
РИМОКАТОЛИКА У СРПСКОЈ ДЕСПОТОВИНИ
Иван В. Ђорђевић: ПРЕДСТАВА СИЛАСКА СВЕТОГ ДУХА
НА АПОСТОЛЕ У СРПСКОМ ЗИДНОМ СЛИКАРСТВУ
СРЕДЊЕГ ВЕКА
Голуб М. Добрашиновић: КОВЧЕЖИЋ
Милица Грковић: ИМЕ, ПОЛИТИКА И ЗАКОН
Драгољуб Р. Живојиновић: ЕКУМЕНИЗАМ: ПОКРЕТ ЗА
ПОМИРЕЊЕ ЦРКАВА У ЕВРОПИ ДВАДЕСЕТОГ ВЕКА
Петар Влаховић: КАПЕ И ПРЕДМЕТИ ЗА УБРАЂИВАЊЕ У
НАШЕМ НАРОДНОМ ПРЕДАЊУ И ВЕРОВАЊУ
Владимир Бован: О ПУТОПИСУ МИЛОША С. МИЛОЈЕВИЋА „ПО
СТАРОЈ СРБИЈИ”
М. С. Гавриловић: ЗАДУЖБИНА ДЕСПОТА СТЕФАНА
ЛАЗАРЕВИЋА
СПИСАК ПОСТРАДАЛИХ СРБА И УНИШТЕНИХ СПОМЕНИКА
КУЛТУРЕ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ
ИЗ СТАРОГ „БРАТСТВА”
Прота Ст. М. Димитријевић – БОГОСЛОВСКО-УЧИТЕЉСКА
ШКОЛА У ПРИЗРЕНУ
М. С. Г.: НАШИ ОСНИВАЧИ, ОБНОВИТЕЉИ И ПРЕДСЕДНИЦИ
Јасна Јанићијевић: ИЗВЕШТАЈ О РАДУ ДРУШТВА „СВЕТИ САВА”
ЗА ГОДИНУ 2000.
САДРЖАЈ РАНИЈИХ БРОЈЕВА „БРАТСТВА”

БРАТСТВО VI, 2002.

- Танасије Младеновић: ПУТ ДО САВИНЕ ПОЉАНЕ
Снежана Самарџија: СВЕТИ САВА МЕЂУ ЈУНАЦИМА
„СРЕДЊИХ ВРЕМЕНА” ВУКОВЕ ЗБИРКЕ
Драгољуб Живојиновић: ВЕРСАЈСКИ МИРОВНИ СИСТЕМ
– ИЗМЕЂУ НАЧЕЛА НАРОДНОСТИ И СТРАТЕГИЈСКИХ
ЗАХТЕВА
Дарко Танасковић: ИСТОРИОГРАФСКЕ СТРАНПУТИЦЕ
ЗВАНИЧНОГ БОШЊАШТВА
Владимир Стојанчевић: ПЕТАР КОСТИЋ – ИСТОРИЧАР
ПРИЗРЕНА
Милан Ивановић: ПЕТАР КОСТИЋ О ЦРКВЕНИМ
НЕПОКРЕТНИМ И ПОКРЕТНИМ СПОМЕНИЦИМА
СРПСКОГ НАРОДА У ПРИЗРЕНУ И ОКОЛИНИ
Петар Влаховић: НАРОДНИ САБОРИ И САБОРОВАЊА У СРБИЈИ
Голуб М. Добрашиновић: „БЛАГОДЕТЕЉИ СРПСКОГ
КЊИЖАРСТВА”
Борислава Лилић: ШКОЛЕ И ПРОСВЕТА НА ТЕРИТОРИЈИ
ПИРОТСКОГ ОКРУГА ДО ОСЛОБОЂЕЊА ОД ТУРАКА
ИЗ ПУТНЕ БЕЛЕЖНИЦЕ
М. С. Гавриловић: МАШТАЊА И ЗБИЉЕ ПОД ЗИДИНАМА
МАНАСТИРА ВОЉАВЧА
Петар Влаховић: УЗ СТОГОДИШЊИЦУ ЕТНОГРАФСКОГ МУЗЕЈА
У БЕОГРАДУ (1901–2001)
ИЗ СТАРОГ „БРАТСТВА”
Светозар Томић: ДЕСЕТОГОДИШЊИЦА УЈЕДИЊЕЊА СРБИЈЕ И
ЦРНЕ ГОРЕ
ИЗ РАДА ДРУШТВА „СВЕТИ САВА”
Д. Зупан: ИМОВИНА ДРУШТВА „СВЕТИ САВА”
Арсен Ђуровић: ЧАСОПИС „БРАТСТВО” У СРПСКОЈ НАУЦИ И
КУЛТУРИ
Проф. др Јасна Јанићијевић: ИЗВЕШТАЈ О РАДУ ДРУШТВА У
2001. ГОДИНИ
САДРЖАЈ ПРЕТХОДНИХ БРОЈЕВА „БРАТСТВА”

БРАТСТВО VII, 2003.

- Стеван Владислав Каћански: ПОД ЗАСТАВОМ СВ. САВЕ
Драган Новаковић: СРПСКА ПРАВОСЛАВНА ЦРКВА У СТАРОЈ
СРБИЈИ И МАКЕДОНИЈИ ОД УКИДАЊА ПЕЋКЕ
ПАТРИЈАРШИЈЕ 1766. ГОДИНЕ ДО ОСЛОБОЂЕЊА
Владимир Стојанчевић: ШВАЈЦАРАЦ АРЧИБАЛД РАЈС О СРБИЈИ
И СРБИМА ЗА ВРЕМЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА
Драгољуб Р. Живојиновић: НЕУТРАЛНОСТ ИЛИ РАТ:
КРАЉЕВИНА ЈУГОСЛАВИЈА 1939–1941.
Петар Влаховић: УЛОГА МАНАСТИРА МОРАЧЕ У
КУЛТУРНОИСТОРИЈСКОМ НАСЛЕЂУ ЦРНЕ ГОРЕ
Ирена Арсић: О СВЕТОСАВСКИМ СВЕЧАНОСТИМА У
ДУБРОВНИКУ КРАЈЕМ XIX ВЕКА
Владимир Јовановић: ПОЕЗИЈА ДЕСАНКЕ МАКСИМОВИЋ КАО
ИНСПИРАЦИЈА НАШИХ МУЗИЧКИХ СТВАРАЛАЦА
Драгана Мршевић-Радовић: ПАРЕМИЈЕ: ТЕКСТУАЛНИ ОКВИР ЗА
НАЦИОНАЛНУ КУЛТУРУ
Злата Бојовић: СРПСКА ПАРЕМИОГРАФИЈА
Биљана Сикимић: ЗАПИСИ О ВУЧАРИМА НА КОСОВУ
ИЗ ПУТНЕ БЕЛЕЖНИЦЕ
М. С. Гавриловић: МАНАСТИР САВИНА ТРЕЗОР ИСТОРИЈСКЕ
ГРАЂЕ НАШЕ КУЛТУРНЕ ПРОШЛОСТИ И ДУХОВНОСТИ
СРБИ У СВЕТУ
Душан Зупан: СРБИ И СЛОВЕНЦИ: ПРИЈАТЕЉИ ЗАУВЕК?
Никола Милованчев: СРБИ И СРПСКА ВЛАСТЕЛА БРАНКОВИЋИ
У СЛОВЕНИЈИ И СЕВЕРНОЈ ИТАЛИЈИ У XV ВЕКУ
Горан Башић: ПОЛОЖАЈ ЕТНИЧКИХ МАЊИНА У ДРЖАВАМА
НАСТАЛИМ НА ПРОСТОРУ ПРЕТХОДНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ
ИЗ РАДА ДРУШТВА „СВЕТИ САВА”
Проф. др Јасна Јанићијевић: ИЗВЕШТАЈ О РАДУ ДРУШТВА
„СВЕТИ САВА” У 2002. ГОДИНИ
Проф. др Јасна Јанићијевић: „САВИНДАН” – РЕВИЈА ЗА СРПСКУ
ДУХОВНУ ОБНОВУ 2003.
ИЗ СТАРОГ „БРАСТВА”
Митар С. Влаховић: ЛУЖИЧКИ СРБИ И ЊИХОВА ДОМОВИНА
САДРЖАЈ РАНИЈИХ БРОЈЕВА „БРАТСТВА”

БРАТСТВО VIII, 2004.

Рајко Петров Ного: СУЗНА МОЛИТВА

Драгољуб Р. Живојиновић: ПРИЛИКЕ У БЕОГРАДСКОМ
ПАШАЛУКУ И ПОЧЕТАК ПРВОГ СРПСКОГ УСТАНКА
1790–1804. ГОДИНЕ

Снежана Самарџија: ЛИК КАРАЂОРЂА У ВУКОВОЈ ЗБИРЦИ
Бошко Сувајић: КА ПОЕТИЦИ УСТАНИЧКЕ ЕПИКЕ ФИЛИПА
ВИШЊИЋА

Михаило Војводић: СТОЈАН НОВАКОВИЋ И РУСИЈА

Петар Влаховић: ОСНОВНА ОБЕЛЕЖЈА СРПСКИХ СЕЛА У XIX
И ПРВОЈ ПОЛОВИНИ XX ВЕКА

Арсен Ђуровић: УЛОГА ХУМАНИТАРНИХ ОРГАНИЗАЦИЈА
У ДРУШТВЕНОМ ЖИВОТУ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ
ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА

Недељко Радосављевић: РЕЛИГИОЗНОСТ СРПСКОГ ДРУШТВА
КРАЈЕМ XVIII И ПОЧЕТКОМ XIX ВЕКА

Милош Немањић: КЊИГЕ, ИЗДАВАЊЕ КЊИГА И БИБЛИОТЕЧКЕ
УСТАНОВЕ У СРБИЈИ XIX ВЕКА

Борислава Лилић: САВА ФИЛАРЕТОВ И ВУК КАРАЏИЋ

Душан Костић: ХОРОВИ МЕЂУ ФРЕСКАМА

Владимир Стојанчевић: МИЛОШ С. МИЛОЈЕВИЋ И ЊЕГОВ
ПУТОПИС О КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

Младен Гавриловић: ПОД АПСИДОМ ЈЕРУСАЛИМА

Саша Недељковић: КУЛТУРНО ДЕЛОВАЊЕ СРБА У ПРИМОРЈУ
СРБИЈЕ У СВЕТУ

Петар Влаховић: ТРАГ СРБА У РУСКОМ ЦАРСТВУ КОЈИХ ВИШЕ
НЕМА

ИЗ СТАРОГ „БРАТСТВА”

Боривоје Дробњаковић: ТОПОЛА, КАРАЂОРЂЕВА ПРЕСТОНИЦА.

Јасна Јанићијевић: ГОДИШЊИ ИЗВЕШТАЈ О РАДУ ДРУШТВА
„СВЕТИ САВА” 2003.

Драгана Мршевић-Радовић: ДУЖАН КАО ГРЧКА
СТАТУТ ДРУШТВА „СВЕТИ САВА”

САДРЖАЈ РАНИЈИХ БРОЈЕВА „БРАТСТВА”

БРАТСТВО IX, 2005.

Кристина Јоцковић: СЛОВО СВЕТОМ САВИ

Снежана Бојовић: ОСНИВАЊЕ БЕОГРАДСКОГ УНИВЕРЗИТЕТА
1905. ГОДИНЕ

Арсен Ђуровић: СВЕТОМИР НИКОЛАЈЕВИЋ – РЕКТОР ВЕЛИКЕ
ШКОЛЕ И ПРЕДСЕДНИК ДРУШТВА „СВЕТИ САВА”

Петар Влаховић: ЕТНОЛОГИЈА НА УНИВЕРЗИТЕТУ У
БЕОГРАДУ

Предраг Пузовић: БОГОСЛОВСКЕ ШКОЛЕ СРПСКЕ
ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ ПРЕ ОТВАРАЊА
БОГОСЛОВСКОГ ФАКУЛТЕТА

Ирена Арсић: МАТИЈА БАН И ПОКУШАЈ ОСНИВАЊА ДРУШТВА
СВЕТОГ САВЕ

Владимир Стојанчевић: ШВАЈЦАРАЦ ДР АДОЛФ ФИШЕР О
СРБИМА У СВОЈОЈ КЊИЗИ *AN DER SERBISCHEN FRONT*,
У БАЛКАНСКОМ РАТУ 1912. ГОДИНЕ

Драгољуб Живојиновић: АДМИРАЛ ЕРНЕСТ Ч. Т. ТРУБРИЦ:
ДНЕВНИК ИЗ СРБИЈЕ 1915.

ИЗ ПУТНЕ БЕЛЕЖНИЦЕ

Младен Гавриловић: МАНАСТИРИ ДАЛИБЕЛЕ – СВЕТИЊЕ
ПРАВОСЛАВАЦА СА РОГА АФРИКЕ

Љубинко Раденковић: ВОДЕНИЦА У КУЛТУРИ СРБА

Саша Недељковић: ИЗ ПРОШЛОСТИ СОКОЛСТВА
СРБИ У СВЕТУ

Драган Недељковић: ВЕТО НА НЕСЛОГУ
ИЗ СТАРОГ „БРАСТВА”

Радослав Перовић: ДНЕВНИК ЈЕРЕМИЈЕ ГАГИЋА

Јасна Јанићејевић: ГОДИШЊИ ИЗВЕШТАЈ О РАДУ ДРУШТВА
„СВЕТИ САВА” 2004.

САДРЖАЈ РАНИЈИХ БРОЈЕВА „БРАТСТВА”

БРАТСТВО X, 2006.

Ђуро Дамјановић: ДВАДЕСЕТ СЕДМИ ДАН ЗВЕЗДЕ

Јован Ђорђевић: БОЖЕ ПРАВДЕ

Даворин Јенко: БОЖЕ ПРАВДЕ, ХИМНА, НОТНИ ТЕКСТ ЗА ХОР

Јасна Јанићијевић: ДРУШТВО „СВЕТИ САВА” НЕКАД И САД: УЗ
120 ГОДИНА ПОСТОЈАЊА

Оливер Томић: РЕСАВА ДЕСПОТА СТЕФАНА

Зорица Несторовић: СУДБИНЕ И ЉУДИ: ЈОВАН СТЕРИЈА
ПОПОВИЋ

Снежана Николајевић: МОКРАЊАЦ – РЕАЛИСТА И/ИЛИ
КЛАСИЧАР

Борислава Лилић: ПОГЛЕД АМИ БУЕА НА УЛОГУ СРБИЈЕ У
БУДУЋИМ ДОГАЂАЈИМА 19. ВЕКА

Светозар Стојановић: КОСМЕТСКИ ПРОБЛЕМ У ДОМАЋЕМ И
МЕЂУНАРОДНОМ КОНТЕКСТУ

Марија Лина Века: ИЗГУЂЉЕНО КОСОВО (ОДЛОМЦИ)

Петар Влаховић: НАУЧНО ДЕЛО МИОДРАГА ВАСИЉЕВИЋА У
СВЕТЛУ ЕТНОЛОГИЈЕ

Ивица Тодоровић: МИТСКО ЗЛАТО

Брана Димитријевић: ИЗ НАРОДНЕ МЕДИЦИНЕ:

1. НАРОДНА МЕДИЦИНА У СРБА

2. РЊИЦА ИЛИ ШКРБ

ИЗ ПУТНЕ БЕЛЕЖНИЦЕ

Младен Гавриловић: АЛЕКСАНДРИЈСКА ПАТРИЈАРШИЈА

Саша Недељковић: СРПСКИ СОКО У ДАЛМАЦИЈИ

СРБИ У СВЕТУ

Душан Зупан: СРБИ У ШВЕДСКОЈ

ИЗ СТАРОГ „БРАТСТВА”

Јован Хаџи Васиљевић: ПРИЛИКЕ ПОД КОЈИМА ЈЕ ПОСТАЛО
ДРУШТВО СВ. САВЕ И ЊЕГОВ РАД ОД ПОСТАНКА ДО
ДАНАС

Младен Гавриловић: IN MEMORIAM: ДУШАН КОСТИЋ

Јасна Јанићијевић: ИЗВЕШТАЈ О РАДУ ДРУШТВА „СВЕТИ САВА”
2005.

САДРЖАЈ РАНИЈИХ БРОЈЕВА „БРАТСТВА”

БРАТСТВО XI, 2007.

Даринка Јеврић: ДЕЧАНСКА ЗВОНА

Недељко Радосављевић: ПЕЋКА ПАТРИЈАРШИЈА, ОД
ОБНОВЕ АУТОКЕФАЛНОСТИ ДО УКИДАЊА (1557–1766)

- Миодраг Јовановић: УРОШ ПРЕДИЋ (1857–1953)
 Божица Младеновић: ТОПЛИЧКИ УСТАНАК 1917.
 – ОСОБИТОСТИ И ЗНАЧАЈ У СРПСКОЈ ИСТОРИЈИ
 Богдан Љ. Поповић: *НАЧЕРТАНИЈЕ* ИЛИЈЕ
 ГАРАШАНИНА И ЊЕГОВА ПРИМЕНА
 Драгољуб Р. Живојиновић: СРПСКА ПРАВОСЛАВНА
 ЦРКВА 1941–1945
 Светлана В. Недић: ДВА ЗДАЊА ДРУШТВА СВЕТОГА
 САВЕ. I. ДОМ СВЕТОГ САВЕ
 Зоран Ч. Вукадиновић: ХРАМ СВЕТОГ САВЕ У
 КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ
 Слободан Кљакић: ХОЋЕ ЛИ НАУКА ПРЕТВОРИТИ
 ТРАВУ У МЛЕКО КАО ШТО ТО ЧИНИ КРАВА ИЛИ
 О МИХАЈЛУ ПУПИНУ (1858–1935)
 Арсен Ђуровић: ДР ДРАГУТИН МИЈУШКОВИЋ –
 СКИЦА ЗА ПОРТРЕТ ПРОФЕСОРА И ХУМАНИСТЕ
 СРБИ У СВЕТУ
 СРБИ У ШВАЈЦАРСКОЈ
 ИЗ СТАРОГ „БРАСТВА”
 Влад. Р. Петковић: УМЕТНОСТ У СРБИЈИ ЗА ВЛАДЕ
 ДЕСПОТА СТЕФАНА ЛАЗАРЕВИЋА
 Душан Зупан: СРБИЈА ДО ТОКИЈА
 Јасна Јанићијевић: ГОДИШЊИ ИЗВЕШТАЈ О РАДУ
 ДРУШТВА „СВЕТИ САВА” 2006.
 САДРЖАЈ РАНИЈИХ БРОЈЕВА „БРАТСТВА

БРАТСТВО XII, 2008.

- Миодраг Павловић: NELLA QUIETE DI SAN SAVA A CARIA
 Злата Бојовић: МАРИН ДРЖИЋ (1508–1567)
 Бојан Ђорђевић: САТИРИЧАР РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ (1873–1908)
 Слободанка Пековић: ИСИДОРА СЕКУЛИЋ (1877–1958)
 Драгољуб Р. Живојиновић: ЛОЈД ЏОРџ И СРПСКО ПИТАЊЕ У
 ПРОЛЕЋЕ 1917. ГОДИНЕ
 Живојин Андрејић: РАЗМИШЉАЊЕ О ДАТУМУ СМРТИ И
 ХИРОТОНИСАЊУ СВЕТОГ САВЕ ЗА ПРВОГ ПАТРИЈАРХА
 СРБА И БУГАРА

- Светлана В. Недић: ДВА ЗДАЊА ДРУШТВА СВЕТОГ САВЕ. II:
ЗГРАДА ДРУШТВА СВЕТОГ САВЕ
Снежана Самарџија: СВЕТИ САВА У ПЕСМАМА
Ратко Нешковић: САВА НЕМАЊИЋ: РАЗНОВРСНО И
ВИШЕСЛОЈНО ПРОСВЕТИТЕЉСТВО
Зоран Живковић Христић: ПОЗИВНИЦЕ ЗА СВЕТОСАВСКЕ
ПРОСЛАВЕ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ У XIX ВЕКУ
Петар Влаховић: РАЧУНАЊЕ ПОЧЕТКА НОВЕ ГОДИНЕ У
ТРАДИЦИОНАЛНОЈ КУЛТУРИ
Саша Недељковић: СРБИ КАТОЛИЦИ НА ПРИМОРЈУ ОД
УЈЕДИЊЕЊА ДО АПРИЛСКОГ РАТА
Саша Недељковић: СОКОЛСКИ ПРОСВЕТНИ ФИЛМ
Радмила Мићић: ЗАПИС СА КОСОВА: ЖИВОТ ПОСЛЕ
ТРАГЕДИЈЕ
СРБИ У СВЕТУ
СРБИ У АУСТРАЛИЈИ
ИЗ СТАРОГ „БРАТСТВА”
Мил. С. Филиповић: СВЕТИ САВА У КУЛТУ И ПРЕДАЊУ У
СЕВЕРОИСТОЧНОЈ БОСНИ
ПОМЕНИК
Д. З.: МЛАДЕН ГАВРИЛОВИЋ (1924–2007)
Јасна Јанићијевић: ГОДИШЊИ ИЗВЕШТАЈ О РАДУ ДРУШТВА
„СВЕТИ САВА” 2007
САДРЖАЈ РАНИЈИХ БРОЈЕВА „БРАТСТВА”

БРАТСТВО XIII, 2009.

- Васко Попа: ЖИЧА
Драго Ручнов: ПРВИ МЕЂУ ПРВИМА: ДИМИТРИЈЕ ПУТНИКОВИЋ
Борјанка Трајковић: ДИМИТРИЈЕ ПУТНИКОВИЋ (1859–
1910) –У СВЕТЛУ БИБЛИОГРАФСКИХ ПОДАТАКА
Драгољуб Путниковић: ЈЕДАН ДЕТАЉ ИЗ
БИБЛИОГРАФИЈЕ РАДОВА ДИМИТРИЈА Ј. ПУТНИКОВИЋА
Динко Давидов: САВА I АРХИЕПИСКОП СРПСКИ У
ЈЕРУСАЛИМУ 1229. И 1234–1235.
Живојин Андрејић: СРБИЈА И СВЕТИ САВА ИЗМЕЂУ
ВИЗАНТИЈЕ, УГАРСКЕ И БУГАРСКЕ

Динко Давидов: ХРИСТОФОР ЖЕФАРОВИЋ И ЊЕГОВО ДОБА
Драган Новаковић: ПОЛОЖАЈ И ДЕЛОВАЊЕ

ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ ТОКОМ ПРВОГ СРПСКОГ
УСТАНКА

Триво Инђић: КИРАЈЦИЈЕ ИЗ ЦЕХАНИНЕ КУЋЕ:

СЛУЧАЈ ПРИРОДЊАЧКОГ МУЗЕЈА ИЛИ О
НАЦИОНАЛНОМ НЕХАТУ

Триво Инђић: ПРИРОДНЕ НАУКЕ У ПРИВРЕДНОЈ КУЛТУРИ СРБА

Томислав Крсмановић: „САГА О ...ИЋИМА

Зоран Живковић Христић: СЕЋАЊА СВЕТОЗОРА
ТОМИЋА НА СВЕТОСАВСКЕ ПРОСЛАВЕ У
СТАРОЈ СРБИЈИ И МАЋЕДОНИЈИ КРАЈЕМ XIX И
ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА

Јоланта Ђуба, Регина Вишкјевич-Максимов: ГДЕ СУ
СРБИСТИ, ТАМО ЈЕ И СЛАВА: СЛАВА КАТЕДРЕ ЗА
СЛАВИСТИКУ У ГДАЊСКУ

Светлана В. Недић: ПРВО ИЗВОЂЕЊЕ МОКРАЊЧЕВЕ
ШЕСТЕ РУКОВЕТИ

Владимир Стојанчевић: СЕЛО КРАПА У ПОРЕЧУ И
ЊЕГОВ СВЕШТЕНИК ПОП ТАСЕ КОНЕВИЋ НА
ПОЧЕТКУ 19. ВЕКА

Борислава Лилић: ТРАДИЦИОНАЛНА МЕДИЦИНА У
БРАЊУ И ОКОЛИНИ ЗА ВРЕМЕ ТУРАКА

Зоран Живковић Христић: О МИЛИЦИ ПЕТКОВИЋ,
ЕТНОЛОГУ И ЊЕНИМ ЖЕНАМА *ПОНИШАВЉА*

Иван Ђорђевић : ЖИЧА И СТУДЕНИЦА
ИЗ ПУТНЕ БЕЛЕЖНИЦЕ

Душко М. Петровић: РМАЊ МАНАСТИР

Петар Влаховић: ПЕДЕСЕТ ГОДИНА АНТРОПОЛОШКОГ
ДРУШТВА ЈУГОСЛАВИЈЕ 1959–2009 (ОД 2007.
АНТРОПОЛОШКО ДРУШТВО СРБИЈЕ)

Арсен Ђуровић: ОБРАЗОВАЊЕ У ПОРТУГАЛУ У 19.
ВЕКУ СА ОСВРТОМ НА ОБРАЗОВАЊЕ У СРБИЈИ

Богдан Љ. Поповић: ДВЕ НАШЕ „ЛИРСКЕ” ПЕСМЕ КОЈЕ ТО НИСУ
СРБИ У СВЕТУ

Д. Зупан: ЈУЖНА АФРИКА

Душан Зупан: СРБИ У ЈУЖНОЈ АФРИЦИ

Саша Недељковић: „ДУШАН СИЛНИ” У СТАРОЈ СРБИЈИ

ИЗ СТАРОГ „БРАТСТВА”

Д. Анастасијевић: ЈЕДИНА ВИЗАНТИСКА ЦАРИЦА СРПКИЊА
ПОМЕНИК

Уређивачки одбор: БОРИСЛАВ ПОПОВИЋ (1931–2009)

Проф. др Јасна Јанићијевић: УМЕСТО ИЗВЕШТАЈА ЗА 2008

Проф. др Александар Милошевић: ПРОГРАМ РАДА

ДРУШТВА „СВЕТИ САВА” У НАРЕДНОМ ПЕРИОДУ
ЧЛАНОВИ ГЛАВНОГ ОДБОРА ДРУШТВА „СВЕТИ САВА”
САДРЖАЈ РАНИЈИХ БРОЈЕВА „БРАТСТВА”

БРАТСТВО XIV, 2010.

Војислав Илић: СВЕТИ САВА

Бојан Ђорђевић: ВОЈИСЛАВ ИЛИЋ (1860 – 1894)

Живојин Андрејић: О ПОРЕКЛУ ВЕЛИКОГ ЖУПАНА
СТЕФАНА НЕМАЋЕ

Недељко Радосављевић: ОД САМОУЧКЕ ПИСМЕНОСТИ
ДО СИСТЕМАТСКОГ ШКОЛСТВА

Петар Влаховић: ЕТНОГЕНЕЗА НЕСЛОВЕНСКИХ
БАЛКАНСКИХ НАРОДА ПО РАДОВИМА
ТИХОМИРА ЂОРЂЕВИЋА

Милица Инђић: МИЛУТИН МИЛАНКОВИЋ КАО
ИСТОРИЧАР И ПОПУЛАРИЗАТОР НАУКЕ

Милица Инђић: ИСТОРИЈА АСТРОНОМИЈЕ У
РАДОВИМА ВОЈИСЛАВА В. МИШКОВИЋА

Душко М. Петровић: ПРВА СВЕТОСАВСКА
СВЕТКОВИНА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

Зорица Пелеш: ГОВОР ПРОТЕ СТЕВАНА
ДИМИТРИЈЕВИЋА НА ДАН СВ.САВЕ У СРПСКОЈ
ГИМНАЗИЈИ У СКОПЉУ 1905. ГОДИНЕ

Иларион Зеремски: СРПСКА КОЛОНИЈА У ЕРДЕЉ У
XV–XVI ВЕКУ

Ружица Јовановић: ШАБАЦ – ОД КАСАБЕ ДО МАЛОГ
ПАРИЗА: ДРУШТВЕНО-ИСТОРИЈСКЕ ОКОЛНОСТИ
И КУЛТУРНЕ ПРИЛИКЕ У ШАПЦУ И МАЧВИ ДРУ-
ГЕ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

Зоран Живковић Христић: ЗАНИМЉИВОСТИ ИЗ
ЖИВОТА ЈЕДНОГ БЕОГРАДСКОГ АПОТЕКАРА У
ЧИЈОЈ СЕ КУЋИ САВИНДАН ПОСЕБНО СЛАВИО
Ђорђе Перић: ВЛАДИКА КОЈИ НИЈЕ ПОСТОЈАО
(БЕЛЕШКА НАД КЊИГОМ *СРПСКИ ЈЕРАРСИ*)

СРБИ У СВЕТУ

Д. Зупан: СРБИ У ЈУЖНОЈ АФРИЦИ – ДРУГИ ПУТ
ИСТОРИЈА ХРАМА

Антоније Ђурић: СРПСКО ОГЊИШТЕ У АФРИЦИ

Г. Оташевић: МОЛЕБАН ЗА КОСМЕТ НА ЈУГУ АФРИКЕ
У ЈУЖНОЈ АФРИЦИ ПРОСЛАВЉЕН ПРАЗНИК СВ. САВЕ

ЗАЈЕДНО СА ЛОКАЛНИМ ЦРНАЧКИМ СТАНОВНИШТВОМ

Марко Лопушина: АФРИКАНЦИ ЉУБЕ ПРАВОСЛАВЉЕ
ИЗАБРАН ДЕЛЕГАТ ИЗ ЈУЖНОАФРИЧКЕ РЕПУБЛИКЕ

ЗА СКУПШТИНУ ДИЈАСПОРЕ И СРБА У РЕГИОНУ
ИЗ ПУТНЕ БЕЛЕЖНИЦЕ

Душко М. Петровић: МАНАСТИР КРУПА НА ВРБАСУ
ИЗ СТАРОГ „БРАСТВА”

Д-р Лазар Мирковић: МАНАСТИР ДИВША
ПОМЕНИК

Владимир Стојанчевић: ПРОФ. ДР БОРИСЛАВА ЛИЛИЋ
(ПИРОТ, 1946 – БЕОГРАД, 2010)

Проф. др Јасна Јанићијевић: ИЗВЕШТАЈ О РАДУ
ДРУШТВА „СВЕТИ САВА” ЗА 2009. ГОДИНУ
САДРЖАЈ РАНИЈИХ БРОЈЕВА „БРАТСТВА”

БРАТСТВО XV, 2011.

Милован Витезовић: ПЕСМА СВЕТОМ САВИ

Раде Радивојевић: НОТЕ КОМПОНОВАНЕ ЗА
ИЗВОЂЕЊЕ ПЕСМЕ СВЕТОМ САВИ

Михајло Војводић: ОСНИВАЊЕ ДРУШТВА „СВЕТОГ САВЕ”

Јасна Јанићијевић: ПОДСЕЋАЊЕ НА ОБНОВЉЕН РАД
ДРУШТВА СВЕТИ САВА 1994–2011

Александар Милановић: ИНВЕНТАР ГРАФЕМА У
МРКАЉЕВОЈ РЕФОРМИСАНОЈ ЋИРИЛИЦИ

- Гордана Јовановић: БЕОГРАД И МАНАСИЈА – ДВЕ
НАЈВАЖНИЈЕ ЗАОСТАВШТИНЕ ДЕСПОТА
СТЕФАНА ЛАЗАРЕВИЋА
- Петар Влаховић: ДОПРИНОС ЈОВАНА ЦВИЈИЋА
ПРОУЧАВАЊУ БАЛКАНСКОГ ПОЛУОСТРВА И
ЕТНОПСИХИЧКИХ ОСОБИНА ЊЕГОВОГ
СТАНОВНИШТВА
- Драган Новаковић: УЈЕДИЊЕЊЕ СРПСКЕ
ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ И УСПОСТАВЉАЊЕ
ПАТРИЈАРШИЈЕ 1920. ГОДИНЕ
- Милорад Вукановић: ИЗ ИСТОРИЈЕ СРПСКЕ
ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ У ДУБРОВНИКУ.
ОПШТЕСТВО СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ
ОД 1929. ДО 1946. У ДУБРОВНИКУ
- Недељко В. Радосављевић: ДВА ПИСМА О
ПРИКУПЉАЊУ ПОМОЋИ ЗА МАНАСТИР
ВИСОКИ ДЕЧАНИ ИЗ 1868.
- Јелина Ђурковић: ВИШЊИЋЕВ ПРОДОР КА СЛОБОДИ
- Ружица Јовановић: ШКОЛА У ШАПЦУ И МАЧВИ
У ПРОЗИ РЕАЛИЗМА
- Светлана В. Недић: ЛИКОВНА ОСТВАРЕЊА УЧИТЕЉА
МИЛАНА КОВАЧЕВИЋА
- Драган Ђурђић, Михајло Лазаревић: СРПСКО ПЈЕВАЧКО
ДРУШТВО „ЈЕДИНСТВО” У КОТОРУ (1839)
- Владимир Рогановић: ЗНАМЕНИТИ НОВЉАНИ МИРКО
КОМНЕНОВИЋ И УРОШ ТРОЈАНОВИЋ
- Мила Викторовић: О КОЛУ СРПСКИХ СЕСТАРА
- Зоран Живковић Христић: СОКОЛСКО ДРУШТВО
„ДУШАН СИЛНИ” У ПИРОТУ
- Саша Недељковић: СОКОЛИ У САВЕЗУ ЗА ТЕЛЕСНО
ВАСПИТАЊЕ „ПАРТИЗАН” ЈУГОСЛАВИЈЕ
- СРБИ У СВЕТУ
- Душан Зупан: СРБИ У СВЕТУ
ИЗ ПУТНЕ БЕЛЕЖНИЦЕ
- Душко М. Петровић: У ЦРКВИ СВЕТОГ САВЕ, У ПОРТИ
МАНАСТИРА ЖИЧА
- ИЗ СТАРОГ „БРАТСТВА”
- Зарија Р. Поповић: НАЦИОНАЛНИ АПОСТОЛ

Јасна Јанићијевић: ИЗВЕШТАЈ О РАДУ ДРУШТВА
„СВЕТИ САВА” ЗА 2010. ГОДИНУ:
СТАТУТ ДРУШТВА „СВЕТИ САВА”
САДРЖАЈ РАНИЈИХ БРОЈЕВА „БРАТСТВА”

БРАТСТВО XVI, 2012.

Слободан Ракитић: ОБРАЋАЊЕ СВЕТОМ САВИ
Драгољуб Живојиновић: ПРОГОН ПРАВОСЛАВНИХ
СВЕШТЕНИКА У ОКУПИРАНОЈ ДАЛМАЦИЈИ
1918–1920. ГОДИНЕ
Петар Влаховић: УЛОГА И ЗНАЧАЈ СРПСКИХ
ДРЖАВНИХ, ЦРКВЕНИХ И НАРОДНИХ САБОРА
Арсен Ђуровић, Јасмина Живковић: ХУМАНИТАРНА
УДРУЖЕЊА У ЈУГОИСТОЧНОЈ ЕВРОПИ –
ДРУШТВО „СВЕТИ САВА”, ПОДОДБОР У ПОЖАРЕВЦУ
Мојсије Стојков: ШОКЦИ У БАЧКОЈ
Недељко В. Радосављевић: ДАБРОБОСАНСКА
(САРАЈЕВСКА) МИТРОПОЛИЈА ПО ПОПISУ ИЗ
1887. ГОДИНЕ
Октавија Неделку: СРБИСТИКА НА УНИВЕРЗИТЕТУ У
БУКУРЕШТУ
Горан Латиновић: КРАТАК ПРЕГЛЕД ИСТОРИЈЕ
СРПСКОГ НАРОДА У БОСАНСКОЈ КРАЈИНИ
Ђорђе Перић: ДВЕ ПЕСМЕ ИЗ *ЕРЛАНГЕНСКОГ*
РУКОПИСА У СРПСКОМ ФОЛКЛОРУ
Милорад Вукановић: ИЗ ИСТОРИЈЕ
СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ У
ДУБРОВНИКУОПШТЕСТВО СРПСКЕ
ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ
ОД 1929. ДО 1946. У ДУБРОВНИКУ
Милорад Вукановић: СРПСКО ПРАВОСЛАВНО ГРОБЉЕ
У ДУБРОВНИКУ
Саша Недељковић: ДУБРОВАЧКО РАДНИЧКО ДРУШТВО
Зоран Недељковић: БИБЛИОТЕКА СРПСКЕ ПАТРИЈАРШИЈЕ
Гордана Јовановић: О СРБИМА И СРБИЈИ У
ВИЗАНТИЈСКИМ И ДРУГИМ СТРАНИМ ИЗВОРИМА

СРБИ У СВЕТУ

Душан Зупан: СРБИ У МАЂАРСКОЈ

Младена Прелић: СРБИ У МАЂАРСКОЈ: СТАТУС,
ИНСТИТУЦИЈЕ, ИДЕНТИТЕТ

Младена Прелић: ПРАЗНИЦИ И ПРОСЛАВЕ СРБА У
МАЂАРСКОЈ И СИМБОЛИЗАЦИЈА ЕТНИЧКОГ
ИДЕНТИТЕТА

Гојко Маловић: ОПТИРАЊЕ И ИСЕЉАВАЊЕ СРБА У
МАЂАРСКОЈ 1920–1931

СРПСКЕ СУДБИНЕ „ТАМО ДАЛЕКО”

Марко Лопушина: ПРЕДРАГ МАНДИЋ – НОВИ ДОСИТЕЈ
ИЗ ПЕЧУЈА

ШАНДОР ПЕТЕФИ

ИЗ ПУТНЕ БЕЛЕЖНИЦЕ

Душко М. Петровић: МАНАСТИР СЛАНЦИ

Јеленко Слатинац: ХИМНА СВЕТОМ САВИ ИСПЕВАНА
У КУВЕЖДИНУ

Вељко Брборић: СВЕТОСАВСКО СЕЋАЊЕ И ПАМЋЕЊЕ
ИЗ СТАРОГ „БРАСТВА”

Јован Миодраговић: СВЕТОСАВСКА ВЕЧЕРЊА ШКОЛА

Душан М. Петровић: ИЗВЕШТАЈ О РАДУ ДРУШТВА

„СВЕТИ САВА” ЗА 2011. ГОДИНУ

САДРЖАЈ РАНИЈИХ БРОЈЕВА „БРАТСТВА”

БРАТСТВО XVII, 2013.

Милан Кујунџић Абердар: СЛОВЕНСКИ АПОСТОЛИ

Вера Црљић: *СЛАВОСПЈЕВ*. ПЕСМА МЕДА ПУЦИЋА
ПОСВЕЋЕНА СЛОВЕНСКИМ АПОСТОЛИМА

Раде Михаљчић: СРПСКА ДРЖАВА И ЦРКВА У XIV ВЕКУ

Никола Б. Поповић: СТИЦАЊЕ НЕЗАВИСНОСТИ
СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ И РУСИЈА 1879. ГОДИНЕ

Петар Влаховић: СВЕТИ САВА У БИОФИЗИЧКОЈ
АНТРОПОЛОГИЈИ

Гордана Јовановић: РОДОСЛОВ НЕМАЊИЋА У ДЕЛУ
КОНСТАНТИНА ФИЛОЗОФА *ЖИВОТ СТЕФАНА*
ЛАЗАРЕВИЋА ДЕСПОТА СРПСКОГА

- Миливоје Спасић: СВЕТИ САВА У СРПСКОЈ
ПОЕЗИЈИ ЗА ДЕЦУ
- Ђорђе Перић: ЈЕРОМОНАХ СИЛВЕСТАР ВУЧКОВИЋ
ПСАЛТ И ПРВИ ЗАПИС ТЕКСТА
СВЕТОСАВСКЕ ХИМНЕ
- Радован Пилиповић: ОБНОВА РАДА АРХИВА СРПСКЕ
ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ – ПОЧЕЦИ И ТЕШКОЋЕ
- Тања Ракић: ДУБРОВЧАНИН ТРОЈАН ГУНДУЛИЋ –
ШТАМΠΑР БЕОГРАДСКОГ ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉА
- Димитрије Калезић: О ДВАМА ЗНАЧЕЊИМА
БИБЛИЈСКОГ ПОЧЕТКА
- Добрило Аранитовић: ЊЕГОШ И ЕТНОЛОГИЈА,
ПРИЛОГ БИБЛИОГРАФИЈИ (1860–2010)
- Драгослав Опсеница: ЈАША ТОМИЋ И ДРУШТВО
СВЕТИ САВА – НЕПОЗНАТА ПРЕПИСКА
- Александар Недељковић: СОКОЛСКО ДРУШТВО
ДУБРОВНИК
- Александар Растовић: ОСНИВАЊЕ И РАД ЕНГЛЕСКО-
-СРПСКОГ ДЕЧЈЕГ ДОМА У НИШУ ИЗМЕЂУ
ДВА СВЕТСКА РАТА
- Милунка Митић: СВЕТОСАВСКИ НИШКИ ПОЗИВИ
И ОДЗИВИ
- Душан Зупан: РАТНЕ БЕЛЕШКЕ ИЗ 1918. ГОДИНЕ
АДАМА РАДОЛИЧИЋА
СРБИ У РУМУНИЈИ
- Душан Зупан: СРБИ У РУМУНИЈИ
- Борко Илин, Миодраг Милин: САВЕЗ СРБА У
РУМУНИЈИ: ХРОНОЛОШКИ УВИД
- Миодраг Милин: СРБИ У РУМУНИЈИ НА
КОМУНИСТИЧКОЈ СТРАНПУТИЦИ ДОМАЋЕ ДРЖАВЕ
- Љубомир Степанов: СРБИ ИЗ РУМУНИЈЕ
У БАРАГАНСКОЈ ГОЛГОТИ
- Напредни клуб, Београд: ИЗВЕШТАЈ О ПРАВИМА
СРПСКОГ НАРОДА У РУМУНИЈИ
2011/2012. ГОДИНА
- СРПСКЕ СУДБИНЕ „ТАМО ДАЛЕКО”
- Љубомир Степанов: ЗАДУЖБИНАРСТВО КОД СРБА –
МИРЧЕТА СТОЈИЋ

ИЗ СТАРОГ „БРАСТВА”

ПОМЕНИК

Љубодраг Димић: СЕЋАЊЕ НА ПРОФ. ДР АРСЕНА
ЂУРОВИЋА (1959–2012)

СВЕТОСАВСКА БЕСЕДА

Перо Ђурђевић: СТРАХ ОД НЕВИДЉИВЕ
МОЋИ СВЕТОГ САВЕ

Душко М. Петровић: ИЗВЕШТАЈ О РАДУ ДРУШТВА
„СВЕТИ САВА” ЗА 2012. ГОДИНУ

САДРЖАЈ РАНИЈИХ БРОЈЕВА „БРАТСТВА”

БРАТСТВО XVIII, 2014.

Божидар Ковачевић: СТУДЕНИЧКИ МРАМОР

Миливоје Спасић: СВЕТИ САВА И ПРАВОСЛАВЉЕ У
СРПСКОЈ ДРАМСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ ЗА МЛАДЕ

Ђорђе Перић: „ХИМНА СВЕТОМ САВИ” У
ПРОШЛОСТИ И ДАНАС

Недељко Радосвљевић: ДАБРОБОСАНСКА
МИТРОПОЛИЈА У ВАСЕЉЕНСКОЈ ПАТРИЈАРШИЈИ
1776–1804

Љубодраг Ристић: КНЕЖЕВИНА СРБИЈА У
ДИПЛОМАТИЈИ ВЕЛИКЕ БРИТАНИЈЕ И
ФРАНЦУСКЕ ПОСЛЕ ПАРИСКЕ МИРОВНЕ
КОНФЕРЕНЦИЈЕ 1856. ГОДИНЕ

Петар Влаховић: ЕТНИЧКА ИСТОРИЈА У НАУЧНОМ
ДЕЛУ ЕЈУПА МУШОВИЋА

Александра Вранеш: ДИГИТАЛНА КУЛТУРАА

Ружица Јовановић: ПРЕТЕЧЕ РАЗВОЈА ПИСАНЕ РЕЧИ
У ШАПЦУ

Милунка Митић: ПОРОДИЧНИ И ВЛАДАРСКИ ОДНОСИ
У КРАЉЕВСКОЈ КУЋИ УРОША ВЕЛИКОГ
– ПОВОДОМ 700 ГОДИНА ОД СМРТИ СРСПКЕ
КРАЉИЦЕ ЈЕЛЕНЕ АНЖУЈСКЕ (1314)

Владимир Рогановић: ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ
КЊИЖЕВНЕ И КУЛТУРНЕ ИСТОРИЈЕ БОКЕ

- КОТОРСКЕ: ПОЧЕЦИ КЊИЖЕВНОСТИ НА
НАРОДНОМ ЈЕЗИКУ
- Мирјана Арежина: СЛАВЈАНСКА АНТОЛОГИЈА ИЗ
РУКОПИСА ДУБРОВАЧКИ ПЈЕСНИКАХ МЕДА ПУЦИЋА
- Саша Недељковић: СОКОЛИ У БОРБИ ПРОТИВ
АУСТРО-УГАРСКЕ МОНАРХИЈЕ
- Раде М. Обрадовић: ПОРУШЕНИ СРПСКИ
ПРАВОСЛАВНИ МАНАСТИРИ У ГОРЊАЧКОМ ЖДРЕЛУ
- Димитрије Калезић: О СМИСЛУ ПОЈМА И ИЗРАЗА „ИСТОРИЈА”
- Душан Зупан: СРБИ У СВЕТУ – СРБИ У ВЕЛИКОЈ БРИТАНИЈИ
- Синиша Љепојевић: СРБИ У ВЕЛИКОЈ БРИТАНИЈИ
- Биљана Живковић: СРПСКИ КУЛТУРНИ КЛУБ
ЦРКВА СВЕТОГ САВЕ У ЛОНДОНУ
- Мирјана Вучковић: КОЛОНИЈА СРПСКИХ ЋАКА У
ФАРВЕШАМУ (1918–1923)
- СРПСКЕ ДУБИНЕ „ТАМО ДАЛЕКО”
ИЗ СТАРОГ „БРАСТВА”
- Живко М. Романовић: НА СВ. САВЕ ДАН
ПОМЕНИК
- Желимир Вукашиновић: СЕЋАЊЕ НА ПРОФ. ДР ЈАСНУ
ЈАНИЋИЈЕВИЋ (1943–2013)
- Миљивоје Спасић: СЕЋАЊЕ НА ЉИЉАНУ НИКОЛИЋ
(6. IV 1934 – 17. III 2014)
- СВЕТОСАВСКА БЕСЕДА
- Никола Б. Поповић: КРСНА СЛАВА ЈЕ СЛАВА ЈЕДНЕ
ПОРОДИЦЕ, А СЛАВА ЦЕЛОГ СРПСКОГ НАРОДА
ЈЕ СВЕТИ САВА
- Душан Петровић: ИЗВЕШТАЈ О РАДУ ДРУШТВА
„СВЕТИ САВА” ЗА 2013. ГОДИНУ
- САДРЖАЈ РАНИЈИХ БРОЈЕВА „БРАТСТВА”

БРАТСТВО XIX, 2015.

- Душко М. Петровић: ПЕСМА СВЕТОМ САВИ
- Ђорђе Перић: „ХИМНА СВЕТОМ САВИ” У ПРОШЛОСТИ И
ДАНАС (2)

- Петар Влаховић: УЛОГА СРПСКОГ НАРОДНОГ
СТВАРАЛАШТВА У ГЛОБАЛИЗАЦИЈИ
- Јелена Стојановић Ђорђевић: АМАЉИЈЕ И ОБЛИЦИ У
НАРОДНОЈ КУЛТУРИ СРБА
- Никола Јоцић: ПОЧЕЦИ СЛОВЕНСКОГ БОГОСЛУЖЕЊА НА
БАЛКАНУ ОД СРЕДИНЕ IX ДО ПОЧЕТКА XIII ВЕКА
- Снежана Кандић: ДОМЕНТИЈАНОВА ХИМНА
НЕСРАВЊИВЕ ЉУБАВИ ХРИСТОВЕ
- Миливоје Спасић: ЛИК СВЕТОГ САВЕ У ЈЕДНОЧИНКАМА
ЈОВАНА СУБОТИЋА *САН НА ЈАВИ И КРСТ И
КРУНА*
- Димитрије М. Калезић: СВЕТЕ МОШТИ
- Зона Мркаљ: БРАНКО ЋОПИЋ КАО ШКОЛСКИ ПИСАЦ У
XXI ВЕКУ
- Бојана Миљковић Катић: ЛАЗАР АРАНЂЕЛОВИЋ ИНЏЕ
– ПОСЛЕДЊИ ТАТАР-АГА КНЕЖЕВИНЕ СРБИЈЕ
(прилог за биографију)
- Мирјана Арежина: ТРАДИЦИЈА У ДУБРОВАЧКИМ
КОМЕДИЈАМА: ЛИРСКИ УМЕЦИ: Прилог
проучавању анонимних комедија 17. вијека
- Жарко Војновић: КО ЈЕ АУТОР КЊИГЕ *СТИХИ О
НЕДЕЉИ* (БЕЧ 1972)? – ОГЛЕД ИЗ СРПСКИХ
БИБЛИОГРАФСКИХ ПОСЛОВА 18. ВЕКА
- Милунка Митић: ЈЕЛЕНА ДИМИТРИЈЕВИЋ: КЊИЖЕВНИ
СВЕДОК СВОГ ВРЕМЕНА
- Љиљана Чолић: СВЕТОСАВЉЕ КАО ДУХОВНИ ТЕМЕЉ И
НАЦИОНАЛНИ ПУТЕВОДИТЕЉ „ЦАРИГРАДСКОГ
ГЛАСНИКА”
- Стеван Јешевић: ПРОСЛАВА СВЕТОГ САВЕ 1941. У
КРАЉЕВУ, СКОПЉУ, СУБОТИЦИ И БЕОГРАДУ
- Ана Воштинић: ЗАВИЧАЈНО ОДЕЉЕЊЕ НАРОДНЕ
БИБЛИОТЕКЕ „СТЕФАН ПРВОВЕНЧАНИ” У
КРАЉЕВУ
- Саша Недељковић: ДОБРОТВОРНЕ ЗАДРУГЕ СРПКИЊА
СРБИ У СВЕТУ
- Душан Зупан: СРБИ У УКРАЈИНИ
- Љубивоје Церовић: СРБИ У УКРАЈИНИ (Пројекат Растко)

Мирко Р. Барјактаровић: СУДБИНА ОДСЕЉЕНИХ СРБА У
УКРАЈИНИ

Петар Жебељан : СВЕДОЧАНСТВО ИЗ БАНАТА: Из књиге
„Једном у Перлезу”

СПОМЕНИК СРБИМА УСРЕД ЗАВАЂЕНЕ ЗЕМЉЕ МИРИ
УКРАЈИНЦЕ И РУСЕ!

Часлав Д. Копривица: КОЛИКО ЈЕ ДАЛЕКО ДОНБАС ОД
СРБА, ИЛИ – КОЛИКО ЈЕ РАТ У УКРАЈИНИ НАШ
РАТ?

СРПСКЕ СУДБИНЕ „ТАМО ДАЛЕКО”

Благоје Т. Катић: СВЕТИ ЈОВАН ШАНГАЈСКИ, ЗА ЖИВОТА
СВЕТИТЕЉ!

ИЗ ПУТНЕ БЕЛЕЖНИЦЕ

Душко М. Петровић: КРСТОВИ ПАТРИЈАРХА ПАВЛА
ИЗ СТРАОГ „БРАСТВА”

Данило Калафатовић: МИ У СВЕТСКОМ РАТУ

Душан Зупан: ИЗВЕШТАЈ О РАДУ ДРУШТВА „СВЕТИ САВА”
ЗА 2014. ГОДИНУ

Душан Зупан: РЕЧ ДУШАНА ЗУПАНА НА ТРИБИНИ
ПОСВЕЋЕНОЈ СВЕТОМИРУ НИКОЛАЈЕВИЋУ
САДРЖАЈ РАНИЈИХ БРОЈЕВА „БРАТСТВА”

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

008

БРАТСТВО : часопис Друштва „Свети Сава“ / главни и одговорни уредник Злата Бојовић. – 1997, бр. 1 – . – Београд (Дечанска 14, V спрат, соба 13, 22): Друштво „Свети Сава“, 1997 – 23 цм

Годишње. – Наставља традицију часописа Браство који је излазио 1887-1941. године

ISSN 1451-2386 = Браство – Друштво „Свети Сава“
COBISS.SR-ID 180031239